

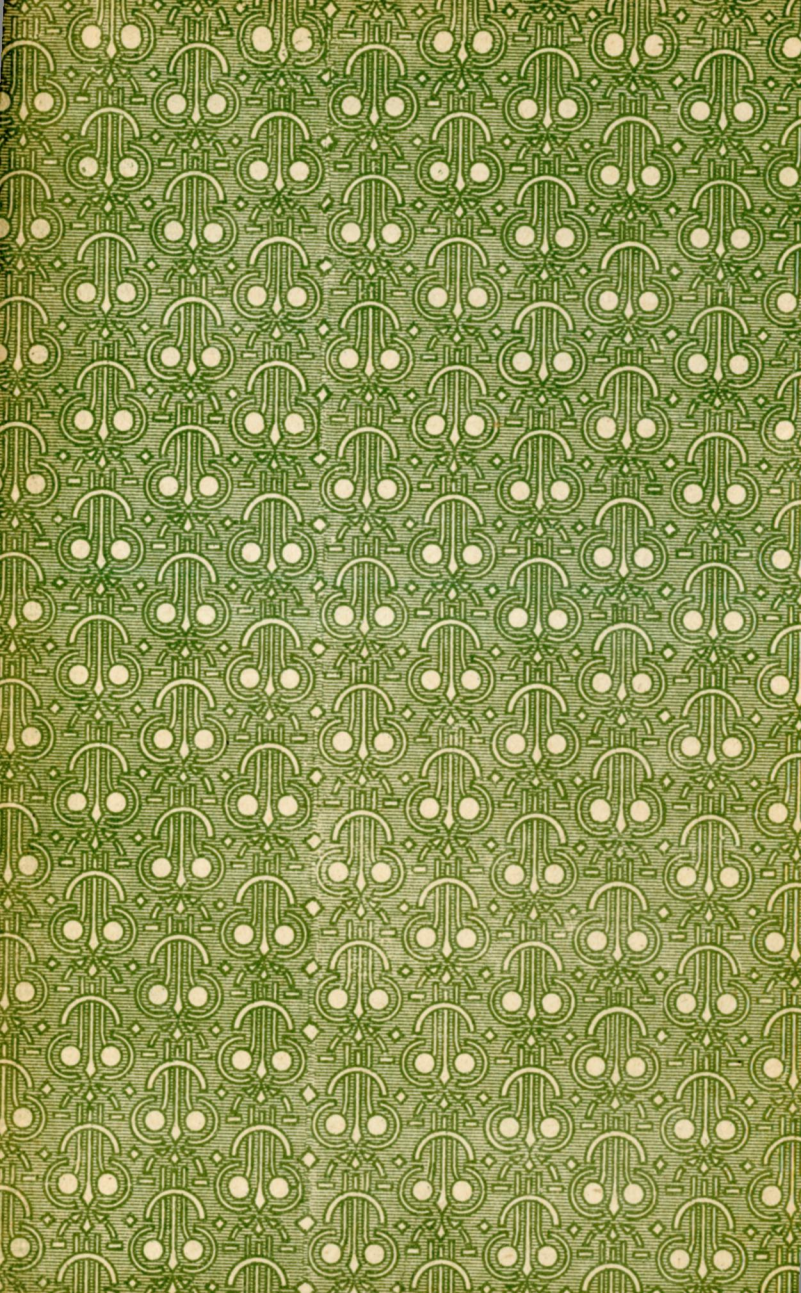

ЛННБ України ім.В.Стефаника

01148204 (K)

29

Орест Левицький.

В. 1715

Волинські Оповідання.

З життя XVI і XVII вв.

З портретом Анни Альоїзи Острозької.

[Львів]

1914.

Виданне Товариства прихильників української літератури.
науки і штуки.

№ 1715

Воллинські і повіданья.

З жнтя XVII і XVIII вв.

Бірка М. С. ВОЗНЯКА

З поштом Аляксандра Івановича

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА

АН У.

№ И- 35905

Знамениті історичні документи, які збереглися в архіві бібліотеки.

Бібліотека М. С. Возняка.

2012

ГАННА МОНТОВТ.

*Історичне оповідання з життя волинського
панства XVI ст.*

I.

Недалеко від повітового міста Дубна, верст, може, з десять нижче по річці Ікві, на правому її березі, лежить с. Коблин. Тепер Коблин — незначна оселя, в якій навряд чи й знайдець ся сот чотири селян. Не таким він був триста років назад. В XVI ст. Коблин звав ся не селом, як тепер, а містом, мав торги й ярмарки, був захищений добрим замком і ділив ся на дві частини: „Старе місто“ і „Нове“. Правда, в ті часи дуже легко було саму незначну оселю перетворити в „місто“: хай би тільки який пан дідич звернув ся до короля з заявою, що для захисту від „поганства Татар“ має він охоту в такій-то своїй маєтності „власним коштом і накладом замок заложити і збудовати і місто осадити“, то уряд, що дуже дбав про воєнний захист України від Кримців (тільки б не державним коштом), охоче дозволяв якесь там село перейменувати в „місто“, закликати тудя нових поселенців, „купців і ремесників“, аби тільки „з людей вольних“, а не чужих кріпаків, завести там ярмарки й торги, даючи „вільність“ в тім містечку корчми будувати і усякі трунки — мед, пиво, горілку держати, і усякими куплями, як звиклий обичай єсть, шинкувати, продавати й купувати і пожитки усякі собі з того привлащати й примножати“; а коли дідич хотів, щоб у новому „місті“ істнувала

своя мійська автономія, себ-то бажав наділити місцян так званим маґдебурським правом, то й на те легко було здобути королівський привилей. Спокійне життя під захистом замковим і різні пільги, які звичайно давались новим поселенцям, се все вабило людей до нової „осади“, і коли тільки державець поводив ся як слід з прихідьками і не дуже обтяжав їх данями та відбутками після того, як виходили пільгові роки, то колишнє село за короткий час перетворювалось в справжнє місто з численою торговою та промисловою людністю. Таким чином виникли трохи не всі теперішні „містечка“ на Україні і більша частина повітових городів; так же само повстало в першій половині XVI ст. й „місто“ Коблин через заходи свого державця пана Монтовта.

Коблинський замок був збудований на невисокій площі над берегом болотної Ікви. Він мав форму многокутника, обнесеного високим земляним валом. По гребіню сього валу стіною йшов „острог“, або частокіл із дубових колод; щілини поміж ними були обвальковані глиною. На рогах частоколу де-не-де стреміли високі „вежі“, або „башти“, збудовані з дубових колод і накриті гонтою. В нижніх коморах сих башт ховали зброю і всякі військові припаси, а з верхніх стріляли в ворога і назирали за його рухами. Навкруги замок був обведений глибоким ровом, в який напускали воду з річки. Один тільки візд у замок був з боку містечка; тут стояла „брама“, себ то ворота, і перед нею звідний міст через рів. Над ворітьми теж була зроблена „вежа“, де жив „воротний“; його повинність була пильнувати, щоб ніхто чужий не забрав ся в замок. Важка дубова брама рідко коли відчинялась, а до замку входили звичайно через хвіртку, ключ від якої держав у себе воротний.

Замкова зброя була не велика: так звана тоді „стрельба огнистая“ зкладалась усього з чотирьох

гармат, 52-х „ручниць“ і 20-ти „гаківниць“; крім того було: дві бочки пороху, п'ять барил куль до гаківниць та гармат, бочка салітри і пів бочки сірки. Була й січна, або ручна зброя: шаблі, мечі, луки з стрілами „пятигорськими“, рогатини, „ощепи козацькі й кошубські“, кончірі, чекани, „сокирі воєнні“, а до того ще й така військова „зброя“: панцирі, бехтірі, „прилбиці“ (про які є згадки ще за часів перших київських князів), шишаки „козацькі“, кіраси і тарчі (щити) полосаті, чирвоне по білому“.

Отакий був звичайний тип українського замку в XVI ст., вироблений ще, мабуть, за часів Бог-зна колишніх. Тільки в деяких більш значних містах, як от в Луцьку, в Кременці, в Острозі, були великі кам'яні замки, збудовані по типу західно-європейському і обладнані чималим запасом артилерії; решта-ж панських і навіть королівських міст і містечок мала такі-ж самі дерев'яні замки, що і в Коблині. А проте й такі невеличкі фортеці ставали у великій пригоді людям, бо Татари, під час своїх нападів, не возили з собою гармат і через те не здатні були дати собі раду і з аби яким замочком і звичайно обходили його.

В середині замку, кругом попід його стінами, були пороблені невеликі прибудовки, так звані „городні“, куди люде зносили своє добро й сами ховались під час ворожого нападу. Взагалі треба зазначити, що невелика площа замкова дуже тісно була забудована окрім головного дому, в якому жив сам господар, тут же стояло кілька домів, де містились слуги й „челядь“, а далі йшли „пекарні“ і різні господарські будівлі: стайні, „обори“ (для скотини), „шпихлїри“, „спіжарні“, „возовні“, пивниці“ і т. інше.

В передній частині замкової площі, чолом до брами, стояв дерев'яний одноповерхий дім, в якому жив господар, пан Монтвот. Як і вся будівля

В замку, він був обмазаний білою глиною і кри-
тий гонтом. В вузьких довгуватих його вікнах бли-
щали „оболони шкляни“, заправлені в оливу, тоді
як в інших надвірних будинках здебільшого були
„оболони паперови“. Панський будинок був по-
ставлений на високім фундаменті, змурованім з
цегли, а під ним були муровані льохи. Щоб увійти
в дім, треба було піднятись по східцях на „кганок“
з виточеними стовпами, що підпірали „дах“; з ган-
ку вже входили в великі сіни з грубами. Сіни
були прохідні і виводили на такий же ганок з
противного боку дому. Важкі дубові двері на міц-
них залізних шпугах із сіней уводили в простору
„світлицю“, де звичайно вітали гостей. В глухім
кутку її стояла чимала груба, зложена з поливяних
кахлів, зелених з вишневими розводами; попід сті-
нами простягались липові „лави“, накриті „пола-
вочниками“ з червоного сукна, і з того ж дерева
„услони“, замість теперешніх стільців; підлога
уся була вистелена килимами. В кутку під образа-
ми стояв великий стіл, накритий дорогим турець-
ким килимом; в іншій кутку був менший стіл
на точених ніжках, зложений з шматочків різних
порід дерева, підібраних по коліру так штучно,
що він здавав ся перістим, немов мережаним. Та-
ка мебель дорого цінувалась в ті часи і звалась
„флядровою“ (з німецького Flader), її ніколи не
фарбували, тільки злегка полїрували. Рядом з сві-
тлицею була менша кімната — „світличка“, май-
же так само оздоблена, як і перша, тільки в ній
замість „услонів“ були прості дерев'яні „зиглі“,
які в той час тільки ще починали входити в ужи-
ток на Україні; тут же на поличках впродовж
стін розставлений був коштовний посуд: „ковші
черлени“, миси і „талїрки“ срібні, „кубки позлоти-
сті Нюремберської роботи“, глеки і жбани „чер-
лени“, чарки, коновочки і т. інше. За „світлич-
кою“ була знову простора кімната — „покой“, себ-

то спальня господарів. Тут стіни скрізь були вкриті килимами, а поверх їх розвішана коштовна зброя: шаблі, „корди“ (мечі), „чекани“, булави — все те в срібній оправі с коштовними самоцвітами; тут же висіла „квинтарна“ й „кобза турецькая“. Дебеле дубове „ложко“ (ліжка) з цілою горою подушок, гаптованих червоним шовком, покрито було „колдрою одомашки червоної, китайкою вколо обшитою“. Тут же стояли оковані залізом „скрині“ з грішми та з іншими коштовними річями, і „скриньки з справами“, себ-то з документами, які переховувались тоді з неменьшою старанністю, як і гроші. На другій половині дому, через сіни, знаходились: „изба великая“, що служила робочою і разом їдальною кімнатою, „гридня“, де містились домові слуги, і нарешті „комора“ — сказати-б гардеробна кімната, в якій стояли скрині з одежою, хустами і ховалось інше домове збіжже. Пекарня завжди містилась в особнім будинку.

Отака була домашня обстановка волинського пана в XVI ст., навіть такого, що мав свої замки. Не відзначалась вона ні великими розкошами, ні особливим комфортом. Люде того віку жили взагалі не погано: солодко їли, багато пили, розкішно зодягались, але в будованю і в оздобі своїх домовок заховували скромність і простоту, заповідану прадідами. Де-що вже й тоді було перейнято з побуту інших європейських народів, переважно те, що дотикалось військової справи, повозів, уборів, особливо жіночих; але що до обстанови домашньої, то тут чужоземний вплив і в пізнійші часи довго не одержував рішучої перемоги над власними старосвіцькими звичаями.

II.

Проте час уже нам познайомитись з господарем Кублинського замку, паном Яном Монтовтом, і його дочкою.

Рід Монтовтів, або Монтовтовичів, належав до значних литовських родів. Пращуром їх був Монтовт, староста Жмудський, що жив у першій половині XV ст. Один з його синів, Михайло Монтовтович, 1463—1475 р.р. був старостою Луцьким і хоч сам він скінчив життя у рідній Литві, на уряді каштеляна Троцького, але його нащадки назавжди осіли на Україні і займали тут видатні уряди. То були часи, коли Ляхам, перед Люблинською унією, не було ще ходу на Україну і коли тут поряdkували тільки Русин та Литвин. Старший син Михайлів, Юрій Монтовтович, був попереду намістником, або старостою Кременецьким, а в 1507 р. перейшов звідти на вищий уряд — воєводи Київського, передавши Кременецьке староство молодшому братови Якубови Михайловичу. Займаючи такі посади, не трудно було розжитись і на відповідні маєтності, яких раніш у литовських прихідків не було на Україні. І ось в 1508 р. Якуб Монтовт одержує від короля Сигизмунда I жалувану грамоту на Млинів (коло Дубна) з цілою волостею; а коли, через сорок літ після того, сини Якуба, Андрій та Ян, ділились батьківщиною, то на долю одного тільки молодшого брата припали ось які маєтності на Волини: м. Коблин з замком, с Підгайці, Оршичин, Озлієв, Млинів, Пекалів, Беневщина, Кобаків, Хорупани, Золочів і Липая ¹⁾ Як бачимо, за 40 років добре закруглились грані початкового батьківського майна, Млинівської волости. Яким робом сталось се закругленє, почасти можна догадуватись з того, що молодим Монтовтам прийшлося позиватись з матір'ю, у якої вони ніби забрали маєтності, записані їй в віно їх батьком.

Замолоду Ян Монтовтович пробував якийсь

---

¹⁾ Усі осі села й тепер існують на Волини, в Дубенським повіті по р.р. Ікві та Стиру.

час у Вільні, при дворі литовського великого князя, набуваючи там двірського „полірування“ і шляхетних звичаїв. Колись-то за часів Гедиміна та Ольгерда, там панувала русьчизна: руська віра, руська (білоруська) мова, староруська культура, але з часів Ягайла все те змінилось на користь польщизни, і згодом усе литовське панство, перейшовши на католицьку віру, цілком підпало польській культурі і майже нічим не відрізнялось від властивої польської шляхти. Ян Монтовтович не перейняв тут нічого доброго, окрім шляхетської пихи, сваволі і марнотравства, це вислужив собі навіть ніякого уряду і на увесь вік зістався тільки „господарським дворянином“¹⁾ Не запобіг він собі великої фортуни й через оженіння з панною з багатого роду або з високого коліна. Живучи в Вільні, Ян Монтовт познайомився з „дьяком“ великокняжої канцелярії Андрієм Мацкевичем, небагатим православним шляхтичем з Білоруси, у якого була дочка Олена. Хороша на вроду, та ще й до того смирна, несмілива, супокірна, вона через те найбільше й уподобалась Монтовтовичу, що уявляла собою рішучий контраст його палкій, норовистій, свавольній натурі. В 1546 р. він оженився з нею, і коли справлялись передшлюбні „змовини“, то мати молодой (батька не було вже тоді на світі) Богдана Юрівна, жінчина досить енергічна і дуже побожна, конче встоювала на тім, щоб діти, які мають породитись від сього шлюбу, були охрещені в грецьку віру матери, а не в латинську батькову. Закоханий молодий не став тому й сперечатись і зараз же згодився вписати сей

---

1) Господар — се був звичайний титул лит. великого князя, як от на Москві государь. В Литві господарський (або королівський) дворянин — се було не що инше, як придворне звання, хоч такі дворяне иноді одержували від короля тимчасові доручення в біжучих справах.

артикул в так званий тоді „змовний лист“ (передшлюбний запис), а для твердості ще й таке звелів писареві додати, що коли, мов, я в чім-не будь порушу сю нашу „угоду“, то повинен буду платити „заруку“ противній стороні 500 кін грошей литовських і господареві його милости теж 500 кін грошей.

Нещаслива доля судилась молодій Олені за багатим, але норовистим Литвином. Безупинна гуляня та п'ятика з приятелями, свари та позви з сусідами, та ще хіба мисливство — от і все, що заповняло людське життя її чоловіка в Коблинському замку. Жінку він наче б то любив, але поводив ся з нею нестатечно, а часом таки й зовсім непорядно: то вихваляв ся її вродою перед приятелями і обридав їй надмірним милуванням, то тут же, без усякої причини, поносив її „хлопкою“, „схизматичкою“, ображав лайкою, а иноді, під п'яну руку, то й битєм, і не криючись від неї вдавав ся в бридку роспусту з челядницями. Вона терпеливо все зносила, а її подруги, місцеві пані, волинянки, не могли надивуватись її терпіню та покорі: сами вони ні защо не стали б зносити таку наругу від своїх чоловіків, а зараз би вимагали розводу.

Аж ось і для бідної страдниці, хоч на короткий час, настали кращі дні: вона почула в собі, що скоро стане матір'ю. Щасливий батько з радощів не чув землі під собою, перестав напиватись, мучивсь каяттям, що так нечемно з нею поводив ся, і покляв ся перед жінкою, що коли вона тільки породить дитя „ку подобенству його“ (схоже на його), то він щедро обдарує і її і дитину. Жаданне дитя народилось на світ і над міру вдовольнило батька: воно не тільки походило на його лицем, а навіть родинки на тілі мало таки самі, які були і в його. Надміру втішений Монтовт зараз же послав гінця в далеку Білорусь сповістити тещу й шурина про радісну новину з проханням прибути на хре-

стини, а сам цілими годинами не відходив від „колибки“ і не міг надивитись на любу дитину. Тим часом зїхались на родини родичі та приятелі Монтовтови, переважно його земляки та одновірці, і хоч вони були не дуже-то щирі католики, більш-менш заражені протестантським вільнодумством, яке тоді панувало в Литві і навіть в Польщі, проте захмелені „мальвазією“, „ренським“ та „угорським“, вони прийнялись на всі лади розсужувати питання: чи пристало панови Монтовтови, „господарському дворянинови, унукови Троцького каштеляна, хрестити свою дитину в ту віру, яку прадіди його залишили ще за часів короля Ягайла? Під впливом таких річей підпитий господар раптом розпалив ся, вдавив кулаком по столу і несамовито скрикнув:

— Не буде ж так, як хоче теща, стара схизматичка, а буде так, як я хочу!

І зараз же звелів покликати ксьондза.

Даремні були жінчині сльози та благання; даремні заходи більш тверезих і розсудливих гостей одмовити його від необачного заміру, нагадуючи про обовязок в „змовному листі“: упертий Литвин зробив таки по своєму, охрестив народженну Ганну в латинську віру і справив такі бучні хрестини, що бенкет тяг ся трохи не тиждень. Осміяна й зневажена в своїх найсвятійших почуттях, нещасна мати з смутку захоріла і трохи не заплатила життям за безглуздий учинок мужа.

А через який тиждень прибула до Коблина теща Монтовтова Богдана Юрівна з сином і привезла як того вимагав звичай, народженній унуді коштовний „повивач“. Почувши, що тут скоїлось, вона зняла „галас“ і „лемент“ і накинулася на зятя з докорами.

— Злий і необачний чоловіче, що еси учинив? Християнську дитину в бісовую Ляхівку претворив еси? Мусиш її вдруге в гречеську віру охрестити!

Але її син Василь Андрієвич, господарський

дворянин і великий правознавець, добре розумів, що мати вимагає неможливого, і промовив:

— Що ся стало, тоє уже не може розстати. Тільки тоє відай, пане зятю, що тії заруки, которими ся описав еси в змовнім листі: на господаря його милость п'ятсот кіп грошей, а на нас, сторону, другі п'ятсот кіп, маеш заплатити, — тоє тебе обминути не може; а до заплачення тії суми мусиш пустити нам увязання (вступ до володіння) в маєтності твої отчизні і набуті.

Монтовт добре знав свого шурина. Він памятав, що той недавно ще виграв у суді таку його справу, за яку не зважились братись найкращі віленські юристи, вважаючи її за безнадійну; значить, нічого й казати, що такий здійснить свою погрозу і стребує заруку. Йому тим легше се зробити, що тут замішані й особисті королівські інтереси: адже ж така сама зарука в змовнім листі призначена і „на господаря його милость“; значить, коли справа зійде на королівський розсудок, то невже ж король буде собі ворогом? А заплативши „заруки“, прийдець ся ще платити противній стороні „шкоди і наклад“, себ-то втрати і судові видатки, і платити не по їх дійсній вартости, а „на голоє реченье слова“ того, хто виграв справу. Хіба зараз йому заплатити-б заруку, не доводячи діла до суду? Так треба ж знати, що в ті часи гроші були дорогі й рідкі, і сума в тисячу кіп грошей готівкою була таким великим капиталом¹⁾, який не завжди міг знайтись і в шкатулі більш заможного пана, ніж Монтовт. Банків тоді не було, кредит був трудний і дорогий. Та коли-б і вдалось позичити у кого потрібну суму, то треба ж йому уступити в заклад якусь маєтність, котросю той і буде користуватись аж до віддачі довгу, то воно й вийде на те-ж саме, чого вимагає од нього шурин.

---

¹⁾ Кона грошей литовських в половині XVI ст. при-ближно рівнялась по вартости $3\frac{1}{4}$ рублям.

Оттак поміркувавши сам з собою, Монтовт зрозумів, що немає йому іншого ратунку, як з покорюю уклонитись тещі й шуринови і здатись на їх ласку. Ті не були від того, щоб скінчити справу миролюбно, але вимагали від нього трудні речі. Своїм необачним учинком він, на їх думку, не тільки тяжко окривдив свою дитину, зробивши її „Ляхівкою“, але не помалу образив тим і жінку, з якою і взагалі він обходив ся зовсім не так, як „на стан її пристойт“, і крім того „виступив“ против тещі і синів її, зламавши передшлюбну умову з ними; через те він мусить тепер прилюдно перепросити жінку й тещу і нагородити дочку, відписавши їй половину своїх маєтків, якими до її зросту буде порядкувати теща з синами. Останнє вимагання найбільш дошкуляло Монтовтови, і він прохав змінити його хоч так, щоб право порядкування доччиними маєтностями належало йому, як натуральному опікунови своєї дитини. Нарешті, після довгих змагань та перекорів, справа була порішена так, що Монтовт в студні 1547 року, „облично ставши“ перед луцьким гродським урядом, в присутности пана старости і великого натовпу шляхти, голосно прочитав по карті і подав до запису в актові книги ось який лист:

„Я, Ян Монтовт, визнаю сам на себе тим моїм листом, що з справи Божої та з призріння Духа Святого, як і з поради й дозволень панї мати моєї і інших кривних своїх, поняв я і взяв за себе у стан малженський дочку небожчика Андрія Мацкевича панну Олену, а хочачи її ку собі тим хутливішу в милости (любові) малженській учинити, гди ж вона ку мені так ся заховала, як на почтывую панюю з народу (з роду) зацного пристойт, а я противко неї так ся не заховав, як на стан її пристойт, але її кілька разів безвинно, з пянства свого, о горло мало не приправив (трохи їй смерти не заподіяв), що вона мені, як цнотливая та повольная (прихильная) малжонка, одпусти-

ла, а мешкаючи зо мною цнотливо, сплodiла і на світ породила мені дитя милоє, панну Ганну, тим йменнем охрищену по обичаю римському, которая подлуг (згідно) опису і постановлення мого, яке я учинив при змовинах з її милостю панею тещою своєю, міла бути охрищена по вірі матки своєї, по обичаю грецькому, і в тім я виступив як проти малжонки моєї, так і проти її милости панеї тещі своєї і синів її. А так я, уваживши у себе ті всі поменені речі, а найбільш те, що малжонка моя вірно милая уродила мені зо мною спложену дочку панну Ганну, першую в народі (в роду) моїм, которая ся у всім тілі своїм, так в лиці, як і в знаках, які у мене єсть, притрафила і уродила; я, маючи на те добрую память і хочачи малжонку мою милую, так і приятелів (родичів) її, утішити, пристаючи теж до звичаїв зацних панів, памятаючи на те, що цнотливим словом малжонці моїй милій обіщав, що коли б ку подобенству (до подоби) моему дитя мені, так сина, або дочку, уродила, тоді тое дитя мало буги від мене добре обдаровано, ніж інші діти, — проте даю, дарую тій дочці моїй милій, ново мені народженій, панні Ганні маєтности мої: Млинів, Озлів, Пекалів, Беневщину й половину Оршичина, які я маю й повинен буду перед вижом ¹⁾ луцьким поступити і в держання дати тій дочці моїй милій. А коли я тое учиню, маєт мені її милость пані теща моя знову всі ті маєтности дочки моєї поступити і в держання подати тільки до живота мого, а я вже од того часу тих маєтностей не можу й не маю моці заставляти і иншому записувати і до рук пускати ²⁾.

Як бачимо, пан Монтовт досить щасливо викрутив ся з нахаби, в яку вскочив необачно, охрес-

¹⁾ Ви ж (а погім возний) — се був тоді урядник, трохи подібний до нашого судебного пристава.

²⁾ Архивъ Юго-зап. Росіи, часть VIII, т. 3, № X.

тивши кохану дочку в свою віру: він хоч і мусив записати їй чималу частину своїх маєтностей, але фактично зостав ся їх володарем до свого живота. Правда, він зрік ся права відчужати їх, але ми скоро побачимо, як мало він шанував свій обов'язок.

III.

Так з'явилась на світ героїня нашого оповідання, Ганна Монтовт. Ще вона була немовлятком, як стала формальною володаркою не аби-якого майна.

Росла й виховувалась вона серед дуже неприємних обставин. Добра, але занадто слаба мати не мала на неї жадного впливу — раз через те, що недовго пожила на світі, а ще більш через те, що її становище в сім'ї було занадто вже сумне та прикре. Ми вже бачили, як нечемно Монтовт поводив ся з нею трохи не зараз-же по шлюбі. В міру того, як минали їх молоді роки, все гостріш почувалась поміж ними різниця їх характерів, національних вдач, звичок, а найбільш їх різновірство, і осе все з кожним днем загостряло їх взаємини. Чи п'яний, чи тверезий, Монтовт користував ся кожним випадком, щоб висловити своє презирство до всього, що було святощами для жінки, до її віри, мови, і старав ся такі почуття прищепити й малій дитині. Він прилюдно докоряв їй, що вона недотепна дати шляхетне виховання й „двічення“ дочці і що вона, чого доброго, виховає з неї таку-ж „хлопку“, як сама, тоді як він дбає про те, щоб з неї вийшла блискуча панна, з якою не соромно було-б показатись і в королівському палаці. Під п'яну руку, коли він робив ся прямо шаленим, Монтовт не соромив ся навіть мордувати жінку перед очима доньки. Вутла натура нещасної Олени не здоліла довго зносити таке знущання, і Ганні не було ще й семи років, як вона зосталась без матери. Тоді Монтовт привіз з Литви якусь родичку і доручив їй виховання доньки. Нова навчителька й сама посідала невелику науку і змогла навчити Ганну тільки польського

письма, трошки набоженства та деяких світових манір та двірських звичаїв. Руського письма Ганна зовсім не уміла, і видаючи потім різні листи, писані руською мовою, завжди підписувала їх по польськи.

В той вік найголовнішою засадою в справі виховання була віра. Ганна не дізнала на собі сього доброго впливу і виросла без твердих релігійних засад, бо батько перед її очима завжди знущав ся над вірою матери, а мати до смерти боліла душею з того, що її люба донька — католичка. А що ти-четь ся добрих моральних засад, то молодій дівчині теж ні у кого було їх перейняти. Ні сам батько, ні ті люде, з якими він знав ся й товаришував і які завжди гостювали в його домі, незгодні були дати їй добрий моральний приклад. То були переважно його земляки, спольщені Литвини, або й природні Ляхи, серед яких не мало знаходилось усяких авантюристів, а часом і потайних „інфамисів“ та „баннітів“, себто відсужених від честі і за лихі учинки декретованих на вигнання. Марно прогайнувавши у себе дома останні злидні, вони йшли на Україну з думкою, чи не послужить їм тут фортуна. Удаючи з себе людей тямущих, освічених, а деякі й справді посідаючи невелику шкільну освіту, осі приходні, вільні від жадних моральних засад, охоче брались за все, що тільки пахло доброю поживою: наймались на службу до багатих панів, брались вести по судах їх справи, при чому не зарікались, коли було треба, фальшувати документи, продавати своїх вірителів і взагалі відважувались на такі сміливі події в адвокатській практиці, які й на думку не спадали місцевим юристам; брали в оренду панські маєтності, з якими часом траплялось таке диво, що вони якимсь робом ставали власністю орендарів; інші удавали з себе фахових майстрів і підіймались заводити в панських пушах лісові промисли, як от гонку дьогтю, випал поташу, вироб тартиць,

клепок і т. и., і весною на „комягах“ сплавляти сі вироби Бугом та Вислою у портове місто Гданськ на продаж; сі нові ще тоді у нас промисли були дуже пожиточні, бо таких пуш, як на Волини, не було вже тоді ні в Польщі, ні в Германії; а проте часто й густо виходило так, що бариші доставались майстри, а властитель пуші терпів шкоду. Взагалі сказати, не було краю їх шахрайству і вигадкам, як добути собі легкого хліба. Але головною метою, ради якої мандрували на Україну усі сії приходії, се було розшукування заможних невіст. В сій справі безперечно ставав їм у велику поміч їх поверховний полір, що надавав їм вигляд начебто людей вищої культури, їх знання світових манір та „дворських“ звичаїв, шляхетська упадливість, хист в справі залицяння і т. и. Се усе дуже вабило до їх серця деяких Українок, особливо підстаркуватих удовиць, яким здавалось, що таких принадних кавалерів неможна й рівняти з місцевими молодиками, що не вміли точити яси, чинити зальоти й не знали, як то треба поводитись „подворському“. Звичайна річ, що такому нерозважному заміжжю суперечили родичі та опікуни молодої і не давали дозволу на шлюб; у таким разі инколи завзятий молодий, по змові з коханкою, викрадав її й вінчався крадькома, де трапилось, чи в церкві, чи то й у костьолі. Нічого й казати, що з таких „хватаних“ (як тоді казали) шлюбів неможна було й сподіватись добрих наслідків: коханий малжонок поти удавав з себе закоханого, поки не переводив на себе жінчиного добра, а тоді або проганяв її з двору, або сам тікав од неї. Проте такі лихі випадки не йшли в науку иншим, і довго ще й потім на Україні не переводились такі легкодухі, що притьмом квапились заміж за Ляшків-пройдисвітів, і потім кляли свою гірку долю.

Оттаких - то людей найчастійш бачила Ганна в батьківськiм замку, де вони трохи не що-дня

бенькетували з паном Монтовтом, а деякі з них були навіть у його в службі. Що доброго змогла б вона од їх перейняти? Звичайно, батько мусив держати її, підлітка, оддаль від своєї розпотвореної кумпанії, й вона навряд чи була свідком тієї мерзоти, яка творилась під час шалених оргій, а всетаки дещо й до неї доходило, й вона, ще будши дитиною, чула й бачила багато дечого такого, що їй зовсім не пристало знати. Взагалі батькови ніколи було занадто піклуватись донькою, поки вона була ще не на відданні. Родичів близьких не було, або хоч і були, так далеко, десь у Литві. Бабуся Богдана, здасть ся, вмерла, принаймні про неї нема вже чуток по наших джерелах. І росло нещасне дівча в самотині, хоч і оточене юрбою служебниць, без матерньої ласки й догляду. Ніхто Ганнусі широко й чуло не любив, не пестував, і вона нікого не любила. В її серці, як на тій ниві, що позбавлена соняшного тепла, добре насінне спало й ниділо, а натомість коренив ся бурян та кропива. Незнати, що б з неї вийшло, коли б природа наділила її дужим, енергічним характером; але Ганна наслідувала мякку, пасивну натуру матери, і з неї виросла безхарактерна, легкодумна, недалеко панночка, позбавлена й знаку якоїсь витривалости, завзятости, ініціативи і здатна на те тільки, щоб покірливо йти, куда поведе її дужа рука.

Але вона була дуже гарна й багата, бо була в батька одиниця, і на неї мало колись спастись усе його добро. Се була така принада, що не встигла Ганна ще й на ноги спястись, як уже її стали й сватати. Скоро за Ганну посватав ся жених такий значний та багатий, що батько, боячись упустити вигодну партію, не став чекати на її повні літа і на п'ятнадцятому році її життя віддав її заміж. Тим женихом був волинський князь Богуш Дмитрович Любецький.

IV.

Князі Любецькі походили з стародавнього князівського роду Друцьких, правдивих нащадків Рюриковичів. На сході XV ст. вони переселились на Волинь і стали прозивались Любецькими від своєї маєтности містечка Любча¹⁾, яке їм подарувала їх родичка пані Федька, удова луцького старости Олізара Шиловича. Першими власниками Любча були дід Богуша, князь Роман Васильович, і його брат Богдан. У Богдана не було дітей, за те у Романа було аж пять синів. Старший з них князь Дмитро разом забагатів, оженившись з Фенною Полозівною, дочкою пана Сенька Хведоровича Полозовича, кляшника київського і потім королівського намістника овруцького й річицького, і взявши за нею чимало маєнностей в повітах київським, овруцьким і житомирським: м. Хабне з замком, с. Ставки, Гладковичі, Деречин, Гостомель і інші. По його животі усі сі добра достали ся його синові кн. Богушеви, мужеви Ганни Монтовтовни. На жаль, про сього князя не знаходимо в наших джерелах аж нічого, що б давало можливість уявити його живу постать. Він не ніс на собі ніяких урядів і не брав помігної участі в громадських чи політичних справах, а коли судити про його по тих особах, з якими він товаришував, то можна гадати, що князь Богуш належав до стану тих Українців половини XVI ст., які, зостаючись ще вірними своїй предківській вірі й національності, не цурали ся й чужої культури і більш-менш могли уважатись за людей поступових. В дворі кн. Богуша знаходимо якогось шляхтича Закревського, який був у його на посаді „органиста“; видно, що князь лю-

¹⁾ Тепер село Луцьк. повіту, недалеко від м. Рожища.

бив музику і завів у себе модний в ті часи в Європі музичний струмент, орган.

Гучно відбулось у Коблинськiм замку весілля молоді Ганни. Старий Монтовт не пожалів коштів і дав за дочкою чималий „посаг“: тисячу кіп грошей литовських готівкою і на таку ж суму „виправу“, себто властиве придане, яке по тодішньому звичаю складалося з різних коштовних річей золотих і срібних, „перлів“ і інших „клейнодів“, мідного й цинового посуду задля столу, хустів, суконь і всякого домового убрання і т. и. Уся ося „виправа“ звичайно виставлялась на показ весільним гостям і при особливим „реєстрі“ подавалась до рук женихови, який, відповідно звичаєви і навіть тодішньому праву, зараз же був повинен записати своїй „облюблениці“ „віно“ з „привінком“, себ-то грошеву суму, вдвоє більшу над „посаг“ і „виправу“, забезпечивши її на третій частині своїх маєтків.

Весілля відбулось по стародавньому звичаю, з боярами й дружками, свашками й світилками, з весільними піснями й обрядами, себ-то так, як воно й доси відбувається у селян на Україні. У неділю, вранці, перед початком „весільного акту“, приїхав жених з „боярами“ і привіз молодій перловий „вінець“, а вона повязала його шовковою хусткою, гаптованою сріблом та золотом. Ранком другого дня, як тільки молода з почервонілим личком і з пучком калини в руках показала гостям, жених покритив їй голову білим газовим „завитьем“ (серпанком) і надів на шию золотий ланцюжок: сим він прилюдно освідчував її дівочу чесноту, після чого гості поздоровляли молодих „по добрій ночі“ й підносили їм дарунки. Окрім сього князь Богуш в той же день видав Ганні й другий запис, так званий тоді „обрадований лист“, в яким писав, що „взнавши по малжонці своїй милій княгині Ганні Монтовтовні добре, вірне і цнотливе в її панян-

стві захованне ку собі, иж (щ о) вона, яко зацного отця і почтивої матки своєї дочка, вийшла, ні в чім стану і особи панянства свого не нарушила, але все те, що добрій і цнотливій панянці належало, мені в стан святобливий малженський принесла і оказала; а так я, познавши по ній, малжонці моїй милій княгині Ганні, такую вірність і учтивоє захованне ку собі а будучи тому вдячен непомаду, і з тої вдячности моєї отцю єї великеє подякованне вчинив, а їй, малжонці моїй милій, дарую і запишую двісті золотих угорських“.

Се була не тільки подяка молодій за панянство, а разом і документальне посвідчення молодого на вічну память про її дівочу чесноту, що чинило велику честь і пошану і їй самій і її роду й плоду. Такі „обрадовані листи“ зараз же вписувались в урядові актови книги і віками переховувались в родинах, як дорога памятка.

V.

„За хорошим чоловіком жінка молодіє“, говорить ся в пісні. Вже хоч власне й не молодіє, то певне, що й сама робить ся подібною до його. Оттак і наша Ганна, колиб прожила свій вік за князем Богушом, то, може, під його добрим впливом і приводом з неї й вийшла б порядна й статечна людина, бо згадаймо ж якою молодою вона йшла за його. Та не судилась їй така доля бо князь Богуш Любецький прожив з нею тільки два роки, і в липні 1564 року сімнадцятилітня княгиня зосталась удовою.

З усього видно, що князь Богуш добре шанував її, як вірну дружину, і покидаючи сей світ, вельми турбувався про її долю. В переддень смерти небіжчик „милуючи (як він писав) малжонку стою милую і хотячи за вірній і цнотливий послуги єї в стані малженськїм ласкою малженською її нагородити і в усьому од приятелїв (р о д и ч і в) і крєвних

убезпечити, ажби (щоб) їй, малжонці моїй милій, по животі моїм якої трудности не чинили“, він записав їй: половину містечка й замку Любча, села Рудку, Красну-Волю, Соловіно, Став, Залісці, Мильско, Невольне, Левковичі, половину Лопатина і всю рухомість; крім того, записав їй у заставу за довг в 2000 кіп грошей (звістно, фіктивний) свою материзну: м. Хабне з замком і волостю, с. Біговичі, Гладковичі і двір в Овручі; словом сказати, за винятком маєтностей: Лешниці, Загородья, Остроглядович і ґрунтів у Овручі, що пішли у посаг сестрі Богуша, княжні Фенні, як вона йшла заміж за пана Малхера Носиловського, усе Богушове майно здоймом мусило перейти до рук його вдови. В самий день смерти князь Богуш підписав свій „тестамент“ (заповіт) і в присутности свідків і возного сам подав його „до рук малжонки своєї, аби вона не була ні в чім порушена, як в тих (попередніх) записах, так і в потверженю їх тим тестаментом“¹⁾. По силі сього заповіту, молода удовиця, разом з записаною їй багатою спадщиною, була доручена в опіку своєму батькови Яну Якубовичу Монтовту. Постерегаючи по тім, як сей останній поспішив ся на другий же день після смерти зятя заявити в луцьким замковім уряді і вписати до актових книг його тестамент і інші записи, які той справив перед смертю, можна гадати, що в них не все було писано „з доброго умислу і власної волі“ небіжчика, а багато дечого і з волі тестя. Так власне й твердили родичі князя Богуша, правуючись з його удовою за спадщину.

Князь Богуш, помираючи, наказав, щоб його поховали в однім із київських монастирів²⁾. Такий

1) Усі осі документи знаходять ся у актовій книжці Київ. Центр. Архива № 2038, на листах 140—144.

2) Мабуть, то був монастир Пустинного Миколая, якому завжди гойними добродіями були київські пани Полозовичі, а мати князя Богуша походила власне з сього роду.

був святобливий звичай у тодішнього українського панства, і церковні склепи і навіть цвинтарі Печерської Лаври і інших київських монастирів у XVI—XVII ст. були прямо переповнені кістками побожних князів, панів і навіть „славетних“ міщан, останки яких иноді перевозились сюди з далеких країв. Вволяючи останню волю мужа, молода княгиня, в супроводі чималого гурту служебників небіжчика, муїла рушити з дорогим тліном в трудну й далеку дорсгу, до міста його вічного покою.

Не швидко посував ся вперед смутний поїзд по північній частині Волинського Полісся, де й тепер немає доброго шляху, опріч зимою, коли замерзають річки й болота, а се було на прикінці літа. Дорога без перерви тяглась густим лісом, де без помочи місцевих провідників легко було й заблудитись. Лихі перешкоди стрівали трохи не на кождім ступні: то зламане бурею дерево загорожувало путь, то враз нежданно зявлялось на дорозі чимале провалля, розмите недавнім дощем. Ще в день сяк-так посувались уперед, а коли смеркалось, ставали табором і через усю ніч палили вогнище, бо в лісовій гушавині раз-у-раз страшенно вили вовки, ревіли ведміді й хрюкали дикі свині. Села траплялись дуже рідко; бувало инколи, що проїзджали сотню верстов, не зустрічаючи живої душі в сих віковічних пущах, а коли иноді й попадав ся на очі який бродячий мисливець або бортник, то, зобачивши чималий гурт узброєних вершників, з ляку зникав в гушавині. Инколи бори переривались, і на десятки верстов тяглись болота й нетрі, що поросли дрібним лозняком і не пересихали навіть літньої пекучої доби. Тут їзда була ще трудніша: коні грузли в багні, а люта мошка й комарі хмарами носились над людьми й скотиною і не давали їм покою. Аж ось нарешті Горинь, а за нею Случ і ціла низка меньших річок, що перетинали путь нашим подорожнім. Тут наставали для

них нові турботи: в іншому селі не знаходилось ні порона, ні навіть путніх човнів, щоб на їх переправитись з великим обозом. Приходилось зупинятись і чекати по кілька днів, поки рубали ліс і строїли пліт, на якому й переправлялись.

Але ось поїзд вступив в країну Овруцького повіту. Тут лісів та болот стало трохи менш, села понадались частійш, а найважнійше було те, що дальший шлях лежав через села, що належали до маєтностей небіжчика князя Любецького. В кождім таким селі люде з охрестами виходили зустрічати домовину свого дідича, якого не приходилось ні разу й бачити їм за його життя, і з пошаною приймали його удову, нову дідичку. Так прибули нарешті до м. Хабного ¹⁾, що його теж, як ми знаємо, записав небіжчик жінці у заставу. Тут княгиня Ганна сподівалась відпочити кілька день, та разом з тим й „увязатись“ (вступити в володіння) у свою заставу. Але тільки що вона отаборилась своїм обозом у Хабенському замку, як сюди приїхав пан Мальхер Носиловський, зять князя Богуша, і притьмом загадав, щоб княгиня зараз же покинула замок і містечко, бо йнакше він її випровадить силою. У княгині не було під рукою стільки озброєного люду, щоб він міг помірятись силами з великою юрбою, яку привів з собою пан Носиловський, — і сумний кортеж потяг ся далі, простуючи до Київа.

VI.

Далека дорога, сумний похороний обхід, а найбільш тяжка ураза від пана Носиловського — се усе так стомило, захвилювало й знервувало молодую княгиню, що вона почувала себе не в силі за раз же, поховавши мужа, вертатись додому. По дорозі з Київа заїхала вона в м. Черняхів ²⁾ до приятеля помершого князя, пана Йосипа Немирича,

¹⁾ М. Хабне — тепер у Радомисльським повіті.

²⁾ Тепер містечко у Житомирським повіті.

щоб якийсь час одпочити у його в гостині. Немирич рідко привитав дорогу гостю і, щоб їй було веселіше, зараз же розстарався про пристойну їй компанію — запросив до себе з Коростишова свого родича, молодого Івана Олизаровича, сина старости Чернобильського Олизара Вовчковича, пращура теперішніх графів Олизарів, що на Волини. Юнакови дуже сподобалась молода удова; йому недавно осе батько виділив Коростишів, щоб він міг оженитись і мав на чім забезпечити віно своїй нареченій, і от тепер йому прийшло на думку, що як би то було гаразд, коли б до сієї маєтності та прилучити ще й ті числені маєтки, які тепер є у принадної удовиці, та ще й прибудуть, коли помре її батько. Сю думку Олизарович виявив своєму родичеві Немиричови; той зразу згодився з нею і брався усіма способами допомогти йому, щоб ся спасена думка здійснилась. По змові обидва узялись за діло. Як і треба було ждати, молода жінка не змогла встояти проти спільної атаки на її слабу головку і лехкодумне серце і зважилась необачно на якусь таку рішучу подію, на підставі якої пан Олизарович потім доходив свого права на княгиню Ганну Любецьку, як на свою „малжонку“, і похвалявся, що має від неї якісь дуже важні записи. Що власне трапилось тоді в Черняхові: чи молоді були й звінчані, чи тільки „змовлені“ та „заручені“, і які саме записи дала молода молодому — про се, на жаль, дуже не ясно натякають наші джерела.

А старий Ментовт, сидючи в Коблині, нічого про те не знав і не відав. Він теж турбувався про долю дочки. Йому було виднійш, ніж кому іншому, що сімнадцятилітня удова не зможе сама справитись у своїм новім стані, особливо ж трудно їй одній справитись в ролі володарки числених маєтностей, які були роскидані по різних місцях і до яких ще до того чіплялись родичі небіжчика мужа. Лиха пригода в Хабному виразно довела се на ділі.

Видима річ, треба скоріш шукати для дочки жениха. І такий жених був уже у Монтовта на поготові; він хотів тільки виждати законного піврічного терміну, до якого удові неможна було удруге йти заміж. Новим зятем вибраний був не аби-який пан, а родовитий князь Василь Солтанович Сокольський.

Стародавній волинський рід князів Сокольських коли чим і поступав ся перед князями Любецькими, то хіба достатками, а ніяк не славетністю свого родоводу. Сокольські були одного коліна з князями Четвертинськими, які теж либонь походили з Рюриковичів. Батько Василя, князь Солтан Михайлович Сокольський, не вважаючи на своє чудне ймення чоловік православний, як і вся його рідня, справляв у 1541—1544 роках уряд хорунжого волинського. Родовим гніздом князів Сокольських з давніх давен було місто Соколь ¹⁾ з невеликою волостю, до якої належали села: Божів, Михлин, Трестенець, Холпнів і Острів; тепер ся дідизна, поділена між синами князя Солтана Василем та Марком і їх двоюродними братами Максимом та Остапом Васильовичами Сокольськими, була вже за для них дуже тісною. Ось через віщо для князя Василя така невіста, як удова князя Любецького, що відобрала від мужа велику спадщину, а колись відбере ще й чималу батьківщину, здавалась коштовним скарбом. З другого боку, й для пана Монтовта князь Василь був бажаним зятем: все ж таки се був нащадок стародавнього, хоч і підупалого, князівського роду, і йому більш личило володіти рукою й маєтками удови князя Любецького, ніж якомусь простому шляхтичови. Окрім того, князь Василь і сам по собі був путящий, розумний чоловік, ще й до того приходив ся родичем князям Любецьким: його старша сестра Олена Солтанівна була за князем Іваном Романо-

¹⁾ Тепер м. Сокуль в Луцькім повіті, недалеко від Любча.

вичем Любецьким, рідним дядьком небіжчика князя Богуша, і тепер, пробуваючи у вдовім стані, з недолітком сином жила у Соколі, у своїх братів. ¹⁾ Се свояцтво, на думку старого Монтовта, подавало добру надію на те, що коли князь Василь стане його зятем, то йому буде зручнійш, ніж кому іншому, погодитись з родичами небіжчика князя Богуша, і заведена ними судова справа про його спадщину якось уладнасть ся.

Так гадав старий Монтовт, а того й не знав, що дочка гадала инакше. Як же почув він, що зробилось у Черняхові, то ся звістка тяжко його вразила і разом страшенно розлютовала. — Як же се так? міркував він: дочка йде заміж, навіть не порадившись з ним? Так се б то його заміри, які він так старанно обміркував, мусять розвіятись по вітру через те тільки, що якийсь-то там Олизарович завертїв молодиці дурну голову? Ні, сього не буде, старий батько не попустить. Дочка доручена йому в опіку, і, значить по всім правам вона не може прийняти шлюб без його дозволу. Як батько й опікун, він має подвійне право керувати її долею, і чого б там вона не накоїла у Черняхові, він поставить на своїому й не порушить слова, що подав князеві Сокольському. Тільки б удалось вирвати як-небудь дурну голову з рук Олизаровича! Ну, та се вже справа женихова: кому ж, як не йому, славному лицареві, личить добути свою² молоду з рук ворога?

І от у Коблинському замку і в Соколі почались нагайні військові лаштування, не мов виступали проти Кримців. Сам князь Василь Сокольський, правду сказати, був не великий вояка, та й літа його були вже не ті, щоб перспектива небез-

---

¹⁾ В 1574 р. вона вдруге пішла заміж за волинського землянина Василя Тяпинського, відомого видавця євангелія, переложеного ним на „просту мову“.

пешної справи змогла приємно хвилювати його прохололу кров; але у його був молодший брат князь Марко, палкий юнак, що тільки й марив про лицарські події, та й серед служебників Монтовтових, що виправлялись у похід під приводом його нареченого зятя, теж було не мало завзятих заїдиголов, здатних хоч до яких небезпешних справ.

Через тиждень виправа була скінчена. Князь Сокольський щасливо повернув ся до Коблина й привіз батькови заблудну дочку. Ніхто з його ватаги не був убитий, хоч було чимало зраних; зате в королівській суді проти князя Василя Сокольського розпочато було справу „о квалтовном взятій жони Івана Олизаровича и забраньї всеи маєтности єго“. Як саме й де відбулось се гвалтовне пориваннє, -- в Черняхові, Коростишові, чи де инде, а особливо — як поводити́лась у сій пригоді сама княгиня Ганна, — про се, на жаль, не можна дізнатись по наших актах, бо скарга Олизаровича занесена була не в місцевім суді, а в королівській.

VII.

При таких лихих обставинах, коли того й гляди, що прибуде з королівським „листом“ Олизарович відбирати „свою малжонку“, нічого було ждати законного терміну для шлюбу, а треба було зараз же вязати молодим руки. Так і було зроблено. Відбули весілле, а потім ще виконали ось яку формальність: 26 жовтня 1564 року старий Монтовт прибув з дочкою в Луцький замок і ознайомив перед городським урядом, що „з ласки і призріння Божого змовив він свою дочку Ганну в малженство за князя Василя Солтановича Сокольського“, а потім прохав, щоб уряд формально запитав її, чи не давала вона „з намови або поради чиєї або з милости (з кохання) своєї кому иншому обітницї віддатись за його, або вже за кого ся не оддала?“ І стоячи перед урядом, Ганна мовила так: „Я нікгда (ніколи) ні закого в малженство пійти

не пошлюбувала а ні ся ні за кого не отдавала, одно ж тепер то собі вмислила і позволяю с правого умислу серця мого мати собі за малжонка його милость князя Василя Солтановича Сокольського, з котрим і живіт свій хочу доконати, яко ж есми і перед Паном Богом то його милости пошлюбувала його за малжонка собі мати“. ¹⁾ І просив Монтовт пана старосту, щоб ся заява його дочки „од слова до слова“ була записана у актові книги, що й було учинено. Легко зрозуміти що отся деклярація, по статуту зовсім не обовязкова задля молоді, робилась власне для одпору претензіям шлюбним з боку пана Олизаровича; але що, як у його, окрім словних обітниць, знайдуть ся й писані, які-небудь записи, стверджені імяною печаткою реодносталої красуні і по своєму змісту може, як заз суперечні її теперешній деклярації? Щоб напобігти й сьому лихови, Ганна, намовлена батьком, в той же день і перед тим же урядом занесла ось яку „плачливу“ скаргу: коли пан Носилловський вигнав її з Хабного, то „не маючи, где ся подіти“, вона приїхала до пана Немирича, „сподіваючи ся на захованне (приятельство), которе мав з ним небожчик“ муж її, князь Богуш Любецький, „і будучи мені в тім дому його, пан Немирич, невідомо з якої причини, сам через себе і через інших людей добрих почав намовляти а праве примушати мене до того, абих я заручена була за його повиноватого (родича), за пана Івана Олизаровича; на що я не позволяючи, зараз, яко могучи, ледве з дому Немиричового віхала, оставивши там скриньку з листами і печать мою сребренную з гербом. Постерегаючи, аби з того листи якії не показали ся, а хоч би ся в кого і показали, аби жадної моци і віри міти не могли“,

¹⁾ Архивъ Югозап. Россіи, ч. VIII, т. 3, № XXVII. Виходить, що Ганна була звінчана з князем Сокольським, коли минуло тільки два місяці од смерти першого мужа.

Ганна просила уряд записати в книги й сю її заяву, щоб вона змогла, коли того буде треба, на неї покликатись ¹⁾.

Отакими фортелями сяк-так забезпечивши себе з боку Олизаровича, наші молодожони, однак, не зовсім спокійно провели свій медяний місяць, бо окрім справи з Олизаровичом, що-дня треба було обавлятися якоїсь прикрости з боку родичів князя Богуша Любецького.

Раз якось, скоро після весіля, князь Василь Сокольський запросив до себе, у Соколь, на учту значних гостей: нареченого владику луцького пана Марка Жоравницького ²⁾, архимандрита жидичинського о. Іону, суддю луцького Василя Бокія, хорунжого волинського Михайла Сербина, писаря замкового луцького Хведора Русина, та свого двоюродного брата князя Остапа Васильовича Сокольського. Старого Монтовта не було тоді на Волини, він їздив до короля по якійсь справі. За обідом, між иншим, зайшла річ про Олизаровича; де-хто сміяв ся, що як то він себе тепер чуває в стані того мужа-невдахи, про якого й пісня зложена, як він „оженив ся, потратив ся, а жінки не має“. Тут пан хорунжий примовив, що, будши недавно у Варшаві, бачив там Олизаровича, який хвалив ся, либонь він має якісь записи на Любецьку маєтність. Ся звістка видимо збентежила господарів, і гості почали усяково їх заспокоювати. Тут хтось подав таку раду, щоб модода княгиня записала Любець-

¹⁾ Актова кн. К. Центр-Архива, № 2038, л. 228. По статуту, коли удовайшла заміж, „не высидѣвши по смерти мужа шести мѣсяцевъ, то есть поль-рока“ то се почитувалось за „свавольство, zapomненье боязни Божой и права посполитого а встиду своего“, і за такий учинок вона могла бути відсужена віна, яке записав їй померший муж.

²⁾ Добувши від короля привілей на владцтво луцьке, він довго не хотів посвящатись, щоб не розводитись з жінкою, а прете правив єпархією і відбирав усякі доходи єпископські.

ку маєтність в подарунок своєму мужу, тоді Олизаровичеви труднійш буде добути її з других рук. Присутні юристи похвалили таку раду. Спитали, як думає про се сама княгиня? Вона не сміливо зауважила, що краще б відкласти сю справу, поки повернеть ся додому батько; але їй стали доводити, що ждати небезпечно, треба поспішатись, і вона покірливо згодилась на все. Замковий писар Русин зараз же написав текст „даровизного листа“, всі присутні ствердили його своїми підписами й печатами, а другого дня сей лист був уже „облятований“ у актові книги луцького земського суду. „Я Ганна Монтовтівна“, — стояло в тім листі,— „княгиня Василея Солтановича Сокольска, чиню відомо: узнавши ку собі вірную милость (любов) і велике добродійство, і учтивес захованне малжонка мого князя Василя Солтановича Сокольського і хочачи ще собі у його милости склоннійшую милость, ласку і приязнь більшую наперед мати, а з особливої милости (любови) своєї, которую к нему, малжонку моему милому, маю, — даю, дарую на вічні часи і зараз в моц і в держанне подаю йому все імінне мое Любецьке, що з ласки і милости (любови) небожчика князя Богуша Любецького, першого малжонка мого, за почтиві і вірній служби міла. А коли б Пан Бог, з ласки своєї святої, мені з малжонком моім милим князем Василем потомство сплодити дати рачив, тогди його милость од того потомства тих іміній Любецьких оддаляти а ні записувати не має“. ¹⁾

На лихо, великодушний дарунок закоханої малжонки не вартий був того паперу, на якому був написаний: через коротку годину той же самий Мальхер Войтехович Носиловський, що прогнав колись княгиню Ганну з Хабного, озброєнною рукою відобрав і Любецькі маєтности, за що, звичайно, князь Василь з жінкою позвали його до суду.

¹⁾ Акт. книга К. Центр. Архива, № 2038, л. 246.

VIII.

Чого обавлялись Сокольські, те й сталось. Не минуло й двох місяців після їх шлюбу, як до них прибув у Соколь королівський дворянин Богуш Васильович Древинський і привіз князеві Васильови: а) „мандат“, себто позів до королівського суду в справі „о квалтовном взятїи жони пана Олизаровича й о забранїи всеї маєтности його“, і б) королівський „заручний лист“ з приказом не наступати надалі на життє й здоровє пана Олизаровича й його слуг під „зарукою“ 10,000 кіп грошей¹⁾.

В ті часи урядників, що розвозили подібні листи, звичайно приймали як не проханих гостей: люде зухвалі й жорстокі зустрічали їх прямо як ворогів і чинили над ними усякі прикrostи й мордування, щоб примусити їх відобрати назад позви;²⁾ люде ж менш сміливі й малодухі звичайно ховались перед ними. Князь Василь Сокольський належав до останнього гурту: побачивши, що у двір до його заїхав королівський дворянин з возним і свідками, він заметушив ся по кімнатах і хотїв дати стречака, але дворянин обізвав ся до його, коли він перебігав сїни, і засоромленому господареві нічого не лишалось, як запросити гостей до світлиці. Вислухавши з належною пошаною королівські листи і відобравши з них копії, князь Василь промовив, що достотно виконає „господарську“ волю і на назначений йому термін сам „чевисто“ стане і жону „поставит“ на суд його королівської милости.

---

1) Та ж книга, л. 261.

2) Особливо доставалось возним, як вони розвозили позви: їх цькували собаками, били кіями, примушуючи узяти позов назад; бувало й так, що позов втикали возному в рот і з кієм в руках присилували його зісти. Через те возні рідко наслідувались подавати позви в руки відомим забіякам, а втикали їх у ворота, самі же утікали як мога.

Але се так тільки говорилось, а на ділі було не те. В ті часи „сторона одпорная“ ¹⁾ звичайно не „ставала“ на перший позов і усякими способами силкувалась як-мога затягти справу, щоб примусити „сторону поводову“ до вигодного поїднання. Так учинив і князь Сокольський. Коли прийшов призначений йому термін, він не поїхав до короля, а послав повідомлення, що його княгиня захоріла „обложною хоробою“ ²⁾. Мабуть, „поводова сторона“, що даремно проїздила до Вільни, зложила на суді якийсь певний довід, що хвороба княгині — пуста „вимовка“, бо король, призначивши для справи инший термін, звелів своєму дворянинові їхати до Соколя і самому освідчити стан здоров'я княгині Сокольської. З сього приводу трапився доволі комічний епізод, який ми перекажемо, як найближче держучись мови й виразів документа.

Се було в січні, 1565 року. Королівський дворянин Яким Любецький приїхав до Соколя і подав князеві отвертий „господарський“ лист, в якому було пояснено, по що його послано. Князь Василь, видимо приготовлений до сеї візити, чемно привітав гостя, з пошаною відобраз од нього лист і прочитавши промовив:

— Я волі й розказанню його королівської милости противен бути не хочу. Твоя милость до малжонки моєї, до світлочки тої, где вона хора лежить, пойти і розказанню господарському досить чини.

Дворянин, в супроводі вижа й свідків, пішов за князем до указаної йому „світлочки“ і знайшов там княгиню „на ложку лежачую и стогнучую“. В кімнаті була якась таємнича півтемність, так що неможна було добре роздивитись, бо віко-

---

1) По тодішній судовій термінології, „сторона поводовая“ — істець, а „сторона одпорная“ — відповідач.

2) „Обложная хвороба“ — коли хорий не встає з ліжка.

ниці знадвору були трохи причинені. Не приступаючи до експертизи, неймовірний урядник перш усього загадав, щоб одчинили зовсім вікониці. Коли се було зроблено, він підійшов до княгині і почав придивлятися до її лиця, а потім, звертаючись до вижа й понятих, промовив:

— Есть княгиня Василея Сокольська шафраном на обличчю натерта. Потреба, хустку змочивши водою, по тварі сі потерти, досвідчаючи, чи есть на ній шафран.

Почувши се, князь запалив ся і став енергічно збивати закид дворянина; але присутна тут сестра його Олена, удова князя Івана Любецького, призналась:

— Правда, иж (що) ми єї, невістку нашу, княгиню Ганну, змивши з оцтом, шафраном твар і руки їй намазали, але тое учинили есмо для млости (за мороки) єї.

— Я пак сам не відаю, що їй тут за раду давали, — пробурчав засмучений князь.

Але дворянин все ж таки вимагав води, щоб обмити лице княгині, відмовляючись без сього приступити до дальшої експертизи. Тоді князь разом з сестрами заходив ся сам експертувати хвору при очах урядників: брав її за пульс, „до уха єї ся прихилив“. Ніщо не помагало: упертий дворянин не переставав вимагати води й хустки.

— Ти, пане дворянине, большей ся не домишляй (себ-то: не вигадуй пустого)! — скрикнув роздратований князь і послав зачинити вікониці. Королівський урядник зняв ся з місця і вийшов з хати. Господар схаменув ся, що зробив зле, догнав його у сїнях і став упрошувати:

— Вернись, пане дворянине! Жона моя буде омига.

Той не хотів нічого й слухати.

— Вернись і принаймней їж у мене хліба!

Дворянин подумав, і не зважив ся образити

гостинного господаря, цураючись його хліба-соли. А проте, й вставши з-за столу, він не схотів оглядати княгиню, може через те, що вже вечоріло, і пішов ночувати на село, „до господи“.

Ранком другого дня дворянин заїхав до двору князя Сокольського тільки затим, щоб узяти з собою вижа, що тут ночував. Князь сам вийшов до його і почав умовляти, щоб зайшов до недужої:

— Малжонка моя вже єсть омита, яко-сь повідав учора: шафраном натерта; ино твоя милость пойди і смотри.

Знову всі пішли до тієї ж світлочки. Там не було вже учорашньої темряви, але княгиня, як і вчора, лежала в ліжку і стогнала. Лице її не було таким жовтим, як учора, але всі помітили, що вона була „барзо бліда і на обличчю спала (с х у д л а)“.

Дворянин запитав її:

— Повідай мі, оспоже княгине, на що би твоя милость хвора бути міла і на яку хворобу?

— Болшей ніжлі шости неділь не моґу і в постелі лежу; а тоє ся стало мі за збиттем з воза і вибиттем ребра, аж і до того часу єстем обложною хворобою вся хвора, — безсилим голосом одповіла княгиня.

Помітивши, що справа йде на гаразд, князь Василь, щоб ще більш перекопати експертів, звернув ся до жінки з таким покликком:

— Прошу, аби ти, не оглядаючи на жадную боязнь, а ні мені фолкгуючи, одно справедливе повідала тому посланцю господарському, которий на то єсть висланий: чи єсь правдиве хора, і на той рок (термін судовий) ку його королівській милости до Петрокова чи можеш їхати?

Княжна одмовила:

— Як перво пану дворянину повідала, так і тепер те повідаю иж-ем єсть з призріня Божого правдиве хора, і бих здорова була, не мала бих ся

кого в тім бояти і вистерегати. Не толко їхати, але і з ложка рушити ся не могу.

На тім експертиза й закінчилась.

Дворянин зостав ся обідати. Він поїхав, переконаний, що княгиня дійсно хвора, і не знав тільки, що гадати про пригоду з шафраном; а бувший з ним виж того ж дня подав луцькому урядови докладну „реляцію“ про все, що чув і бачив¹⁾.

На сей раз Сокольським вдалось сяк-так уникнути від неприємної подорожи до Петрокова, але зовсім визволитись від неї вони не могли. Прийшов новий термін, і князь Василь з жінкою мусили таки поїхати туди, пробули там кільканадцять тижнів, витратили „на справу і на інші потреби“ кілька сот кіп грошей і нарешті, стративши надію на вигранне справи, помирились з паном Олизаровичем, учинивши з ним таку „добровольну угоду“, що заплатили йому 1200 кіп грошей, а він зрік ся своїх якоби „малженських“ прав на особу княгині Ганни.

Також нещасливо для Сокольських скінчилась і справа їх з п. Носиловським за Любецькі маєтности і взагалі за спадщину князя Богуша Любецького. Ся справа з юридичного погляду була настільки безнадійна, що вони самі просили Носиловського, не доводячи її до розсудку королівського, здати на суд „еднальний“, себ-то полюбовний, зложений з приятелів, запрошених обома сторонами. Але й полюбовні судді зложили вирок не корисний для Сокольських. Вони присудили так, що небіжчик князь Богуш Любецький неслучно записав бездітній удові свою батьківщину й материзну, і ся спадщина по праву мусить перейти його рідній сестрі Фенні Носиловській, яка повинна виплатити княгині Ганні тільки її віно з привінком, всього 2700 кіп грошей. Сокольські раді-нераді му-

---

1) Актова кн. К. Центр. Архива, № 2039, л. 3 і 4.

сили скоритись сьому вирокови; та їм так уже обридло „правуватись“, що вони згідні були на все, аби тільки здихатись судової тяганини, якій не видно було кінця й краю.

IX.

Минуло ще два роки.

Княгиня Ганна тільки ще відсвяткувала свою двадцяту весну, а вже мусила удруге одягти жалібне вбраннє і оплакати свого мужа, князя Василя Солтановича Сокольського. Добрий, чулий, хоч, може, й занадто м'який, він заслугував на її сльози, бо був їй за рідного батька і жалів її, як малу дитину, і коли Ганна, може, й незовсім була задоволена своїм життєм у Соколї, особливо в останні часи, то вже нїяк не через чоловіка, а хіба через його матір та сестер. Свекруха Ганнина, княгиня Олена Сокольська, була людина старосвітська. Вона ревно стерегла стародавні заповіти свого роду, була дуже побожна, шанувала як святощі свої українські звичаї, не вмїла й слова мовити по польські, - і зовсім природно, що така людина не могла бути широ прихильною до невістки уже через те, що ся була „Ляхівка“; так же само відносились до Ганни і її золиці, вихованні в почуттях матери. Ще спочатку вони сяк-так пробачали їй чужовірство і „лядські звичаї“, памятаючи про великий маєток, який вона внесла в їх родину; але коли з сього маєтку вийшло пусте марево, що тільки даремно наробило стільки клопоту, турбот і прикростей всій родинї, їм нї на що вже було таїти в собі природну антипатію до невістки, як до людини чужої віри, чужого колїна, чужого виховання. Крім того, вона, на їх думку, не варт була їх поваги й прихильности ще й через те, що не виконала провіденціального призначення жінки — не дала плоду чоловікови, а се,

по їх розумінню, було ясною ознакою Божої немилости до такого малженства.

Знаючи про такі відносини до його дружини, князь Василь перед смертю заповів молодшому братови Маркови опікуватись його удовою, щоб ніхто не чинив їй якої кривди, не перешкоджати їй, поки не вийде заміж, користуватись третьою частиною його маєтків, на який записане їй віно, а коли схоче йти заміж, виплатити їй тисячу кіп грошей віна і вернути весь посаг ¹⁾.

За кого ж в третій раз піде заміж двадцятилітня удовиця після двох князів? Певна річ, що така красуня не зостанеться без женихів, та тільки тепер вони будуть, як кажуть Ляхи, *rodlejszego gatunku* в порівнянні з попередніми; бо хоч краса її не змарніла, так достатки були далеко не ті, що після першого мужа. Правда, батько записав їй чималий маєток, як вона тільки насвіт народилась; так він же їй достанеться аж тоді, коли помре батько; а коли те буде? Та ще чи їй достанеться хоч коли небудь? Річ у тім, що старий Монтовт недавно оженив ся і взяв за себе молоду жінку, і не аби кого, а княжну Варвару Олександровну Порицьку, хоч і підупалого, а все ж стародавнього князівського роду, одноколінного з князями Збаражськими, Вишневецькими й Воронєцькими. Ну що, як молода княжна окрутить старого так, що він запише їй все, що має! Вже ж не з кохання вона йшла за нього! З чим тоді зостанеться молода удова двох князів, що вродилась „у всіх подобенствах“ свого батька? Тепер у неї тільки й було статків, що де яка рухомість, подарована князем Богушом, та віно, записане обома чоловіками. Певна річ, що й з таким посагом можна б зробити добру партію, та тільки хорошого жениха і за тих часів треба було пошукати, а шу-

---

¹⁾ Акт. кн. К. Центр. Архива, № 2043, л. 91.

кати було нікому. Перших обох мужів розшукаві їй батько, але тепер йому було не до того: старий Монтовт таким без міри щасливим почував себе в обіймах молодой жінки, що йому й памороки забило, і він навряд чи й памятав, що в його є дочка. Коли вона вдруге завдовіла, він навіть не взяв її до свого дому, як се зробив після смерти першого її мужа, а залишив у Соколі, в домі свекрухи, де їй не дуже були раді. Правда, її дівер, князь Марко Сокольський, дуже чемно й прихильно поводив ся з нею; він мабуть, не відмовив ся б пошукати їй доброго жениха, коли б вона його попросила; так Ганна певна була в тім, що він вибере для неї свого одновірця Русина, а вона тепер добре дізнала, як-то неприємно жити в „схизматицькій“ родині, додержувати де-які „хлопські“ звичаї і слухати повсякчасні докори з огляду її „ляхівства“. Ні, краще вже вона сама вибере собі мужа по своєму „умислу“, і доконче Ляха, або Литвина, тільки не Русина!

Такий жених скоро й сам знайшов ся.

То був пан Казимир Ледницький, шляхтич з Сірадського воеводства, типовий представник того гурту польських приходнів, з яким ми вже раніш познайомили читача. Вперше ми знаходимо пана Ледницького на Волини в 1565 році в стані „служебника“ пана Хвальчевського, родича Луцького біскупа, потім він стає „урядником“ (прикажчиком) в однім маєтку того ж таки пана і зараз же заводить ся з сусідніми власниками, псує їм межі, бе й грабує їх підданих, за що один з таких сусідів пан Петро Борзобагатий, похваляєть ся вбити його „як пса“, а другий, князь Дмитро Козіка, обзиває його „нечистого ложа сином“, не признає його за шляхтича і теж погрожує йому „шибеницею“. В 1567 р. Ледницький злигав ся з таким же авантюриком, з п. Станіславом Граевським, і той переуступив йому заставне право

на хутір Любин, маєтність пана Хведора Білинського, якого вони сукупно одурили. Тільки що Ледницький поселив ся в сім хуторі, як сусідня пані Раїна Тупичевська стала його позивати за те, що він згвалтував її челядницю, дівку Вівдю, а потім викрав її і зробив своєю наліжницею. Брав ся не раз Ледницький і за орандування панських маєтностей, але й тут не обходило ся без скарги; так, підданні с. Бруховичів скаржились на його, що він, полишаючи оранду в їх селі, на прощанне пограбував їх доостанку. Окрім служби у панів і орандування їх маєтків, Ледницький инколи займав ся й адвокацтвом і навіть на якийсь час був королівським „мірчим (землеміром) на Волини, з чого можна догадуватись, що може колись Ледницький вчив ся й по школах ¹⁾. Про деяку освіченність його може свідчити ще й те, що він належав до протестантської віри, яка знаходилась тоді в Польщі неопітій переважно серед людей більш-менш освічених.

Старий Монтовт з того часу, як оженив ся, чогось став зовсім байдужий до дочки, й його мало обходила справа сватання за неї Ледницького, хоч він їй у сьому й не перечив; за те родина князів Сокольських вживала усяких способів, щоб одмовити її від сього шлюбу. Вони добре знали легкодумну натуру своєї невістки, і жалко їм було попустити, щоб вона так необачно занастила свій молодий вік. Але вона й слухати нікого не хотіла і поривалась зараз же залишити їх дім і справити весілля у якогось „приятеля“ свого жениха. Тут стара княгиня Олена, обурена такою нечемною невдячністю, згорда дала зрозуміти завзятій „Ляхівці“, що честь старожитного дому князів Сокольських потребує того, щоб вони свою

---

¹⁾ Акт. к. К. Центр. Арх. № 2039, л. 152, 203, 328; № 2042, л. 146; № 666, л. 261.

невістку вирядили з належною шанобою й справили їй пристойне весілля. Ганна заплакала, чи то з сорому, чи з якогось порушення, і скорилась волі свекрухи.

Весілля призначено було в неділю, 20 лютого, 1569 року. Вінчались молоді в домі, бо в Соколі, та й скрізь поблизу, не було костьола. Зіхалось багато гостей, тільки старий Монтовт не прибув через хворобу, а прислав замість себе свого „служебника“. І ось в ту хвилину, коли молода мала підійти до налою, її спинив князь Марко Сокольський, закликав з другої кімнати урядового возного і голосно звернув ся до неї з такою річчю:

— Оспоже княгине невістко! Прошу твою милость, ознайми перед возним й перед всіми приятелями моїми й твоїми: чи твоя милость ідеш за між за пана Ледницького за намовою моєю, або теж і за примушенням яким?

Між присутними, серед яких більшість були родичі та приятелі князів Сокольських, почулось потаканне словам князя Марка: вони знали, як скоїлось се сватанне, і усі признавали таке урочиште запитанне за річ потрібну.

Молода так вся й запалилась при словах Марка і, згорда піднявши голову, відказала розятрено:

— Коли я тепер іду в малженство за пана Ледницького, то не за жадним примушенням, а ні за намовою вашої милости, княже діверю, одно по добрій волі своїй і за дозволеннем отця мого Ведже (о д н а к), хотя бись мене ваша милость хотів в тім гамувати, теди мене ваша милость, княже діверю, вгамувати не можеш, бо мені отець мій на те позволив. А коли ж о бочку меду або о хліб тобі ідеть, що тут його зідят на той час приятелі пана мого, котрий мені маєт бути малжонком, — його могу индей где в приятеля мого достати ¹⁾.

¹⁾ Архивъ Югозап. Р. ч. VIII, т. 3, № LXIX.

Князь Марко цілком був задоволений з одповіді невістки і тільки запрохав возного й свідків добре запам'ятати те, що зараз чули. Так, тепер він міг би загадати, щоб принесли води, і як той Пилат перед усіма умити руки. Відтепер хай буде, що буде! Принаймні ніхто не зможе дорікати князям Сокольським, буцім вони байдужливо попустили своїй молодій невістці занাপастити вік за пройдисвітом, або навіть, ще гірше, сами призвели її до сього.

В ту ж хвилину бувша княгиня втретє, чи, може, вчетверте, поновила шлюбні обітницї, і відтепер стала зватись просто „панею Казимеровою Ледницькою“.

Х.

По весїлі молоді поїхали в Коблин, до тестя. Старий Монтовт прийняв їх приязно; за те його жінка привитала досить сухо пасербицю, свою ровесницю, а що до її чоловіка, то горда княжна ледве зносила його присутність за одним столом. З поводу либонь якоїсь хвороби старого малжонка вона так пильно за ним доглядала, що дочка й зять могли з ним бачитись тільки в її присутности.

Погостювавши кілька день, Ледницький якось завів річ з тестем про те, що йому з жінкою ні з чого жити, і став просити, щоб тесть уступив своїй дочці принаймні ті маєтности, на яких записане віно її матери. Монтовт сухо відказав, що після його смерти дочка наслідує майже усе його майно, а до свого живота він хоче зоставатись цілковитим державцем своєї батьківщини; а коли зять став скажитись, що їм ніде навіть притулитись, бо ні в його, ні в Ганни немає власної оселі, тесть згодив ся подарувати дочці дім в Луцьку, але з такою умовою, що Ледницький буде вести по судах його справи, за що одбиратиме й особливу нагороду.

І ось наші молодожони оселились у Луцьку в

своїй домівці. Звісно, задля Ганни тут життя було вже не те, що колись у Любчу або в Соколі, за те вона почувала себе самостійною господаркою, та й приятелі мужа, що до їх учащали, були такі шляхетні та упадливі до неї, і взагалі нове життя здавалось Ганні вільнішим і веселішим, ніж у Соколі, під суворим дозором свекрухи й зовиць. Ледницький поки що поводив ся з нею чемно, принаймні як був тверезий; під п'яну руку инколи й їй перепадало, але вона терпливо те зносила. Не подобалось їй тільки те, що він дуже вже завзято заводив ся з міщанами: живучи під міським правом, він не хотів і знати магістрацьких урядників, сварив ся з ними, чинив їм усякі прикрости. Раз якось цілий магістрат Луцький — вїйт, бурмістри і радці — жалілись старості, що Ледницький важить ся на їх особи і чинить похвалки віку їм збавити.

Трапилось якось Ледницькому по справах тєстя побувати у Вільні. Там він розшукав дядьків своєї жінки, панів Мацковичів, і добув у них автентичний запис Яна Монтовта дочці своїй Ганні на маєтности, виданий ще в 1547 р., скоро вона на світ народилась. Скористувавшись приїздом тєстя до Луцька, він упросив його ствердити сей запис і вдруге вписати його до актових книг. Старий приїхав сам без жінки, занадто вже ласкаво був прийнятий дочкою й зятем і мусив здатись на їх прохання. Ледницького се дуже заспокоїло, але не надовго.

В осени 1570 р. пройшла чутка, що старий Монтовт тяжко занедужав, трохи не смертельно, і що він записав жінці усе своє добро. Стривожений Ледницький зараз же послав Ганну на розвідки, що робить ся у Коблині. Та скоро повернулась і повідомила, що до Коблина наїхало багато родичів мачухи: князі Порицькі, Вишневецькі, Воронецькі, Збаражські й інші, що батько дійсно недужий,

але вона його не бачила, бо її туди не пустили, буцім щоб не трівожити хворого, і що вона пита-ла мачуху про записи, але та їй одповіла, ніби во-на про те нічого не відає. Іде сам Ледницький на розвідки до замку — аж там князь Олександр Вишневецький записує до актових книг цілу купу документів: а) даровизний запис Яна Монтовта мал-жонці своїй княжні Варварі Порицькій на маєтно-сти: Млинів, Хорупан, Кобаківщину, Пекалів, Оз-ліїв, Ужинець і Беневщину у вічну власність, усто-роняючи дочку свою Ганну від права спадщини на ті маєтності і накладаючи на неї „заруку“ в 6000 кп грошей, коли б вона посміла входити в якесь змаганне про силу сього запису; б) даро-визний запис їй же на право „доживоття“, себ-то володіння до її живота іншими його маєтностями: Коблином з замком і с. Підгайцями й Оршичином, на яких Монтовт раніш записав їй віно з привін-ком в сумі 4000 кп грошей; в) даровизний запис їй же на все рухоме добро, і 3) даровизний запис Варвари Монтовтової княжни Порицької, в яким вона пише, „що маючи увагу на особливу ласку і милість (любов) з боку мужа до неї, „жони і служебниці своєї“, і хочачи йому по змозі за те „отдячити“, вона теж дарує йому своє віно і всі ті маєтності „речі рухомі“, які він тільки-що за-писав їй у „вічність“, але як дарує? „Єсли-би Пан Бог на мене первей смерть допустити рачив, иж бих я первей, ніжлі он, з сього світа зошла“, у такім тільки разі „милий малжонок“ мав би право унаслідувати їй ті маєтності, і усе віно і внесенне (п о с а г) її ¹⁾). Маймо на увазі, що се пише молода, здорова жінка про старого діда, що лежить на смертельній постелі! Се рідкий приклад докумен-тального лицемірства XVI віку.

Як побачив Ледницький осі записи, так йому

---

1) Акт. кн. К. Центр. Архива, № 2014, л. 505 - 509.

аж в очах стемніло. Він просить у старости, щоб дав йому возного, бере з собою жінку, свідків, і чим дуж поспішає до Коблина. Йому здаєть ся, що тут дієть ся якесь шахрайство з боку княжни Порницької абож її родичів, що старий Монтовт певне нічого й не відає про сі записи, так от же він ви-виде се бридке шахрайство на чисту воду.

Мов шалений, силоміць вриваєть ся він в світлицю, де лежав хворий, і тремтячим голосом звертаєть ся до старого :

— Пане тестю ! Ознайми перед возним і перед шляхтою, людьми добрими : чи то за волею й відомостю твоєї милости дієть ся великая кривда дочці твоєї милости а молжонці моїй ?

І він коротко розказав, які записи від його особи „облятовані“ вже в Луцькім гродськім уряді, пригадав йому й той запис, який він сам двадцять три роки назад видав своїй дочці і недавно ще ствердив його перед урядом, закликав його в Боже імя памятати, що ся дочка, його єдиний „потомок“, по всіх божих і людських правах повинна бути єдиною наслідницею його добра, „дідизни й отчизни своєї“.

Недужий, увесь спухлий (він слабував на водянку), лежав з заплющеними очима і, здавалось, мало й чув палку промову зятя і голосіння дочки. Але через хвилину він блимнув очима і ледве чутно промовив :

— Єстли-м которії записи учинив, тиї ся покажут, коли тепер з того світа зійду,—і знов заплющив очи.

Тут вбігла до покою пані Монтовтова з слугами і трохи не силоміць випхнула з хати Ледницького й інших присутних. Так він і поїхав, не второпавши гаразд, як треба розуміти невиразну одповідь тестя ; але на всякий випадок прохав возного, щоб той записав до актових книг ретельну „реляцію“ про все, що чув і бачив.

XI.

Через тиждень після того помер старий Монтовт, а ще через два тижні відбув ся його похорон. Тоді у великих панів довго, инколи по місяцю й більш, не ховали мерців, бо про смерть конче оповіщали усіх родичів і мусили ждати, поки вони зідуть ся з близьких і далеких країв; а щоб мрець зовсім не зотлів, його в труні заливали ростопленим воском.

До Коблина зіхалась сила вельможного панства, родичів і приятелів небіжчика, а ще більше його жінки. Приїхали князі Вишневецькі: Андрій, каштелян волинський, і Костянтин Івановичі, рідні брати славетного Дмитра-Байди, що не задовго перёд сим загинув у Царьгороді, і двоюродний брат їх, князь Олександр Олександрович Вишневецький; приїхав князь Миколай Андрієвич Збаражський, староста кременецький, з сином Янушом; прибули князі Воронецькі: Якуб Юрович, пробощ скерневицький, що був потім біскупом київським, і його двоюродний брат князь Матуш Войнович Воронецький; приїхав брат пані Монтовтової, князь Олександр Олександрович Порицький з матірю. Тут же був князь Роман Хведорович Сангушко, славетний гетьман литовський, князі Гольшанські-Дубровицькі, і багато иншого панства.

Похорон правив біскуп луцький Ян Андрушевич з цілою капітулою. Перед тим, як треба вже було спустити труну до склепу, по тодішньому звичаю був прочитаний у голос „тестамент“ небіжчика:

„Во имя святої і живоначальної Тройці стань ся, амінь. Я, Ян Якубович Монтовт, ознаймую і чиню явно усім посполито, кому того потреба будет відати, що ж з навіження Божого будучи мені хорим і розуміючи те, иж кождий чоловік есть смертельний, которий ся на світ народив, той і умрет,—і чуючи те, що з тої хвороби жив не могу бути, а будучи еще в добрій памяти, цілому і зу-

полному розумі, хочу ознаймити остатнюю волю свою не на словах тільки, що з часом с памяти людської спливає, але на письмі. Напервей душу свою поручаю і даю в руки Богу Сотворителю, в Тройці єдиному, а тіло маєт малжонка моя милая Барбара Олександровна княжна Порицькая, як найрихлей на Старому-місті, в Коблині, костьол збудувавши, погребсти зо всіми церемоніями ведлуг закону римського“. Опікунами удові назначались князі Костянтин і Олександр Вишневецькі. Далі в „тестаменті“ йшло ствердження усіх даровизних і доживотних записів, які небіжчик видав жінці перед смертю. Їй же дарувались усі „речі рухомі“ і навіть дім у Луцьку, той самий, що недавно був подарований дочці й зятєви і в якому вони жили тепер. Не забув Монтовт і про своїх родичів: „братаничам його“, себто братовим синам, Андрієви та Янови Монтовтам давалось право сплатити удові віно в сумі 4000 кіп грошей і відобрати собі маєтності, на яких се віно їй записано; якомусь Андрієви Гесинському, „сестренцеви“ (сестриному синові), Монтовт дарував маєтність Золочів. Про всіх памятав старий, помираючи; не забув і про рідну дочку: їй призначив вбоге сельце Липую, та й то з умовою: „если би діти міла“ — на вічність, а ні — тільки до живота ¹⁾).

Після того, як прочитали „тестамент“, не забули й про другий обряд, який з вичайно справляв ся тоді на похоронах. Возний узяв з рук удови іменну печать небіжчика, показав її присутним, щоб вони посвідчили, що то власне його герб на ній, потім „збив“ її молотком (вона була з м'якого золота), так що нарису не стало й сліду, і тоді повернув її удові. Се робило ся для того, щоб ніхто не міг користуватись печаттю помершого для фальшування яких листів під його іменням. Потім уже

---

¹⁾ Акт. кн. К. Ц. Арх № 2044, л. 544.

труну (яка робилась тоді з видовбаної дубової колоди, розрізаної вповдовш) закрили навіки, залили смолою, обтягли залізними обручами і тоді вже спустили в кам'яний склеп, над якими мав бути збудований костюл.

Ганна Ледницька теж була на похороні і трохи не одна вона щиро оплакала батька. Коли читали „тестамент“ і як спомянули її ймення, вона з несамовитим голосінням припала до труни та так і залякла, ревно плачучи. Їй не те завдало пекучого жалю, що батько так не по правді обійшовся з нею, — вона навіть добре й не дочула, що там власне читали про неї з „тестаменту“, — а вона була занадто вже порушена і сумним обходом, і згадками про минуле, і коли несподівано почула своє ймення, їй здалось, немов сам батько з труни промовив до неї, і всю її враз пройняв нестерпучий жаль і за батька, і за себе, і за те, що було колись, та й не буде. Серед присутніх трохи не всі мимохіть уболювали над нею: занадто вже вражало всіх, як страшенно окривджено бідну сироту. Звідусіль виявляли до неї ознаки щирого співчуття. Навіть мачуха була так ласкава до Ганни, як ніколи: у неї в серці й справді заворішились, не наче гризоти сумління і мимовільний жаль до бідної, ограбленої дочки багатого батька. А та, в одповідь на перше ласкаве слово з уст мачухи, з плачем так і припала до її грудей, забувши про все минуле. Княжна Порицька і дехто з її рідні були приємно сим порушені. В родинній розмові, за поминальним обідом, Ганні дали зрозуміти, що її не залишать без кривого піклування про її добробут, що добросерда княжна, памятаючи „добродійство й ласку“ небіжчика мужа, не попустить, щоб його дочка терпіла через недостатки, і згодом, може, не відмовить ся навіть нагородити її дечим з батьківського добра. Правду кажучи, батько таки трохи скупенько наділив її, але хто ж тому

винен? Хіба так було б, коли б у Ганни був не такий муж? Се він свої милихи мивчинками, пянством, непокірливістю, грубіянством, настирливістю, а найбільше через отой нахабний, пяницький галас і бурду, які він счинив над ліжком конаючого тестя, — так безмірно образив небіжчика, що той хотів був покарати й дзчку, яка була при тім галасі, усторонивши її від усякої спадщини, і тільки ревні прозьби та благання мачухи примусили його хоч трохи змилюватись над своєю дитиною. Уже нічого казати, покарав її Господь лихим чоловіком! Пе вона гірку від нього! Занапастила вона свій молодий вік за пяницею!

— Се її Господь карає — примовив двоюродний брат Порицької, князь Якуб Воронецький, пробощ—за те, що вона, будучи доброю католичкою, насмілилась пійти за бридкого еретика, лютого ворога святого римського костьола й його голови, Христового намістника. Нечестиві не мають наслідія купно з вірними ні на небі, ні на землі.

Ганна тільки плакала, слухаючи осі речі. Їй було дивно і якомсь радісно почувати, що люди, до сього часу чужі для неї, трохи не вороги, враз стали в її очах такими близькими, рідними, що вони такі щирі, прихильні до неї, так побивають ся про її гірку долю. Їй захотілось відкрити перед ними свою душу. Так, ніде правди діти: вона не зазнала щастя за своїм чоловіком. Він марно перевів її гроші, і тепер вона мусить терпіти такі злидні, яких не зазнала ніколи в житті. Чи так вона жила за попередніми чоловіками? Була й роскіш, була й пошана. А сей злидень поводить ся з нею не мов з якою хлопкою, або з своєю челядницею. Завжди докоряє їй, що вона старчиха, що батько її одурив його, ревнує її до кожного, слідкує за нею, неначе вона яка лиходійка, прискіпуєть ся до всього, лаєть ся бридкими словами, а инколи — нічого критись — як зале очи, то й

побє. Ох тепер вона й сама бачить, що затопила свою голову за лихим чоловіком; та хіба ж він був таким, коли сватав ся за неї?

Ся гірка сповідь, що так несподівано вилилась з наболілої душі Ганни, страшенно обурила вельможних слухачів. Як то! Невже ж сей нікчемний злидень, людина темного походження, що не зможе навіть довести свого шляхетства...

— *Persona ingrata et vagabunda*, — додав князь пробощ. ...осмілюєть ся знімати руку на неї, дочку пана Монтовта, бувшу княгиню Любецьку й Сокольську? Чом же вона раніш не пожалілась їм про се? О, вона повинна пам'ятати, що у неї є могутні родичі: князі Порицькі, князі Воронецькі, Вишневецькі, Збаражські, які не можуть попустити, щоб вона терпливо зносила таку образу і зневагу. Можна ж нарешті й розвести її з негідним чоловіком.

— Особливо, — додав князь пробощ, — коли довести перед духовним урядом, що він приневолює її до своєї еретичної віри і в її присутности насмілюєть ся ганити святий католицький костьол і його гідних усякої поваги пастирів, Божих служебників.

Хай же Ганна знає, що в Коблинському замку, в домі її мачухи княжни Порицької, завжди знайдець ся для неї теплий притулок і захист від окрутника мужа; а коли вона хоче бути вдячною, то нехай уважно наглядає за його вчинками і про все зараз повідомляє мачуху, бо то такий лихий чоловік, що напевне й тепер загадує щось недобре протів її добродійки.

Обласкана, заспокоєна і навіть де-чим обдарована, поїхала Ганна з батьківського дому з рішучою відвагою — не коритись більше осоружному чоловікови, який один причинен тому, що вона нещасна.

XII.

Казимир Ледницький не їздив на похорон

тестя: він і без того знав зміст його тестаменту, бо хваткі опікуни поспішилися вписати його до актових книг трохи не в самий день смерти старого Монтовта. Він сидів тепер над Статутом і радився з луцькими правниками. Незабаром він подав до суду „протестацію“, в якій доводив, що тестів тестамент і його даровизні записи не мають ніякої правної сили через такі юридичні причини: а) значну частину своїх маєтностей Монтовт давно вже записав дочці своїй Ганні, якій і без того, по Статуту, „вся дідизна і отчизна правом прироченим зпасти міла по його животі“; б) всім відомо, що Монтовт, поки був „добре здоров і зуполний на умислі й розумі“, не видавав княжні Порицькій ніяких записів, окрім віновного; а в ті дні, якими датовані його останні записи, він лежав близький смерті, „весь спухлий, і ні розуму, ні смислу зуполного уже не мав“, що може посвідчити возний, з яким він одвідував тестя за тиждень до його смерті, в) на „тестаменті“ Монтовта немає його власно-ручного підпису, а в числі буцім-то „притомних“ (себто, що були при тім“) свідків підписані й такі особи, чиїх печатей немає на самому акті, а се є знак, того, що ці особи не були присутніми при тому, коли тестамент писався ніби то з голосу Монтовта ¹⁾. — Правду сказати, сих доводів було б цілком досить, щоб правуватись з яким-небудь простим шляхтичем, а не з такими ясно-вельможними супротивниками, з яким, заводився тепер Ледницький. Ось і зараз чув він у гродській канцелярії, либонь князь Порицький, брат пані Монтовтової збирається їхати до Варшави просити короля, щоб той ствердив тестамент Монтовта. Коли се здійснить ся, тоді Ледницькому нічого й сподіватись добрих skutків з його „протестації“.

В тяжкі хвилини життя, коли сум огортав

---

1) Акт. кн. К. Ц. Арх. № 2044, л. 514 і 533.

йому душу, Ледницький мав звичай брати собі на поміч добрий поставець оковитої, але на сей раз і оковита мало помагала: замість сподіваної бодрости, якась невиразна згризота, розятренне й запеклість все більш і гостріш проймали всю його істоту. І так нікчемний хуторець Липая — ось кінецьний скуток трудів, терпіння і надій усього життя його! Навіть о сей дім, у якому він живе і який ще вчора був його власністю, і той не належить йому більше! Нічого сказати, коштовний спадок після багатого тестя! Та коли б він міг уперед знати, що так буде, він двадцять разів поспів би оженитись з якоюсь удовою Русинкою без титулу, але з достатком, та й жив би собі паном, як живуть де-які „родаки“ його, а не став би запобігати ласки гоноровитого Литвина та вислужуватись перед ним і залицятись до його вельможної дочки. І що він особливе знайшов у неї? Красу, чи що? Так і та челядниця Вівдя, яку він викрав колись у пані Тупичевської, теж була не аби-яка красуня. Про розум, освіту і казати нічого: заядла папістка й більш нічого! До праці недотепна, звички і примхи цілком князівські. Ні, коли ти вбога, так ти й примхи великопанські забувай, а працєю як проста міщанка. Відтепер не стане він потурати ніяким примхам бувшої княгині і докаже їй, що вона така сама злиденна шляхтянка, як і він.

В сьому розятреннім настрої застала мужа Ганна, повернувшись з Коблина. Він немов зрадив, що тепер є на кому зірвати злість, що його душила, і з першого ж слова повів з жінкою розмову в гострім, ущипливім тоні про її батька, мачуху, про спадщину і про свої облудні надії. Іншим часом Ганна, може, й змовчала б, приймаючи до уваги несамовитий стан і настрій чоловіка; але тепер вона пригадала недаєнк розмову з родичами в Коблині, і враз переконалась, що вони казали їй

святу правду, що вона дійсно нещаслива жертва тирана й п'яниці, і що вона ненавидить свого мучителя. З шаленою відвагою, тремтячи з обурення, вона все отсе виказала йому в вічі. Той в першу хвилину скамянів з несподіванки: ніколи ще жінка так з ним не говорила!

— А, так се тебе напутили твої ясновельможні родичі? скрикнув розлютований Ледницький.

І світлиця враз оголосилась несамовитим криком і лементом. Збіглись слуги і навіть сусіди і насилу вирвали зомлілу Ганну зрук осатанілого мужа.

Отака буча почала счинятись між ними усе частіш. Ледницький став запивати гірш, як перед тим. Він суворо наказав жінці їздити до мачухи, а переселившись до Липої, він прямо не спускав її з очей, бо відсіль до Коблина було всього кілька верст. Коли ж Ледницький запримітив, що слуги пані Монтовтової почали чогось никати поблизу Липої, він зразу догадав ся, до чого се йдеть ся, і одвіз жінку до Киселина ¹⁾, де він держав оренду у пана Олізара Кирдія-Мильського. Тут, в сьому глухому лісовому кутку, він лишив її на господарстві, а сам повернув ся до Липої, де у його заготовлено було чимало хліба, щоб хурами везти до Полісся. Але через кілька тижнів, в січні 1571 року, він відобрав неприємну звістку, що слуги пані Монтовтової несподівано впали до Киселина і викрали господиню. Ледницький зараз же поїхав до Луцька і подав в суд „плачливу протестацію“, в якій між иншим писав, що позаяк він недавно позвав до суду пані Монтовтову і її опікунів за тестеву спадщину, то тепер він дуже обавляєть ся, коли б вони „о смерть не приправили“ його жінку, „аби вона, коли будеть мені привернена, того зомною, яко з мужем своїм, на них не попірала (с е б

---

1) Тепер містечко Киселин, Володим. повіту.

то справи про спадщину), бо того знаки суть, що служебників моїх двох, з двора мого кгвалтовне взявши, не відомо, чи їх забити, або втопити, або де индей подіти веліли'.

Бідний „малжонок“ ще не тратив надії, що його „малжонка“ буде йому „привернена“. Гай-гай, тільки він її й бачив!

XIII.

Пані Монтовтова і її опікуни, викрадаючи Ганну, звичайно, і в голови собі того не покладали, щоб її „о смерть приправувати“, як наївно обавляв ся Ледницький. Вони любенько привезли її до Луцька і поставили перед гродським урядом. Тут Ганна перш усього учинила формальну заяву, що „за великими втисками“ од пана Ледницького, „малжонка її бувшого“, які від нього „вставичне і на кожний день і кожного часу міла“, вона мусила залишити його і „в одній шубці, нічого не беручи маєтности“, зїхавши з Киселина, шукати притулку у своєї мачухи. „Він мене примушував“, — жалілась вона далі, мабуть, з направи князя пробоща Воронецького, — „і частокроть бив, абим я тую ж віру єретицькую, котру він маєт, держала, уводячи мене од костьолу повшехного, на закон і віру мою християнську приналежачого. І того я добре свідома, що пан Ледницький, по смерти вже небіжчика отця мого, листів (записів) змишлених немало справив, а меновите: якоби небіжчик мав якісь листи, або записи, матці моїй а малжонці своїй першій Олені Мацковичовні і дядькам мійм, также і мені самій, дочці своїй, на йменя (маєтности) свої отчизні дати, о чім я ніколи не відала а ні того мені отець мій повідав. І коли я пана Ледницького од того есми одводила, аби він таких змишлених листів не справував, тогди він мене за те бив, мордував, а инших вчинків його, для встиду перед вашою

милостю (урядом), і вимовити на сей час не могу, але часу свого йому самому очевисто (в вічі) повідати хочу“¹⁾.

Ось вона — помста легкодумної жінки! Щоб тільки дозолити чоловікови, Ганна одважуєть ся признати „змишленим“ документ, який забезпечував її ж масткове право і в автентичности якого не було жадного поводу до сумніву, бо він двічі був стверджений перед урядом і вписаний до актових книг самим її батьком. Але й на тому ще не кінець жіночій помсті.

Того ж дня Ганна видала мачусі і сама „очевисто“ ствердила перед урядод кілька „листів“, в яких формально на віки зріклась на її користь від свого спадкового права на батьківщину і наложила „заруку“ в 1000 кіп грошей на себе і на „бувшого свого малжонка“, і на кожного, хто б тільки зважив ся позивати пані Монтовтову, буцім вона неправно володіє добром, записаним їй мужем²⁾. Усі отсі листи вона підписала (по польськи) так: „Ганна Монтовтовна, бувша я Казимеровая Ледницька“.

— Неначе якась удова Ледницька!“ ущипливо підкреслив Ледницький в своїй „протестації“ з поводу сих „листів“.

А Ганні, засліпленій помстою, все ще здавалось, ніби вона мало ще дозолила „бувшому малжонку“. Вона пригадала, що її маєтність Липая лишилась в його руках. Як би його витурити звідтіль? Стала вона про се радитись з мачухою, а її опікун Олександр Вишневецький і порадив Ганну:

— Се справа дуже легка: запиши мені Липую ніби в заставу, а я вже доберу спосіб, як витурити звідтіль пана Ледницького.

Ганна радо згодилась на се і зараз же поїха-

1) Акт. кн. К. Ц. Арх. № 2045, л. 13.

2) Там же, л. 8.

ла до Луцька, щоб ствердити на уряді запис про те, либонь вона, „маючи пильнуку потребу в пенязях, взяла і позичила у його милости князя Олександра Вишневецького тисячу кіп грошей литовських“ і в сій сумі „заставила“ йому на три роки Липую ¹⁾).

Відобравши ур дову копію з сього документу і взявши з собою возного, князь Вишневецький зараз же повернув ся до Коблина, щоб приготуватись як слід завтра ж вступити у володінне новою заставою.

XIV.

Нічого сього не знав і невідав Казимир Ледницький. Він цілий день був заклопотаний тим, як би на завтра вирядити кілька десятків хур з хлібом у Дубровицю, на Поліссе, і ліг затурбований думкою, що з вечора почалась відволога, то коли б вона назавтра не попсувала дороги.

Ранком, трохи не вдосвіта, розбудили його потрівожені слуги:

— Вставай пане! Ідеть на нас якесь військо!

Вибіг Ледницький на двір і бачить: з противного берега річки Стира, просто до його двору, прямує озброєний люд в кілька сот чоловік кінних і піших. Там були слуги князів Олександра і Костянтина Вишневецьких, і слуги Барбари Монтовтової і її брата князя Порицького, і слуги князя пробоща Якуба Воронецького і його брата князя Матуша, і „сестренець“ небіжчика Монтовта пан Богдан Гесинський, і превелика юрба селян, озброєних кіллям. На чолі сього „війська“ їхав сам князь Олександр Вишневецький і рядом з ним возний. Ледве встигли слуги Ледницького затарасувати ворота, як сюди підїхав возний і, махаючи якимсь „листом“, став викрикувати, що ось то він

¹⁾ Там же л. 9

прибув, „увязувати“ (вводити в володінне) його милость князя Вишневецького у заставну його маєтність Липую, і загадував, щоб його було впущено до двору.

— Возні не їздять на „увязання“ з розбишацьким „гуфом“ (загоном), а тільки з „шляхтою, людьми добрими“, ¹⁾, — одказав йому Ледницький. — То, певно, ти не возний, а якийсь розбишака. Їдь собі пріч!

Тільки що возний вернув ся до свого патрона, як звідтіль почали з гаківниць і з рушниць стріляти. Ледницький не знав що й чинити: з ним у дворі було всього кілька слуг та з півсотні хурщиків, озброєних голоблями. Аж тут враз йому доносять, що і з іншого боку, від шляху, кілька сот збройного люду дорогу заступили.

— Бий-забий такого а овакого сина! почувалась враз за ворітьми гучна команда князя Вишневецького.

Вистріли зачастили. Кулі попадають у вікна панського будинку, і шклянні оболони з дзеньканнем розсипають ся в дрібязок. Бачить Ледницький, що про опір нічого й думати; коли б хоч „горло своє уратувати“. За одну хвилину він переодягаєть ся у „хлопську“ одіж і, криючись по-за стогами, тікає до лісу. А там уже повно було його підданців, які, почувши стрілянне на панським дворі, чим дуж кинулись у ростіч, ховаючись у лісовій гущавині ²⁾.

Через кілька хвилин облога була скінчена. Тріумфуючий побідник вступив у володінне завойованною маєтністю і страшенно лютував, що ворог випорснув з його рук. Звісно, Вишневецькому

---

¹⁾ По Статуту, коли возний їхав до кого з позвами, чи по якій иншій справі, то повинен був мати при собі свідками двох шляхтичів, які іменовались „шлятою, людьми добрими“.

²⁾ Акт. кн. К. Ц. Арх. — 2045, л. 15.

потрібне було не „горло“ Ледницького: він хотів тільки вимогти хоч би й силою од його формений „квит“ в тім, що той наче б то поступив йому Липую „добровільно“ і не матиме до його ніяких претензій. Тоді справа обійшлась би чисто, шляхетно, без отого „правування“, все-таки неприємного й клопітного хоч би й для вельможного князя.

А таке „правування“ зараз же й почалось, бо Ледницький, вибравшись з пущі, прямо таки подав ся до Луцька, і заніс „плачливу“ скаргу самому панови старості. Через шість тижнів прийшов термін до судової розправи по сій скарзі. Ледницький завчасу прибув до Луцька і почувши, що тут уже й князі Вишневецькі, бояв ся й носа показати з господи. Ті якось провідали про його і прислали запитати, чи не згодить ся він помиритись, не доводячи справу до „розсудку правного“. Ледницький переказав, що згоден на еднання, коли тільки буде „привернена“ йому жінка і маєтність Липая з його добром, але йти до князів на розмову по сій справі обавляєть ся, бо знає, що з ними прибуло до міста багато „збройних“ слуг, а запрошує їх милость „для чинення угоди і еднання“ до замку королівського. Через яку годину прийшов до Ледницького пан суддя гродський Тит Хомяк і почав його вмовляти, щоб він нічого лихого не обавляв ся і йшов би зараз з ним і з своїми приятелями до господи князів Вишневецьких.

— Княжата їх милость мені тоє прирекли і шлюбовали шляхетним словом своїм, иж ти, пане Ледницький, з приятелями твоїми спокійне і безпечне прийти і одійти од них маєш, і руку на те мені дали, вмовляв Хомяк.

— А ти, пане суддя, чи даєш мені при возному і при людях добрих руку на те, иж мене нічого злого не споткаєт там, у княжат їх милостей? запитав обережний Ледницький.

Пан Хомяк радо згодив ся на те, і коли прибув запрошений возний з свідками, в присутности їх подав руку Ледницькому, запевняючи, що він ручить ся своїм „горлом“ за його безпечність.

Коли Ледницький, в супроводі Хомяка і трьох чоловік своїх приятелів, прийшов до князівської господи, до його зараз же вийшов князь Костянтин Вишневецький і категорично загадав, щоб він перш усього взяв назад свій позов, яким позвав до суду князя Олександра, а за те, що насмілив ся позвати, сів би „добровольно“ до замкової вязниці на чотирі тижні і, відсидівши своє, прилюдно на уряді „перепросив би його милость“ за образу, заподіяну йому тим „неслушним“ позвом, а тоді вже просив би і о „єднанне“, і „коли їх милости всхочуть, то і єднанне з ним учинят“. Судячи по тону, яким князь усе отсе загадував, Ледницькому легко було зрозуміти, що йому нічого вповати на князівське „шляхетне слово й приреченне“, а треба думати про те, як би одійти звідсіль живим та здоровим. Нічого не кажучи протів того, що загадав князь, він просив, щоб дали йому якийсь час на зміркуванне і дозволили „пойти до господи своєї порадити ся з приятелями“. Князі згодились на се. Але тільки що Ледницький вийшов з двору, вони огляділись, що необачно випустили лисицю з рук, і зараз же послали кілька слуг, щоб завернути його. Ті догнали Ледницького аж коло воріт його господи і, „не мовлячи доброго слова“, почали його бити й тягти назад. Ледницькому якось удалось вирватись і вскочити в замок. Слуги Вишневецьких кинулись за ним і туди, і коли б воротний не поспішив ся „прудко взвести взвод“ (звідний міст), вони вдерлись би і в замок, не вважаючи на те, що закон тяжко карав кожного, хто під час судових „рочків“ (сесій) важив ся входити у замок в зброї. Тут їм на поміч наспіла друга юрба князівських слуг, і всі вони притьмом почали допинатись, щоб

їх впущено було до замку; а коли воротний їх не послухав, тоді вони „з тилу хвірткою увошедши і дірами влізши до замку“, почали скрізь шукати втікача, і довідавшись, що він сховав ся в домі архимандрита Жидичинського монастиря, одбили й „порубали двері, шукаючи по коморах“ свою жертву¹⁾.

Другого дня возний оглядав Ледницького і знайшов у нього на голові три рани „рубаниї“, на губі рану „крівавую“, на руці рану „колотую“ і на боці — „битую, синюю“. Він хорий лежав в ліжку, і „бальвір“ (фершал) стирав його якимись „олійками“.

Ледницький розпочав нову справу в суді протів Вишневецьких, але не довівши її, як і попередню, до якогось skutku, поїхав до Польщі і там помер незабаром, про що Ганна не скоро й довідалась.

XV.

З того часу, як Ганну було „викрадено“ з Киселина і вона оселилась у Коблинї, їй здавалось, немов вона вдруге на світ народилась. Мачуха була така ласкава до неї, часто наділяла її дарунками; досить приязно поводитись з нею і опікуни княжни Порицької. Коли Ганна послухалась їх ради і формально зреклаь свого спадкового права на батьківщину, її запевнили, що се ніщо инше, як пуста формальність, дуже неприємна для Ледницького, але для неї зовсім не шкодлива, бо княжна Порицька, памятаючи про „добродійство“ небіжчика мужа, її батька, і в нагороду за її зичливість, однаково хоче „з доброї волі і ласки своєї“ поділитимь з нею його добрами,

Ганна діймала віри сим обітницям і не допитувалась, коли ж вони здійснять ся; та її мало се й обходило, бо не знала вона нужди ні в чім. Матність Липую їй вернули з усім, що там було зі-

¹⁾ Там же, л 85.

брано її чоловіком. Забажала вона, щоб її розвели з Ледницьким, — і вельможні родичі зараз же почали клопотатись про се в духовнім суді, і хоч скоро забули й думати про сю справу, але Ганна й сама не дуже про те побивалась, упевнившись, що Ледницькому однаково не вирвати вже її з сього міцного захисту. А скоро Ледницький зник, Ганна зараз же й зовсім викинула його з пам'яті. Безжурне, розкішне життя в старому батьківському замку так яскраво нагадувало їй давнє минуле, коли вона була малою дівчиною і переживала тут своє дитяче щастє. Іноді Ганні здавалось, немов вона ніколи й некидала сього теплого рідного гнізда, і все, що перебула вона за останні десять років, неначе їй марилося, або ж то був сон, який не залишив у пам'яті нічого, окрім якоїсь нісенітничі. Не згадуючи минулого, не гадаючи й про будучину, жила вона тільки теперішнім часом. Ганні йшов усього двадцять п'ятий рік, і вона з пожадливістю людини, яка не зазнала щастя, хапалась покористуватись усім, що їй посилала невірна доля.

А в Коблинському замку жилось тоді дуже весело. Пані Монтовтова, молода удова, не дуже журилась за старим малжонком і зараз же завела тут таке розкішне та веселе життя, якого не було за старого Монтовта. Гості ніколи не переводились. Численна рідня господарки трохи не безвиїдно проживала у Коблині, а коли минув „пристойне звиклий“ жалібний термін, почали навідуватись сюди й женихи. А проте й без гостей у замку не знали нуду. По звичаю багатих панів того віку, княжна Порицька держала у себе числений гурт так званих „служебників“, або, як звали їх у Польщі, „дворян“. Се не були слуги в нашім розумінні. Переважно то були молоді незаможні шляхтичі, які складали з себе гоноровий почет (*la suite d'honneur*) при особі пана: ходили з ним на війну або на полювання, супроводили його при

виїздах, обороняли його від сусідського нападу, або ж самі з ним укупі нападали на його ворога, а дома справляли усякі його порученя, господарські й інші, і розважали в нуді. По тодішньому розумінню, се була не стільки служба, скільки школа, в якій молодь практично привчалась до лицарської науки, до господарської справи, до шляхетного повоження, світових манір, і в загалі, як тоді мовляли, „набиралась польору і добрих звичаїв“. Певна річ, що на ділі тут все залежало від того, який був пан; у иншого служебники навчались тільки піячити та грати в карти чи в „кости“, або призвичаювались до ледарства. Старі Русини, виховані в предківських заповітах, ворожо стосувались до сього перейнятого з Польщі звичая тримати чималу юрбу слуг-ледарів, особливо не терпіли вони слуг-Ляхів, на яких була тоді на Україні мода. В одній соймовій промові 1589 року (яка так подобалась багатьом, що ходила по руках і списувалась, як літературний твір) вказувалось на сей звичай, як на поважну громадську шкоду за для Білоруси і України: „І то, милостиві панове, не мала я шкода, що слуги ховаєм Ляхи. Давай йому сукню фалендишовую (з галанського сукна), корми ж його тлусто, а служби з його не питай, бо тільки, убравшись, на високих каблуках до дівок дибле та з великого кубка трубит. Ти, пане, за стіл, а слуга й собі за стіл; ти за борщик, а слуга за пукатую (ласу) штуку мяса; ти за пляшку, а він за другу, а коли слабко держиш, то він і ту з рук вирвет. Тільки й пильнує: скоро пан з дому, то він мовчки приласкаєть ся до жінки.. А коло дівок як жеребець иржеть. Найми ж до нього двох Литвинів на сторожу, бо й сам дідько не упильнує!“

Такі служебники хоч і не завжди були здатні до поважних справ, але там, де від них вимагалась тільки потіха, забавки і всякі „крутофілі“,

там уже ніхто їх не перемиг би й не сказав, що вони даремно переводять панський хліб. Багато між ними було таких, що добре грали на кобзі або на „квинтарні“, усі хватко танцювали, інші уміли смішно казати усякі теревені, плести небилиці, залицятись до паній і панночок і т. и.

Серед такого веселого товариства, в безпутній гульні з усякими втіхами і забавками, Ганна скоро зовсім заморочила собі голову. Чи здатна ж була вона, з природи лехкодумна й необачна, статечно побороти всі спокуси, які її оточали, й не перейти краю? „Дворські звичаї“ не відзначались моральністю, а ота невиразність Ганниного стану — чи вона заміжня, чи розвідка, — ще більш осмілювала молодих гультяїв поводитись з нею не дуже-то чемно.

Хто знає, до чого б нарешті довело Ганну таке життя, коли б її мачуха незабаром не пішла заміж, що зразу і круто змінило й Ганнине становище.

XVI.

Другий муж княжни Порицької, володимирський підкоморий Олександр Семашко, належав до типу тих Русинів-Українців, про яких потім склали на Україні прислів'я, що у них „руська кість обросла лядським мясом“. Такі перевертні стали у нас заводитись ще до приходу на Україну єзуїтів і задовго до закладу єзуїтських шкіл.

Семашко походив з небагатого і незначного роду волинських панків, пращуром яких був землянин Семашко (Семен) Єпимахович, що жив у XV ст. За литовського князя Казимира вислужив він маєтности Рикани і Добрятин, в теперішнім дубенському повіті. Один з його синів Михайло Семашкович був уже хорунжим волинським (1524 р.), а діти сього Михайла піднялись ще вище: молодший, Петро, дослужив ся до уряду старости кре-

менецького (в 1552—1559 р.р.), а старший, Богдан, батько Олександра, увесь вік вірою і правдою служив королеві Бонї, жінці короля Сигизмунда I, — змолоду був у неї „дворянином“, потім писарем і нарешті старостою в її удільних маєтностях на Волини, м. Ковлі та інших. Через те й син його Олександр зміг виховуватись на дворі королеви, і здасть ся, учив ся навіть у краківській академії. Блискуча освіта та батькова вислуга й без того добре допомогли б молодому Семашкові дослужитись до високих урядів, а він до того й сам запобігав перед усіма, старав ся догодити королеві, удаючи з себе ревного прихильника його політики. З такого умислу він, між іншим, покинув свою предківську віру і перейшов на католицьку — саме тоді, коли й природні католики Ляхи великими юрбами кидали костьол і переходили в протестанство. Король Сигизмунд Август і сам був не щирим католиком, але задумавши злучити Литву і Русь з Польщею, він мусив підохочувати своєю ласкою таких Русинів, що не тільки не спротивлялись його політичним замірам, а ще й сами з доброї волі перетворювались в Ляхів. Горливість Семашка не зосталась без відповідної нагороди: того самого року, як відбулась Люблинська унія, король дав йому уряд володимирського підкоморія. Звідсіль йшла пряма дорога до староства, каштелянства і до сенаторського крісла; се все й не минуло потім Семашка.

Зробившись вельможним паном, Семашко енергійно заходив ся побільшувати свої достатки, бо вони мало відповідали його визначному становищу. Трапилось так, що його мати княжна Путята пішла вдруге за волинського ж князя Андрія Петровича Масальського і, овдовівши, стала володаркою його величезних маєтків. Семашко розважив, що старій матери не личить володіти таким багатством, — і спокійнісінько подав до уряду і вписав

до актових книг кілька даровизних листів, буцім-то виданих йому матірю на добру частину маєтків, заповіданих їй небіжчиком князем Масальським¹⁾. Стара позвала його до суду за фальшивство, але Семашко зумів так мудро повернути справу, що мати мусила згодитись на єднання і ледве одібрала половину того, що відняв вельможний син. Був і другий подібний до сього випадок. Сестра Семашка по матері, дочка князя Андрія Масальського княжна Марухна, за згодою матері і опікунів, була засватана за пана Єловича-Малинського і несла за собою в посаг числені батьківські маєтності. Семашко, самозванно оголосивши себе опікуном молоді, рішучо спротивився сьому сватанню, а настоював, щоб вона йшла за иншого пана, з яким він умовився, що коли Семашко висватає за нього княжну, той йому за те запише певну частину її маєтків. Ся справа доходила навіть „до розсудку правного“, і суд признав, що княжна Масальська вільна вийти, за кого хоче, аби тільки не проти волі матері й опікунів, а пан Семашко не має жадного права встрявати в сю справу. Молодих зараз же звінчали, справили весілля, і пан Єлович став мужем княжни Марухни. Що ж чинить пан Семашко? Довідавшись через „шпигів“, що Єлович кудись виїхав з дому, Семашко робить озброєний напад на його замок, пориває його молоду жінку, свою сестру, сажає її у тяжке „в'язення“, мучить голодом і холодом і нахабно загрожує, що не випустить її доти, поки вона і її муж не запишуть йому третьої частини її батьківщини, бо він не признає слухним її шлюб з Єловичем і властен віддати її за кого схоче; в крайности звелить силою звінчати з своїм слугою, „которий ся не третей тільки часті, але і всеї отчини отречет“. І що ж? Скільки не бігав Єлович по судах та по

---

1) Арт. кн. К. Ц. № 2043, л. 207.

урядах, нічого не вдіяв; а змучена довгим вязенням княжна Марухна, як не упіралась, а мусила таки видати даровизний лист, якого Семашко вимагав, і мужа ублагала те ж учинити: „бо Семашко“, — жалілась вона потім, — „приходячи до мене до вязення, тим мене страшив: „я тебе за машталіра (конюха) свого віддам!“ А Семашко, випустивши сестру з вязення, мов на глум, звелів їй зараз же в його присутності удруге вінчатись з Єловичем, бо того першого вінчання, учиненого проти його волі, він не признавав за слушне ¹⁾.

Отакими способами Семашко за недовгий час зібрав собі чималий маєток. Тепер він приблизив його трохи не вдвоє, оженившись з багатою удовою. Чоловік крутого, властолюбного норову, він зараз же взяв у свої міцні руки й жінку, і її маєток, зменьшив штат служебників і служебниць і завів в жінчиних маєтностях строгий порядок. Ганні Монтовт він не церемонячись натякнув, що їй пристойніш було б жити в своїм маєтку і пильнувати коло господарства, а не байдикувати на чужому хлібі. Коли ж Ганна несміливо нагадала про те, що пані мачуха обіцяла уділити їй якусь частину з батьківської спадщини, Семашко западився таким гнівом, що хотів зараз же протурити її з замку, і тільки улягаючи пильному жінчиному проханню, згодився на те, щоб вона дала Ганні відступного триста кіп грошей і дещо з рухомости, але при сьому суворо наказав їй, щоб вона навіки пам'ятала, що немає у неї більш ні якого права на батьківську спадщину, бо вона сама з доброї волі зріклась з нього, а тепер мачуха ще й відкупила від неї.

Оселившись у Липій, Ганна задумала завести й тут, у себе, таке ж веселе життє, яке так їй

---

¹⁾ Архивъ Юго з. Россіи, ч VIII, т. 3, № XL і LXVII

подобалось у Коблинському замку, А потрібне за-
для сього товариство зараз же знайшлося: деякі з
давніх її приятелів і приятельок, що раніш слу-
жили у Коблині, тепер перейшли до неї на служ-
бу, або ж просто на мешканне. Знайшлися і родичі—
двоюродні Ганнини брати Ян і Андрій Монтовти,
правдиві зайдиголови, що вславились на цілу Во-
линь через своє гультяйство і самоволю. Уже на
що їх вітчим, відомий московський приходень князь
Андрій Курбський, був чоловік сміливої, не боязь-
кої вдачі, але й він инколи пасував перед ними і,
бувало, по тижневі й більш опасував ся виткнути
й носа з Ковельського замку, як тільки доходили
до його звістки, що пасинки похваляють ся „голо-
ву йому одрубавши, до князя великого московсь-
кого у тайстрі (торбі) в подарунок одослати“. Прогайнувавши на половину свою батьківщину,
Монтовти промишляли усякими гешефтами, не
бридячись і фальшуваннем документів. Прочувши,
що їх сестричка відобрала від мачухи чималі гро-
ші і провадить веселе життя, вони почали усе ча-
стіш одвідувати її і приводили з собою якихсь не-
певних людей, видаючи їх то за інтересних же-
нихів, то за таких „досконалих“ правників, що
вони легко зуміють виправити Ганні усю її бать-
ківщину. Незабаром Ганна зовсім підпала під вплив
братів і готова була покірливо слухатись їх ради.

Стали й до Коблина доходити чутки, що в
Липій творить ся щось неподібне. По цілому пові-
ті заговорили, що там ідуть безупинні оргії, що
різні пройдисвіти безсовістно обдирають і обідають
необачну удову і що їй незабаром загрожує ціл-
ковите знищення. Ходила лиха слава і про особи-
сте поведження самої Ганни. Де-хто жалкував лег-
кодумну, необачну молоду удову, позбавлену добрих
порадників та опікунів, через що й зводять її з
путья лихі люде. Семашко не поділяв отсих жалощів:

— Нехай злий много не живет на світі! — зви-

чайно твердив він, коли при йому велись такі розмови. Взагалі його мало обходила доля жінчиної пасербиці.

Але одного разу він відібрав про Ганну таку новину, яка раптом привела його до великого розятрення. Семашкови донесли, що Ганна їздила до Луцька і там на уряді формально „скасувала і умурила“ свої попередні записи, в яких вона зріклась своєї батьківщини на користь мачусі, пояснюючи, що ті записи видала вона „не добровольне, але будучи примушена“ до того мачухою і її тодішніми опікунами, і що вона тільки себе узнає за правну наслідницю батьківського добра і хоче належним порядком доходити свого „прироженого“ права.

Семашко наважився люто покарати зрадливе створіння, і довідавшись, що Ганна ще й досі бавить ся в Луцьку у якихсь приятелів, звелів розставити по дорозі шпигів, які повинні були звістити, коли вона їхатиме в Липую. Другого чи третього дня, коли Ганна з кількома слугами верталась з міста, враз з лісу вирвалась чимала юрба озброєних вершників і кричучи: „галла! галла!“ кинулась до неї. Слуги вмить розбіглись, а її, напівмерлу з переляку, один розбишака положив до себе впоперек сідла, і вся ватага швидко побігла в бік з дороги і зникла в лісі. Ганна ледви тямила себе. Їй мріялась уже Кафа, невідільний базар, кайдани, червона таволга і усякі страховища положення татарської бранки. Опам'ятавшись, вона розібрала, що лежить у якійсь коморці, в якій було холодно і напівтемно, бо на поставці ледве блимав каганець. У Ганни горіла голова; її мучила страшенна жага, і їй хотілось знати, де вона і що з нею дієть ся, але ніхто до неї не приходив. Нарешті їй почулось, мабуть хтось йде, і справді в комірку увійшла якась жінка, і вона дивуючись пізнала, що то була знайома їй Доротка, служеб-

ниця мачухи. Тут тільки Ганна дізналась, що знаходить ся у Коблинському замку, хоч Доротка й сама не відала, нащо її сюди завезли. Незабаром і се вияснилось: ранком її одвідав сам пан Семашко. Палаючи з гніву, він накинув ся на Ганну з ганебною лайкою, „соромотив її ущипливими словами“, прикро дорікав за невдячність і зраду, і нарешті звелів, щоб вона зараз же їхала з ним до уряду і там без жадного змагання виконала все, що він їй прикаже. Ганна, памятаючи намову братів, відмовила йому в сім. Той так і спалахнув вогнем.

— Так не вийдеш же ти отсюль, — скрикнув Семашко, — аж ся умислу моему досить стане, иж мусиш мені листи такі на себе подавати, яких од тебе потрібую! — і вийшов грюкнувши дверима.

Два дні нічого не давали Ганні, крім води й хліба; вона все не здавалась. На третій день знов прийшов Семашко і став Ганну завіряти, що він її упертість у всякім разі переможе, а ні — то й без неї обійдеться ся: звелить Доротці назватись її йменням, і справі кінець; а їй відомо, що в Кремінці старостою князь Збаражський, родич його жінки, який запевне не дуже буде доскіпатись, яка перед ним стоятиме на уряді Ганна Монтовт — справжня, чи облудна. Зате з нею він тоді розквітаєть ся так, як тільки уміє квітатись з своїми ворогами пан Семашко.

Ганна подумала — і сказала, що поїде з ним до Кремінця.

Там вона, перш усього, з голосу Семашкового, „скасувала і уморила“ остатню свою заяву, зроблену перед Луцьким урядом, пояснивши, буцім вона „тоє учинила з намови а праве з примушення злих людей“, братів Монтовтів; потім Ганна ще раз ствердила попередне своє зреченне права спадщини на користь мачухи, „бо (поясняла вона) їх милости (себ-то мачуха і її муж) з ласки і до-

брати своєї рачили дати“ їй за те більш восьми тисяч кіп грошей, яку суму вона, „влячне принявши, на потребу свою обернула“; далі Ганна видала Семашкови запродажний запис на свій останній притулок — маєтність Липую, за 4000 кіп грошей, які вона буцім-то вже усі й відобрала; нарешті вписала до актових книг „протестацію“ проти розголошених якимись „злими людьми прожних, змишлених і неправдивих поголосок, якими його милость пан Семашко і малжонка його милости міли її, Ганну, у якомусь вязеню держати і до записов якихсь поневольно примушати“, тоді як насправжки вона не зазнала од їх жадної шкоди і „не тільки од їх милостей ніколи жадного примушення або зневолення ні в чом не міла“, а навпаки — „завжди великої ласки, добротливости, ратунку і вспоможення по всі прошлії і теперешнії часи од їх милостей уживала і тепер уживає“.

Так співала пташка у кипіних лапках.

XVII.

Позбавлена власного притулку, Ганна знову оселилась в Коблинському замку, але вже не як гостя і близька родичка господині, а як безхатня приживалка, яку терплять навіть не з милости, а з обави, коли б вона, як вигнати її з двору, не накоїла господарям якого клопоту. Тут уже ніхто їй не згадував про колишне веселе та розкішне життя, а хоч Семашко й справляв инколи задля своїх приятелів „учти“ і „бесіди“, то Ганна вже не брала в їх участі. Жила вона вкупі з служебницями, з ними й товаришувала і зарівно ж з ними не сміла сісти в присутности „вельможного панства“, бо пан Семашко завів у себе суворий етикет і з душі ненавидів стародавні патріархальні звичаї своїх батьків. Де в чому навіть становище Ганни в домі було далеко гіршим положення слуг,

бо над нею завжди трівав невсипущий догляд, так що навіть вийти за ворота вона не сміла без дозволу.

Так минуло з півроку. Ганна потроху стала вже звикати до своєї неволі, бо не сподівалась нізвідки визволу.

Аж ось раз по якійсь справі приїхав до Семашка возний „з шляхтою, людьми добрими“, як того вимагало право. Одним з такої „шляхти“ був Свеховський, служебник Яна Монтовта, умисне підсланий до Ганни таким хитрим способом. Йому пощастило якось побачитись з Ганною на самоті, і він їй розказав, що пани Монтовти спершу думали, либонь її узяли в полон Татари, як про се ходила чутка, і тільки недавно провідали, де вона і що з нею дієть ся; вони вже й спосіб прибрали, як визволити її з неволі, і хочуть тільки дізнатись, чи вона згоджуєть ся на се. Нічого про те й казати, що Ганна відповіла на се сльозами влячності й пильним проханням, щоб любі брати не забували про неї і чинили усе, що признають за потрібне для її визволу: нехай жаліють ся королеви, або ж хай допоможуть їй утекти звідсіль — вона згідна на все. Через який час Свеховському пощастило і вдруге прокрастись до замку і побачитись з Ганною, але за третім разом його піймали, привели перед самого Семашка, і він, злякавшись „мук“, якими страхав його Семашко, признав ся, задля чого він бував у замку. При ньому знайшли „цедулу фальшивую“ — текст формального запису, зложений Монтовтами і присланий Ганні задля підпису. В тій „цедулі“ було написано, немов Ганна ще тоді, як була за князем Богушом Любешким, „за радою і намовою небіжчика отця свого“ зреклась права спадщини на м. Млинів і інші батьківські маєтности „і то все на пана Яна і пана Андрія Монтовтов влила і їм те дарувала і на вічність записала“. Брати запевняли Ганну,

що коли вона підпише отсю „цедулу“, то вже за-
певне мусить сподіватись, що вони конче допомо-
жуть їй вирватись з тяжкої неволі.

Семашко так несамовито розлютував ся, що
власними руками трохи не скалчив Ганну і звелів
посадити її „до вежі“ (замкової башти). Два
дні не виходив він з покоїв та все думав, що йому
чинити з сією гадиною? Залишити її в попереднім
положенню не можна: звір зостанеть ся звірем і все
буде дивитись у ліс; та й Монтовти не перестануть
спокушувати її на лихе. Хіба зовсім її з світу згла-
дити? Що ж, він і на се зважив ся б. Так тоді
оті Монтовти счинять страшенний гвалт, стануть
жалітись самому королеви, випросять, щоб він
виправив від свого боку надзвичайних комисарів
на розслід справи. А король Степан неохочий до
того, щоб потурати шляхетській сваволі і за по-
дібний учинок не подарує й першому маґнатови, а
не тільки панови підкоморію. Хіба от що: віддати її
заміж, тільки б за чоловіка надійного і йому ціл-
ком вірного. Се буде найкраще. Муж — то най-
пильніший сторож своєї жінки, її природний опікун,
без волі якого і згоди вона, по Статуту, не має
права видавати жадних записів, значить, і „фаль-
шивих цедул“ тоді вже не буде. Треба тільки знай-
ти таку надійну людину.

На третій день Ганну випустили з вежі і зве-
лили убраться в найкращу одежу. Вона не розуміла,
що хочять з нею чинити.

— Підеш до шлюбу! — висловляли їй служеб-
ниці її мачухи.

Ганна думала, що вони жартують.

Але ж ось увели її в панську світлицю. Там
уже зійшлась уся двірня і стояв ксьондз у ризах.
У Ганни похололо в грудях. Аж тут підійшов до
неї Семашко, узяв за руку і підвів до наля. В ту
ж хвилину хтось виступив з натовпу і став по-
руч з нею.

„Невже справді жених?“ промелькнуло у Ганни. Вона підвела очи... і світлиця враз оголосилась несамовитим криком: поруч з нею стояв „машталір“ пана Семашка, старий, миршавий і придуркуватий „пан“ Зґличинський. Він звав себе шляхтичем відкілясь з Малої Польщі, здавна запобіг великої ласки у пана і сам з душею віддав ся панови, як вірний раб; але слуги ненавиділи його за дурну, недоладню пиху, дражнили його „панським шпигом“ і немилосердно глузували з його. І отсей огидний блазень стояв тепер на рушнику поруч з молодою красунею, що колись була двічі княгинею!..

Ганна кричала, що не хоче сього шлюбу, падала на землю, рвалась геть, але її тримали міцні руки. Почалось вінчання, але Ганна не хотіла одмовляти на запитання ксьондза. Семашко сам проказував за неї формулу шлюбної присяги і галив ксьондза, щоб той скоріш правив, бо молода робилась непритомною. Нарешті прочитана була остання молитва, і зомлілу Ганну винесли з світлиці.

Семашко справив весільний бенкет, сам визвав ся бути весільним батьком молодого і коли настав час дарувати молодих, положив на талірку сто кіп грошей і сказав, що дарує їм фольварк з усім господарським начинням.

Скоро відбули весілля, пан Зґличинський зараз же обїздив усі сусідні гродські уряди, Луцький, Кременецький і Володимирський, і записав до актових книг, що він, як муж і правний опікун своєї жінки, цілком зміцняє і ствержує усі попередні записи, які вона з доброї волі і з власного умислу видала раніш панови Семашкови і малжонці його милости.

XVIII.

З того часу минуло пять років.

Був червець 1580 року. В Луцьку відбувались

„рочки земські“, себ то сессія земського суду, по якій причині у місті був великий наїзд панства і шляхти.

За тих часів суд відбувався привселюдно, і кімнати судових засідань завжди були повні народу: інші ждали своєї черги, а більшість сходилась сюди, щоб послухати кращих адвокатів, а то й просто для того, щоб почути, хто з ким і за віщо позивається. Се не була пуста цікавість. В той вік за саму насущну потребу і разом за ознаку просвіти почиталось перш усього вивчення краєвих законів, знання Статуту, і той, хто був „не свідомий права посполитого і обичаїв правних“, вважався за неуча. Сього вимагали й обставини тодішнього громадського життя. Кожний шляхтич міг бути вибраний на уряд судді до земського, гродського, каптурового і навіть трибунальського суду; ще частіш траплялось, що його запрошено було у „приятельські“, або полюбовні судді; дома, у себе, він по праву дідича або державця повинен був творити суд над своїми підданими; нарешті, при загальній охоті тодішньої шляхти до правування і при занадто вже частім легковаженню чужого права і інтересів, самий справедливий і тихомірний чоловік не міг уникнути від того, щоб коли-не-коли не виступати у суді чи „поводовою“, чи „одпорною стороною“. Задля сього усього треба було хоч трохи знати право і форми та порядки правні. Корисною практичною школою задля того й були прилюдні судові засідання. Роль публіки в сих засіданнях не була пасивною в такій мірі, як за наших часів. Часто траплялось, що коли між публікою були присутні особливо поважні і „свідомі права посполитого“ особи, то судді запрошували їх прийняти участь в „розсудку правному“, і вони мали дорадний голос при постанові декрету; крім того, кожний з присутних на суді, коли що знав дотичне справи, міг про се заявити суддям, хоч і не числився між свідками.

Звичайно судові засідання відбувались в особнім будинку, що містив ся в замку; але тепер, через літню спеку і занадто великий натовп, судді засіли надворі, під притвором катедральної церкви св. Івана Богослова, що стояла в замку, поруч судового будинку. На помості церковного ганку, в холодку піддаша, був поставлений стіл, на якому лежав Статут, а за столом сиділи суддя, підсудок, писар і поважні сторонні особи; публіка товпилась навколо ганку. На початку кожної справи возний викликав поведову й odporну сторони, і ті разом з своїми „прокураторами“ (повіреними) сходили на ганок і ставали праворуч і ліворуч столу.

Було вже опівдня. Затінок під церквою помітно укоротив ся. Сонце стояло трохи не серед неба і пекло немилосердно. Розбіралась якась маловажна справа, і з публіки деякі поросходились, а інші розбрелись круг церкви, криючись в холодку.

В той час в замковій брамі показав ся пан підкоморій Семашко в супроводі кількох слуг; між ними була якась жінка, вся в чорнім убранні, з довгим покриттям на голові, зпід якого невидно було гаразд обличчя. Ні з ким не вітаючись, він ступив на ганок і став про щось шептатись з суддею. В ту ж хвилину серед публікою заметушились „прокуратори“, які вже провідали, що зараз почнеть ся цікава справа. Зачувши те, панські слуги прожогом побігли на місто сповістити своїх панів.

Із сусіднього з церквою старостинського дому вийшло кілька, судячи по всіх ознаках, високоповажних осіб, оточених блискучим гроном слуг. Попереду виступав повагом, спираючись на щіпок, невисокого зросту літній пан з розумним, гарним на вроду обличчям і з круглою сідуватою бородою. Тільки що надійшов він до церкви, як суддя й підсудок зараз же встали зза столу, зійшли йому назустріч, звели його на ганок і посадили на почеснім місці за столім; з такою ж пошаною були

запрошені до судейського столу й його товариші. Сей пан був славно-звістний князь Костянтин Костянтинович Острожський, воевода київський і маршалок Волинської землі, а його товариші — князь Андрій Іванович Вишневецький, волинський воевода, і Олександр Жоравницький, луцький староста. Тим часом до замку все більш прибувало шляхетства, і не далі як за чверть години великий натовп густою стіною обліг церковний ганок, забувши про обід і не звертаючи уваги на південну спеку.

Семашко подав знак, і на ганок зійшов низенький остаркуватий чоловік в убранні польського „дворянина“: се був знайомий уже нам машталір пана Семашка, шляхтич Зґличинський. Уклонившись суддям, він боязким голосом, заїкуючись, повідав, що прийшов скаржитись на жінку, але не вмючи добре говорити „руською мовою“, він не здолає висловити свою скаргу, а просить прийняти від нього „цедулу, польським письмом писаную“, і вписати її до судових книг. Суддя передав сю „цедулу“ писареві і звелів прочитати її у голос. Серед присутних враз запанувала мертва тиша, яку порушало тільки неугавне цвірінканне голодних горобят в гніздах під церковним дахом.

Ось що стояло в „цедулі“ пана Зґличинського:
„Милостиві панове! Відомо вже, мабуть, цілій Волини, а не тільки вашим милостям, що моя жінка Ганна Монтовтівна трохи не ціле життя своє поводить ся вшкетчно й распутно, не так як слід поводитись чесній жінчині. Ще недавнього часу ось до чого довела вона мене через свою вшкетність і распуту: одібравши гроші, які був винен нам його милость пан підкоморій володимирський і жона його милости, вона поїхала з тими грішми до Соколя на ярмарок і там злигалась з якимсь жовніром Миколаєм Ковнацьким, якому й віддала всі гроші, коней і все, що було при ній, і сама, забув-

ши страх Божий і сором, зосталась з Ковнацьким. Про се я мав з Ковнацьким справу перед королем його милостю. Потім, коли Ковнацький вернув мені її, жінку мою, то я, з намови їх милостей пана підкоморія і його жони, пробачив їй те, щоб тільки вона, родовита шляхтянка, не славилася мене більш. Але вона, роспусниця й штетечниця (прошу ваших милостей, вибачте мені на сім слові!) теперішнього 1580 року, після Великодня, на провіднім тижні, з понеділка на вівторок, коли я не був дома, знову втекла з „ви́ростком“ (молодиком) Андрійком Меньком, слугою пана підкоморія, забравши останні мої пожитки. Повернувшись додому, я кинувся наздогін і догнав її у селі Сенині. — Прошу вас, моїх милостивих панів, допитайтеся у неї, через віщо вона втікала і зраджувала мене; прошу також осудити по закону отсю штетечну й роспусну жінчину, яка була моєю жонною, поки не зрадила мене і не учинила чужолюжства. Нехай вона прийме кару по заслужі!“

Як тільки писар вичитав скаргу, з натовпу вийшла жінка в чорному убранню, та сама, що прибула до замку разом з паном Семашком. Усі присутні давно знали, що то була „одпорна сторона“, Ганна Монтовт. Трудно було признати в ній молоду (бо їй було всього тридцять два роки) жінку — так вона постаріла і осунулась. Нетвердою ходою, спотикаючись на східцях, зійшла вона на ганок і теж подала суддям „цедулу“, писану по польськї.

— То єсть власне рукописанне моє, — промовила вона ледве чутним, здавленим голосом. — Що в тій цедулі написано єсть, до того ся всего знаю (признаюсь) і прошу ваших милостей, аби тая цедула була вчитана і до книг уписана.

Помітивши, що Ганна хитається і ледве держить ся на ногах, суддя звелїв подати їй стілець. Писар знов почав у голос читати:

„Милостиві панове! В чім муж мій пан Згличинський оскаржує мене перед вашими милостями, у всім тім я признаю себе винною. Винюсь йому у всім: в тім, що спочатку втекла з жовніром Ковнацьким і стратила пожитки, і в тім, що недавнього часу тікала з Андрійком Меньком. Усе отсе я чинила з намови і підговору злих людей, пана Яна і Андрія Монтовтів, братів моїх, які призвели мене до того частими листами і намовами. Уже минуло тому немало часу, як Ян Монтовт прислав до мене слугу свого Свеховського з листом і повідомляв, що він поручив йому на словах переказати мені, що треба. Свеховський від свого пана підмовляв мене, щоб я намовила свого мужа їхати до Яна Монтовта, обіцяючи, що той ласкаво нас прийме. Він підмовляв теж, щоб я зреклась записів на Коблин, Млинів й Липую, які я видала панови підкоморію і жоні його милости. Казав мені теж Свеховський, що пани Монтовти написали на своє йменя якісь записи і хочуть, щоб я признала, буцім видала їх раніш, ніж які інші, і буцім-то мій отець з їх отцем мав якусь угоду. Пан Згличинський зараз же пішов і віддав панови підкоморію листи, які привіз Свеховський, і не згодив ся на запрошення моїх братів, коли я підмовляла його на се, а відмовив: „я не хочу зрадити пана підкоморія, бо ти відобрала від нього гроші“. Після того Андрій Монтовт безперестано підсилав до мене, умовляючи мене покинути мужа і приїхати до його з ким-небудь. Задля того я й пристала до Ковнацького; але Ковнацький держав мене за пильною сторожею, як тільки почув, що пан Згличинський скаржив ся на нього. Потім уже, як пан Згличинський відобраз мене від Ковнацького, Ян і Андрій Монтовти, сприятелювавши з Андрійком Меньком, з яким я й давніше мала звязок, противний Богові і обітницї малженській, намовили мене через того ж Андрійка Мень-

ка, щоб я панови підкоморію і його жоні дала отруту. І той Менько сам приніс мені чорну ящірку, яку ми в мішечку й приправили і за поміччю Янка, що був на той час старшим у пекарні, подали панам на вечерю в рибі, в лящі, у понеділок на великоднім тижні. І того ляща їли усі, хто сидів тоді за столом, а я своїми руками подала панови Зґличинському, і він їв; а Андрійко, крім того, дав отруту панови підкоморію в питві, а Доротка подала пані підкомориній в глеку з медом. Того ж дня пан Ян та Андрій Монтовти сподівались через того ж Янка добути записи, що видав моїй мачусі небіжчик отець мій, і ті, що я видала на батьківські маєтності, і теж листи, які дав мені небіжчик отець на ті ж маєтності. Монтовти намовили мене через того ж Менька дати згоду на те, щоб були викрадені усі оті записи, і щоб ті листи, які я видала панови підкоморію і його жоні, я мерщій скасувала — поперед уперед Пінським урядом, а потім і перед иншими, а признала б слухними тільки ті, які вони змислили на свою користь. За се вони обіцяли подарувати мені маєтність у Литві. А коли вже Менько вивіз мене до Сеніна, там я ждала від братів своїх, панів Монтовтів, коней і слуг, які повинні були допровадити мене до Поляної, а звідти до Дубровиці; а сам Менько зостав ся, щоб викрасти записи, змовившись з Ядвигою та Дороткою, які мусили тієї ж ночі подати скриньку з листами у вікно, через ганок. Але не відаю, як Бог виявив лихий замір, мабуть за добродійство їх милостей, що вони дарували мені немало пожитків. Усі оті пожитки я змарнувала, слухаючи лихих нарад Яна та Андрія Монтовтів. Тепер я прошу вас, милостивих панів, для Пана Бога, рачте ваша милість бути моїми причинцями перед паном Зґличинським, щоб не дістатись мені до рук ката. Нехай він пустить мене до кляштора, де я буду спокутувати гріхи свої і молитись за пана Зґличинського, щоб

нагородив його Пан Бог за те, що не дав мене до катівських рук. А тим лихим людям, братам моїм Монтовтам, нехай Пан Бог заплатить за те, що вони довели мене до такого злочинства“¹⁾

В звичайнім порядку тодішнього судового процесу, далі мусили бути „контроверсії“ між сторонами або їх „прокураторами“; але які „контроверсії“ були можливі в теперішній справі, де „позвана сторона“ не тільки щиро винилась у всьому, а ще з доброї волі признавалась і в інших злочинствах, про які не було й мови з боку „сторони поведової“. Зоставалось тільки підвести відповідні артикули Статута і постановити декрет; але суддя чогось гаяв ся. Він запитав Зґличинського, чи не згодив ся б він пробачити жінці її вину.

— Проше, жеби ведлуг заслуги свей каранне взела, — одмовив той.

Всі звернули очи в бік „позваної“. Бліда змучена, вона сиділа з понуреним лицем і, здавалось, не помічала нічого, що було круг неї. Коли суддя запитав її, чи не має вона яких доводів, щоб себе виправдити, Ганна не зараз одповіла; видно було, що пересохлі губи й язик утрудняли їй річ.

— Рачте ся, ваша милость, — ледве прошепотіла вона, — примовити до пана Зґличинського, аби-м от него з малженства била вольна; нехай би-м пошла до кляштора, покутувала за гріхи свої і за него Пана Бога просила, же не дал мене в катовские руки за мої виступки.

Тепер тільки Ганна немов очуняла і почала зтиха плакати.

Все змовкло. Судді загадались. Кожному мимоволі прийшло на память минуле життя позваної, таке недовге, а таке змінливе, коловротне, і таке багате на нещасте. Було справді щось трагічне в

---

¹⁾ „Жизнь князя А. М. Курбскаго въ Литвѣ и на Вольни“, т. I, № LI.

незвичайній долі сієї молодиці, колись-то вельможної княгині, а тепер нужденої осоромленої жінки панського машталіра, який огидливо зрікається признавати її надалі за свою малжонку. І що ж довело її до такого прикрого становища? Чи одна ж її легкодумна нерозважність та необачність, а чи не далеко більш—несита зажерливість та жорстокість людей, що все ласились на її добро? На її життєвій дорозі, спочатку такій широкій та гладенькій, скоро почали виникати та все більш зростати такі завади та перешкоди, що подолати їх змогла б хіба людина з великим розумом і надзвичайною енергією, а вже ніяк не вона — вутлий човник, без стерна і без вітрила спущений в бурхливе море. Чи вже ж винити її за те, що лиха доля не наділила її вдачами, які були так потрібні в її житті?

— „Иже есть без грѣха в вас, первіе верзи камінь на ню“, — почувлось враз серед загальної тиші. Се проказав, гадаючи у голос, князь Острожський, низько схиливши сиву голову.

Всі мов би прокинулись.

— Правду мовит його милость князь воєвода київський! — почувлось з рядів публіки.

Палке, красномовне слово талановитого прокуратора навряд чи могло б враз викликати серед присутних такий одностайний, прихильний до позованої настрій, як се учинили ті кілька слів, що так до речі проказав побожний князь. Вони яскраво нагадали кожному зрушаючу евангельську сцену, яка тепер немов удруге відбувалась перед очима присутних. Під палками, ще більш пекучими проміннями південного сонця, в притворі храму, зібрався великий натовп, а серед нього бліда й трепетна стояла блудниця і з смертельним страхом ждала на себе виroku. І немов щоб довершити подібність, в ту ж хвилину пан Семашко, пошептавшись з суддею і видимо чимсь незадоволений, зняв ся з свого міс-

ця й покинув зібранне; за ним услід вийшли й його слуги. „Фарисеї же ізидоша один по єдиному“... мимоволі пригадалось кожному. А зхилена постать старого князя зоставалась усе в тім же положенні, і кожний неначе сподівавсь, що ось він почує й остаточне слово: „Иди і ктому не согрїшай!“

Се слово зараз же й почулось, хоч і в иншій формі. Суддя оголосив декрет:

„Ми, суд, видячи тоє, иж тая справа не нашому судови належить, але духовному, одсилаємо єсми те до суду належного, духовного“¹⁾.

Се значило, що суд не знайшов у справі злочинства, за яке годилось би карати, а спостеріг тільки, що сторони поставили себе в такі неможливі взаємини, при яких їх шлюбний звязок не міг довше тривати; а позаяк розязанне шлюбу переходило за край компетенції світського суду, то він і постановив одіслати справу до суду духовного.

Можна гадати, що милосердні судді, видимо жаліючи Ганну і усіма способами ухиляючись від її карання, скористувались тим, що в тодішнім праві (другім Статуті) не було й згадки про лихий учинок чужоложства і про те, чим його карати. Тільки в 3-м Статуті (1588 року) було приточено до XIV-го розділу новий артикул: „Запобігаючи, між иншими, і тій злости, аби ся в панствах наших християнських не множила, то єсть чужоложство, яким непомалу Пан Бог буває ображений, уставуєм“... каранне горлом за сей учинок. Тим-то й можлива була така річ, що хоч Ганна й сама призналась перед урядом, що чужоложила з Ковнацьким і з Андрійком Меньком, а проте суд не покарав її. А про Ганнин замір отруїти мужа й пана Семашка суд не мав права навіть і формально входити „в розсудок правний“, бо про се він чув тільки від самої Ганни, а по Статуту треба було,

---

1) Там же.

щоб покривджена сторона скаржилась на неї за сей учинок; тим часом пан Згличинський позивав її тільки за зраду й чужоложство. Через те і в декреті судовім не було й мови про завданне отрути.

XIX.

Якби пан Згличинський і його малжонка належали до православної парахвії, то духовний суд певно не вагаючись розв'язав би їх шлюб, як він робив се звичайно, коли обидві сторони сього жадали. Зовсім инакше поводитись в таких справах католицька ієрархія, яка завжди прикро докоряла православним владикам, що вони легковажать тайну малженства і нерозсудливо дають розводи, що навіть прості попи у них важать ся через абияку легку причину розв'язувати шлюбні звязки. Католицькі богослови твердо стояли на каноничній засаді, що малженство повинно бути довічним нерозривним звязком, і тоді, як православні українці та білорусини усяких станів в XVI ст. досить вільно розводились, коли їм того хотілось, поміж католиків такі випадки траплялись дуже рідко. Через те й справа Згличинських хоч і була одіслана до Луцької капітули, але застряла там надовго і не мала жадного наслідку.

А тим часом пан Згличинський, не знаючи як йому позбутись осоружної жінки, просто повернув її за невільницю і заходив ся вибивати з неї баглаї тим самим методом, яким звик у себе в стайні боркати норовистих коней; а щоб вона не тікала з дому, запирав її в тісну комірку; коли ж і се не помогло, він просто поперебивав її ноги. Так він знущав ся над нею кільканадцять років, поки нарешті Ганна таки втекла від нього за помічю якогось родича Яна Галчинського.

На прикінці 1594 року прибула вона до Луцька і, минаючи капітулу, впала в ноги самому бі-

скупови, закликаючи його Христом Богом визволити її з тяжкої неволі, розвести з мужем, який став задля неї гіршим від ката, і прийняти її до кляштору. З ревним плачем жалілась вона про те, в яким „тяжкім вязені“ тримав її пан Зґличинський, „почавши од року тисяча п'ятсот восьмидесятого аж до року тисяча п'ятсот дев'яност чвертого“, як він люто катував її, позбавив здоров'я, „охромив на члонку“, пограбував усі її пожитки. Зворушений біскуп чуло слухав жалібне оповідання нещасної убогої жінки, колись княгині, і не міг собі уявити, що перед ним та сама молода та вродлива Ганна, яку він бачив на погребі її батька, старого Монтовта. Правда, їй і тепер не було ще й півсотні років, але на вигляд вона здавалась столітньою бабою, та ще й калікою, бо ходила на милниці. Він ласкаво заспокоїв її, зараз же звелів написати позов до пана Зґличинського і сказав, що сам розсудить їх справу.

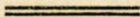
В січні 1595 року стали вони обоє перед судом біскупа. Зґличинський не таївся з тим, про що обмовляла його Ганна: „вязеня“, „неслушне карання і охромлення єї на члонку“ — все те він признав і одного тільки пильно „домовляв ся“ — розводу; про те ж благала біскупа й Ганна. Але біскуп розводу їм не дав, а вирік такий декрет: „повинен пан Зґличинський перепросити малжонку свою, а перепросивши, обручити трьома шляхтичами, що вже від того часу має він в малженстві з малжонкою своєю добре мешкати“.

Через кілька день після того Зґличинський перед гродським Луцьким урядом признав і видав Ганні особливий „лист“, у яким писав: „Чинячи досить декретови його милости ксьондза біскупа Луцького, оную малжонку перепросивши, трьох шляхтичів (отаких-то) способивши, в поруці за себе даю, которі за мене рукоїму врядовую учинили, і я тим листом, записом моїм, облігую, що з по-

мененою малжонкою моєю в малженстві маю мешкати і у всьому водле декрету ксьондза біскупа заховати маю“. А Ганна, теж, певно, з намови біскупської, видала мужу „добровольну квитанцію,“ в якій писала, що, „взявши певную угоду з малжонком“, вона його „квитує“ з усіх своїх „протестацій“, і дарує йому все лихе що він учинив їй ¹⁾).

Незнати, які були дійсні наслідки сього малженського еднання з чужого наказу. Навряд, щоб пан Зґличинський і після біскупської покути змінив свою вовчу натуру, та навряд, щоб і Ганна щиро пробачила йому свою тяжку наругу та каліцтво. Але що з ними далі діялось, нам невідомо, бо з сього часу назавжди зникають про них навіть спогади в актових книгах, звідкіля ми цілком узяли не тільки фактичний матеріал що до фабули нашого оповідання, але й найдрібніші риси тодішнього побуту, старанно дбаючи про те, щоб не збочити з твердого ґрунту документальних фактів на привабний, але непевний манівець вигадок.

---

¹⁾ „Архивъ Югозап. Россіи“, ч. VIII, т. 3, № CXVII

Пашквіль.

Історичне оповідання з життя волинського панства XVI ст.

I.

Справа діялась в травні 1575 року.

Тепла весняна ніч спустилась тихомирною завісою над містом Луцьком, закликаючи його невгамовних жильців до покою й відпочинку.

Не вважаючи на славетний титул „столичного міста землі Волинської“, тодішній Луцьк провадив досить патріархальне життє. Через яку годину по заході сонця замикалась міська брама, і місто по малу замирало, щоб з ранком знову розпочати звичайну шамотню. Клекіт та гармідер найдовше не вгавав на Жидівський вулиці, де невсипущі гандлярі раді були-б і до півночі провадити свої гандлі та рахуби. Аж ось із-за кутка сусідньої Троецької вулиці виступило кілька людей з довгими цїпками і з „походнями“ (ліхтарями) в руках: то були панове буймистри, що в супроводі міської сторожі звичайно що-вечора обходили місто, доглядаючи, чи всі виконують магістратську постанову — гасити світло ночної доби. І де тільки блимав у хаті хоч невеликий вогник, туди підходив буймистр, мовчки

стукав цїпком у вікно — і там зараз же темніло і в хаті все нишкло. Тільки в деяких домах не зразу гасили світло: то були корчми, де підпилі шляхтичі занадто довго прощались з моторними шинкарами і не хапаючись допивали останні коновочки пива чи меду. Однак сьогодні, певно через те, що був передодень великого свята, найзавзятійші гуляки вчасно скінчили свої бесїди і тихомірно, без звичайних галасів, поросходились по домівках. Незабаром ціле місто потонуло в темряві, і тільки темні сілюети замкових башт та церков ледве примітно бованїли на зоряному небі.

На головній башті „вишнього“ замку прозвонило двадцять чотири рази, що по тодішній сутковій лічбі визначало північ. Дзвінкий сріблястий згук голосно залунав серед мертвої тиші, та й замер в м'яких вибруючих відгуках, немов соромлячись, що так необачно порушив нічний спокій. І знову все опанувала мертва тиша; тільки й чутно було, що десь на передмісті гавкали собаки та в садках тьохкали соловейки.

— „Варту-у-й!“ — раптом залунав чийсь протяжний оклик з „вишнього“ замку.

— „Вартуй, варту-уй!“ — відгукнув ся такий же оклик з „окольного“ замку, від Глушецької брами.

— „Вартуй!..“ — ледве чутно донеслось з далекого міського кутка.

То міська сторожа „кличеть“ на баштах на стїнах замкових, оповіщаючи міщан, що вони супокійно можуть спати, бо є на замку недрімливі очі, що не допустять лихого Татарина чи якого иншого ворога, користуючись нічною добою, крадькома впасти в сонне місто. Проте, коли б у сю годину пан городничий Луцький ¹⁾ Олександр Жоравниць-

---

¹⁾ Уряд „гогодинного“ був подібний до уряду коменданта в фортеці.

кий схотів хоч на хвилину вийти з хати подивитись на ясні зорі, то він зараз би постеріг, що сю ніч його вартові занадто вже лїниво „кличуть“, немов знають, що нікому тепер за ними назирати, бо пан городничий допізна бенькетував на храму у свого тестя, Луцького владики, Іони Борзобагатого, ще й посварив ся там з братом своїм паном Яном, то тепер він певно спить як убитий; та й самі ж вартові, як путні христїяни, таки добре вшанували храмове свято замкової церкви св. Івана Богослова, були й на братськїм обїдї, пили „канунний“ мед, то тепер по трудах не грїх би їм і одпочити, поклавши надїю на св. Миколая, а чей же він в передодень свого свята не попустить ніякому ворогови зненацька напасти на христїянське місто. І скоро звернуло з півночи, перекликання почувались усе рїдче, а далї й зовсїм замовкли, і коли б сїєї доби підкрав ся під замок справжній ворог, то він хїба б тїльки по голосному хропінню, що розляглось по замкових мурах, зміг би постерегти, що сей замок таки не без варти і що вартові коли не стоять, то принаймні лежать на своїх місцях.

Але весняна нічка коротенька. Он уже на сходї зійшла світова зірниця, а незабаром почало й на світ благословлятись. Під сю добу через базарний майдан промайнули дві постати, та й зникли. Ось вони знову вирнули з темряви коло Глушецької брами і, криючись під стїною, стали прислухатись, чи спить тутешній вартовий. Видимо, заспокоєні його мїрним сопіннем, вони обережно підійшли до самої брами і прилпили до неї якусь картку. Так само обїшли вони й інші мїйські брами, побували й коло ратуша і скрізь поналїплювали картки. Коло Жидичинської брами їх трохи не спіткала халепа: в темряві хтось з них ненароком наступив на ногу сонному вартовому. Той прожогом схопив ся, та думаючи, що се пан городничий провіряє варту, з просоння гукнув: „варту-уй!“ Але

очунявши гаразд і впевнившись, що городничого немає й духу, вартовий перехрестив ся, вилаяв добре нечистого за його поганій звичай зрушати сон добрим людям, примостив ся другим боком та й знову заснув. А над його головою, на темнім фоні замкового муру, при світлі зірниць ледве миготів якийсь паперовий листок.

II

Був чудовий весняний ранок. Сонце тільки що підбилося на небі, а вмісті вже все ожило, все заметушилось. В церквах почав ся святковий передзвін, і на вулицях стало повно людей.

Вийшов з свого дому старенький владика Луцький Іона Борзобагатий і в супроводі своїх службеників рушив помалу до катедральної замкової церкви. Був се товстий, кремезний дідуган, добре вже підтоптаний, але як на свої 80 років, то ще доволі кріпкий і бадьорий. На ньому була зелена „чемлетова референда“¹⁾, на голові кругла, облямована дорогим хутром оксамитна шапка, яку тоді звичайно носили старі люди світського й духовного стану, і тільки золотий на персах хрест, оздоблений коштовними самоцвітами, свідчив про те, що се не простий „презвитер“ або протопоп, а сам його милость отець владика. Клобука чернечого Іона не любив уживати, і коли йому нагадували про те, то він звичайно одмовляв ся:

— Я не чернець і не повинен мати на голові тое страшидо — каптур.

Спіраючись на високу патерицю в срібній оправі, повагом виступав владика, що-раз спиняючись, щоб поблагословити стрічних і хоч трохи побалакати з ними. Владика дуже просто поводив ся з усіма і був занадто балакучий. Хто б не йшов йо-

---

¹⁾ Референда — рясa. Чемлет, з італ. *comelotto* (камлот), вовняна матерія, дуже міцна і в ті часи дуже дорога, бо вироблялась з вовни осібної породи азійської кози.

му назустріч — шляхтич, міщанин, навіть Жид, — він кожного окликав на йменя і знаходив, що кому сказати, бо знав у вічі трохи не всіх мешканців Луцьких, та й цілої округи, що було цілком натурально, позаяк він трохи й не зріс тут і вештав ся колись по всіх усядах, то сим, то тим промишляючи. Ще замолоду, як був він Красноставським міщанином, Борзобагатий часто наїзджав сюди, гандлюючи усяким товаром; потім він був „цельником“ Волинським, себто орендував королівське мито; далі довгий час був войтом у Луцьку, а тепер при старости довелось йому тут же й архієрействувати. Добре потрусив він грішми, поки добув сю почесну посаду, за те ж тепер він пан на всю губу, справжній „можновладець“. Окрім кількох маєтностей, набутих власною працею, має він небагато й не мало, як чотири містечка та тридцять чотири сел Луцької єпископії, що надарували їй колишні Луцькі князі, а по них Литовські князі Любарт, Свидригайло й інші побожні можновладці; а опріч того, дав йому король „за вірні, гідні й учтиві служби в доживотье“ багатий Жидичинський монастир з цілим десятком сел та фольварків. Єсть, хвала Богови, з чого хліб їсти і дітей і зятів і весь рід наділяти! А що він витратив, добуваючи владництва, те вже давно повернув, накладаючи що-року грошові подачки на попів цілої єпархії.

Порівнявшись з мурованою церквою св. Дмитра, либонь фундованою ще за часів князя Мстислава Мономаховича, владика зупинив ся і, спершись на патерицю, гнівно оглянув чималий гурт міщан, що з похмурим і засмученим видом стояли перед замкненою церквою. Примітивши владика, деякі вагаючись стали здіймати шапки іходити за благословенням.

— А для которої то причини, панове порохіяне, піп ваш не править служби Божої в таке велике

свято християнське? — якось загадково запитав Борзобагатий.

— Для того, отче владико, иж ваша милость невідомо для якої потреби казали-сте церкву нашу запечатати, — незадоволено одповіли міщани.

— Правда єсть, иж я казав її запечатати, і не тільки вашу, але й інші усї церкви Луцькі, як то: троєцьку, миколинську, покровську, опанасівську, рожественську, михайлівську і п'ятницьку; але інші всі попове давно упокорили ся і учинили мені досить, і я їм зараз позволив службу Божу служити, а ваш піп і до сього часу смієт і важит ся противен бути владі моїй пастирській.

— Наш презвитер єсть чоловік вельми вбогий і не може такої подачки знести, якую ваша милость на ньому витягти хочете, аж десять кіп гроший.

— Ну, то ви, парохіяне, зложіть ся і тоє за нього знесіте.

— Ми теж, отче владико, люде убогії і такого тягару неправного знести не можемо.

— То зоставайтесь же і наперед без хвали Божої, як тії поганці! — сердито замкнув розмову владика.

Потім він підійшов до дверей церковних, пильно оглянув замок, перемотаний шнурком з його гербовою печаткою, і досвідчившись, що все було ціле й непорушене, спокійно подав ся далі до замку.

Ступивши на звідний міст перед ворітною баштою, владика запримітив приліплений до стіни якийсь паперовий листок.

— Що за оказія! Чи не знову, бува, інфамія? — подумав з тривогою Борзобагатий, згадавши, що недавно ще на сїм самім містці висїв прибитий вознім королівський універсал з оповіщенням про те, що Луцького владика декретовано на інфамію (infamia) за розбійний напад на чужу маєтність і за нестане до суду. Підійшовши ближче, владика підняв голову, силкуючись старими очима прочитати, що там на тій картці було написано.

— То суть якісь вірші, отче владико!—доложив архієрейський слуга.

У владики від серця одлягло

— Вірші? А ну, подай-но мені тіі вірші, — звелів він, заспокоєний.

Картка була зірвана і подана йому до рук. Ледве встиг він прочитати перші рядки того, що було там написано, як лице його враз зчервоніло, очі вирячились і затряслись руки.

— То якийсь нецнота, кламца й потварник написав той пашквіль!.. Урвет йому кат язик шкаредний з горла! — гремів старий владика, стукаючи патерицею об камяні плити. — Добре наложу на тее, і або збудусь владицтва, або позбавлю горла того потварника, що смієт і важит ся наступувати на добрую славу і почтивість дому мого!

Страшні прокльони й люті похвалки грядом сипались з уст розлютованого діда на голову невідомого лиходія. Народ стіною обступив навколо і здивовано слухав несамовитий галас владики, не розуміючи, що з ним сталось, але Іона не звертав ні на що уваги. Здавалось, він забув навіть і про те, куди й за-для чого вийшов з дому. Аж ось з дзвіниці замкової церкви запримітили, що йде владика, і зняли такий передзвін, що вже не чутно стало його галасу, і він, посваривши на когось рукою, подав ся до церкви, звідки на зустріч йому вже вийшло в ризах духовенство; зірваний же листок звелів зараз однести зятеви і віддати йому до власних рук.

В ту ж годину коло ратуша і трохи не проти кожної міської брами купчились усякого стану люди, щоб дізнатись, що то за картки поналіплювано як-раз на тих містцях, де звичайно виставлялись для загальної відомости королівськи універсали, сеймові ухвали, магістратські оповістки і т. инше. І коли стало всім відомо, що то не була ухвала про нові податки або заклик до посполітого рушення, а

пашквіль на жінку ключника й городничого, Ганну Жоравницьку, дочку владики-здирщика, людину, про яку взагалі ходила в Луцьку недобра поговорка, то гурти цікавих почали ще збільшуватись. Хтось читав з листа у голос, а серед гурту розлягався регіт.

Ось що власне було там написано :

Хто йдеш мимо, стань годину,
Прочитай сюю новину.
Чи є в Луцьку білоглова ¹⁾,
Як та пані ключникова ?
Хочай вік подойшлий має,
А розпусти не встидає ;
Убираєть ся в фоботи ²⁾,
Леч не дбає про честноти.
На що модли ³⁾ їй, офіри ?
Аби були каваліри !
Лиш малжонок зідеть з двора,
Внет ⁴⁾ тут молодиків чвора ;
З ними учти і беседи,
Не вертай ся. мужу, теди !
Ой ти, мужу необачний !
Зроби жоні бенкет смачний !
Змаж ю лоєм з дхлого хорта ⁵⁾,
Ачей зженеш з шкури чорта ;
Смаруй кієм над статечность,
Нех забуде про вшетечность ⁶⁾.

Через яку годину слуги городничого й Борзобогатого бігали по місту і зривали листки, але було вже запізно: сотні цікавих встигли не тільки прочитати, а навіть на память затвердити вірші, а були й такі, що списали їх, щоб прочитати й иншим, і за кілька день пашквіль розійшовся майже по цілій окрузі.

1) Жінщина. 2) Мережево (кружево). 3) Молитви.

4) Зараз. 5) Дохлої собаки. 6) Розпуста.

III.

Смутний та невеселий сидів ранком того-ж дня у своїй світлиці пан ключник та городничий Луцький, Олександр Маркович Жоравницький. Живе він на світі шостий десяток років, а ніколи ще не траплялось йому зустрічати рокове свято в такім сумнім настрої, як сьогодні. Ніщо йому не було миле: ні чудовий весняний ранок, ні отой квітнучий садок, що барвистими пахучими гілками зазірав у вікна; не дивились би очи його й на світ божий. Перш над все досадував він на себе, що пізно встав після вчорашнього храмування і проспав утреню, а такий гріх з ним рідко трапляв ся. Всі в Луцьку знали пана городничого за чоловіка побожного, який ніколи не пропускав жодної церковної служби, — не дарма-ж він і сам був архієрейським сином, і одружив ся з архієрейською дочкою. Далі, пригадалась йому вчорашня сварка з братом Яном на обіді в тестя... Ох, краще б і не згадувати! Хоч і був він учора таки добре підпилий, а памятає до найменшої дрібниці отсе стидке вдовище, коли він, перед очима архієрея, чесних ігуменів і інших духовних панотців, в присутности високоповажного князя Богуша Корецького, воєводи Волинського, ганьбив бридкими, соромітними словами рідного брата і навіть кидав ся до нього з добутою шаблею. Гаразд, що князь воєвода взяв його за руку і, лагідно вговорюючи, одвів до другого покою, а то несподівано став ся б, мабуть, страшний, смертельний гріх. І через кого стала ся ота гидотна звада? Через жінок. Кілька разів зарікав ся він — не потурати жінці: хай собі до-схочу грізеть ся з ятрівкою, а йому з братом не слід встрявати в жіночі сварки, а жити б мирно та любовно, памятаючи розумне слово, яке часто й густо твердив небіжчик отець їх владика Марко:

Тому роду не буде переводу,

В яким брати милують добру згоду.

Небіжчик панотець хоч і не був справжнім владикою, а тільки „нареченим“, бо сам не схотів посвящатись, щоб не розводитись з жінкою, а проте до смерти правив єпархією як дійсний архієрей, добре знав ся в письмі святому і завжди напучував синів своїх на все добре. Свого старшого брата, що служив писарем у короля Жигмонта Старого, шанував він як батька. Той йому і владицтво виправив, і в ріжних пригодах захищав, а вмираючи, й маєтностями наділив. Он як поводитись брати за давна! А в них з Яном безперестані сварки та заколоти, особливо з того часу, як оженив ся Ян та взяв собі жінку красуню Олену Коптівну, аж відкілясь з Литви. Правда, у його ще змалку була занадто вже палка та несамовита вдача; було як запалить ся чим, то й світу не баче. Ще як був Ян хлопцем та вчив ся письма у небіжчика архимандрита Жидичинського, а той за якусь провину звелів його добре одшмагати лозиною, то забісований хлопець цілий день ховав ся у монастирським лісі, а в ночі підпалив келію отця архимандрита, і вже, мабуть, завдяки святому Миколаю трапилось так, що весь монастир не пішов димом. А вдруге — се вже було, коли Ян молодиком служив у гродській канцелярії, — розсердившись за щось на свого товариша, він пирнув його ножем у живіт, та так, що той на другий день і дуба дав. Скільки дізнав клопоту, та скільки й грішми наложив небіжчик панотець, поки загамував справу про сей нещасливий випадок!

Все-ж таки, не було б у Яна лихої жінки, з ним можна б жити у добрій злагоді. Там така гостра на язик, та відлива! Не любить її пані Ганна, духу її зносити не може. Де зійдуть ся, зараз і загризуть ся. Отсе прийде часом до них Олена, немов добра, то пані Ганна з початку витає її, як слід, а через хвилину дивись — уже сичать одна на одну. Тоді пані Ганна знає вже, чим їй нагірш допекти: починає морщитись і прискіпатись до челяди:

— Що то є за причина, що в нас в покоях копіттю смердить? Чи не з пекарні занесло? Що вже я не терплю отої копоті!

Олена зараз так і скипить, бо знає, що се — знущання над її родовим призвищем Копоть. Вона швидче збираєть ся додому, а пані Ганна ще й припрошує:

— Посидь ще, пані-братова, за милого гостя будеш.

Прийде Олена до дому, розплачеть ся перед мужем, нажалієть ся, настренчить його добре, то він і прибіжить мов несамовитий до брата, і тоді вже Ганні треба добре ховатись од нього. Як вони її вже банітують, „на добрій славі шкалюють“, які про неї ганебні пльотки розпускають!..

А ворогують вони не з чого більш, як з заздрости. Їм, бач, заздрісно, що старший брат, ставши зятем владики, зараз же добув уряд ключника луцького, а через два роки став ще й городничим, і як що Бог прибавить віку владиці, то має надію добутись і староства або каштелянства; а Ян хоч і вихваляєть ся, що ось, мовляв, його шваґер — писарем в королівській канцелярії, але той йому й досі не добув ніякого уряду. Ще й те їх дратує, що пані Ганна принесла великий посаг: опріч готових грошей на кілька тисяч кіп, отець владики дав ще за нею церковну маєтність, містечко Жабче з замком і кілька фільварків, та крім того у Ганни було й своє багате віно, що записав їй небіжчик перший муж її Януш Гулевич, син попереднього Луцького владики Федосія Гулевича, — тоді як Ян узяв за Оленою тільки 700 кіп грошей. Так хто ж тому винен? Було б йому не квапитись на красу молоді Коптівни, а оженитись з багатою удовою, як зробив старший брат.

Ще пак Ян претендує, либонь йому не додано якоїсь там частки з батьківщини. Нехай і так; але ж чи варто їм, братам рідним, заводитись про

таку дрібницю, коли можна уладнати сю справу лагідним звичаєм, по-рідньому? Хвала Богови, у тестя владики є чим наділити не тільки рідних дітей, але й своякам де-що може перепастися. Хай би Ян уклонився йому та не ображав його дочки, то певно отець владики згодився б записати йому на кілька років якусь церковну маєтність наче б то в заставу, чи оренду. Хіба ж він і ранійш не заживав ласки отця владики, поки добре шанував ся і не заводивсь з невісткою? Як женив ся Ян і ранком по весіллі „по добрій ночі“ схотів пристойно обдарувати молоду „княгиню“, то хто ж, як не владика, дав йому задля того золотий крижик коштовної роботи — дарунок якогось стародавнього князя до чудовного образу Пречистої, що в соборній церкві? Он же й на вчорашньому храмуванні пані Олена красувалась з тим крижиком на шиї, та, правду кажучи, через його й сварка почалась.

Прийшли вони з Яном, не кликані, до отця владики, а там уже було повно гостей. Олена сухо поздоровила владику з „храмом“ і святом, та й каже:

— Бенкетуєте, отче, з чужими, а про своїх, кривих, і забули-сте!

Владика, забавлений розмовою з князем воеводою, не звернув уваги на сю ущипливість, а пані Ганни не було тоді в світлиці, то так воно й минулось. Сіли обідати. Все йшло як слід, тільки пані Олена була чимсь не задоволена і мало їла, немов ждала, щоб її припрошувано, та господині було не до неї. На прикінці обіду, коли вже гості добре випили і реньського, й мальвазії, й заїдали марципанами, в світлиці знялась голосна говірка: одні гомоніли про те, другі про инше, а пані звичайно про домове господарство та про убори. Якась пані звернула увагу на той крижик, що був на шиї у Олени, що яка-ж то, мовляв, чудова й коштовна річ. Пані Ганна зараз же й розказала про той крижик, де він узяв ся й як дістав ся Олені, та ще й примовила:

— Я так гадаю, ласкаве паньство, що хто не має статків ходити в дорогих шатах, тому й не личить заживати такого коштовного клейноду, а ліпше би офірувати його на хвалу Божу, до образу Пречистої, звідки його й взято на якийсь тільки час, але не довічно.

Олені, як молодшій, годилось би змовчати на те, що сказала старша, та ще й господиня в отцевськiм домі, а вона з запалом одрізала:

— Правда є, пані-братова, моїх статків не вистарчить на тебе, щоб я могла вбиратись у тії сянни коштовні, злоголави, брамки перловії, форботи венацькії, манелі¹⁾, як твоя милость чиниш, не памятаючи на свої літа підойшлиї, — бо мені золотарі не кують фальшованих талярів, як тобі! Певно, памятаєш добре Яна золотаря, которого ти час немалий у себе ховала в Блудові, в світлиці малій, у саду, а він тобі гроші кував, про що була справа у суду. Тая справа ще не є скінчена, і не відаєш, може й тебе кат потягнеть на драбину!²⁾

Чи змогла ж пані Ганна знести таку нечувану бридку обмову, та ще й при таких свідках? Вона прожогом схопилась і вмить дала Олені ляпаса. Та мов кішка вчепилась їй в коси. В бійку вмішав ся Ян... Тут власне й скоїлась та мерзена бурда, про яку так прикро й соромно навіть згадати панови городничому. Певно, про неї вже відає ціле місто. Як тепер показатись і в храм Божий!

Серед сих прикрих спогадів, що так уразливо хвилювали пана городничого, в світлицю зайшла його пані. Ганна Іванівна була вже не молода, високого зросту, сухорлява жінка. Її сухе смугляве

---

1) Саян — поверхня жіноча шата; злоголав — коштовна матерія з шовку й золота; брамка перлова — стьожка або тасьма, гаптована перлами; форботи венацькі — кружево Венеціянське; манелі — браслети.

2) Про сю справу див. акт. книгу К. Ц. Арх. № 2042, л. 211.

лице з суворим виглядом видимо було чимсь побілено, але й крізь побіл зрадливо проступали якісь багрові плями — мабуть, сліди учорашньої баталії. Вона злагодилась іти до церкви і через те прибралась як княгиня. Поверх довгої оксамитної сукні гранатового коліру, з срібним гаптованнем, одягла вона саетовий „саян“, поділ якого облямований був „брамами зотоглавовими“, а комір і рукави гаптовані золотом. На персах з-під широкого вирізу сукні було видно „кошульку перловую“, оздоблену золотими бляшками, а з шиї спадало коштовне „завішення“¹⁾, що так і мигтіло діаментами та самоцвітами. На голові „чепець з форбот венацьких“, пронизаний червоною стьожкою і прикритий не наміткою (пані городнича нехтувала старосвітщиною), а модним тоді „беретом“ з хвіялкового оксамиту з білим струсевим пером, припятим діяментовою шпилькою. То вже правда, що на увесь Луцьк ніхто так розкішно не убирався, як пані городнича. Заздрісні пані на всю губу судили її, що вона в таких літах, маючи вже дорослих дітей, не кидає марної пристрасти до уборів, немов та панна, що приваблює до себе женихів; але Ганна не звертала ніякої уваги на такі пересуди і мов на перекір вдягалась у барвисті шати й начіплювала на себе коштовні оздоби.

Пан городничий з жінкою виходили вже з двору, коли в воротах зустрів їх служебник владики з якимсь листком в руках. Уздрівши паню Ганну, він немов замішався і хотів сховати листок за пазуху, але пані постерегла се і звеліла подати їй, що він приніс.

— Отець владики казали отдати тую цидулу панови городничому до власних рук, — одмовляв ся оторопілий служебник.

Жоравницький простяг руку, щоб взяти цидулу-

---

1) Рід намиста.

ку, але Ганна прожогом вирвала її з рук служебника і почала читати... Але ж як тяжко була вона покарана за свою цікавість! В одну мить лице її з білого стало буряковим, очі запалились вогнем, і вона тут же, серед двору, в присутності челяди, що збіглась мов на дивовижу, з навіженим галасом почала клясти та лаяти всіх і кожного, а найпаче — збентеженого мужа, який ніяк не міг вто-ропати, звідки ся нападсть його спіткала.

IV.

В домі Борзобогатих що-дня відбувались наради. Збіралась вся родина: сам владика, його син Василь з невісткою, молодша дочка Марухна Рогозеньська з мужем і пан городничий Олександр Жоравницький. Судили-радилися, а нічого не ухвалили про те, яким способом помститись за честь родини, так образливо знеславленої зухвалим пашквілянтом. Пані городнича з досади залягла в ліжку й запряглась не вживати їжі, аж поки заподіяна їй тяжка образа не буде змита кривію напасника. Слабодухий малжонк її цілком заморочив собі голову: чи ж йому виступати лицарем-местником? Та ще нехай би проти чужого, а то — зняти руку на рідного брата! Так, вся родина Борзобогатих твердо переконалась у тім, що пашквіль — діло рук Яна й Олени Жоравницьких. Вони трохи не перші познайомили волинців з сією пакосною літературою. За кілька років перед тим, коли Борзобогаті люто ворогували з волинським каштеляном Мишкою і що-дня морочили голову над тим, яку ще нову прикрість учинити йому, молода невістка їх Олена пригадала, що як жила вона ще дівкою у Вільні, то її дядько Василь Копоть, ворогуючи з якимсь паном, зложив про його „пашквілюс“, себ-то образливі вірші, та так же влучно та дотепно, що всі читаючи аж за животи брались, а тому панови прийшлося хоч з міста тікати. Олена навіть памя-

тала ті вірші і коли проказала їх, то Борзобагаті в один голос стали шкодувати, що нікому скласти такого ж „пашквільюса“ й про їх ворога. До сього діла взяв ся Ян і за помічу Олени склав вірші остільки кусливі й уразливі, що коли Борзобагаті нишком розсіяли їх по цілому місту, то пані Мишка аж захоріла з досади й прикрости. І з того часу з ким тільки посварить ся Ян, то дивись—де й вродив ся пашквіль. Нарешті Борзобагаті мали й більш певний довід на те, що авторами пашквіля були власне Ян і Олена Жоравницькі: піймано було двох їх челядників, які під кіями й видали своїх панів.

Але сього було ще замало, щоб розпочати проти Жоравницьких судову справу, і Борзобагаті добре се розуміли, не згірше справжнього юристи, бо тільки те й робили, що позивались. Суд потребує певних доказів, а їх то й дастьбіг. Не можна ж Борзобогатим признатись на суді, що з їх доручення Ян з Оленою скомпонували пашквіль на пана Мишку, а признанне челядників не матиме на суді ніякої вартости, бо по Статуту слуги й челядники не могли бути свідками проти своїх панів.

Але так, чи инак, а конче треба було щось починати, бо неможна ж без кари залишити такий ганебний учинок, як бридка образа поважної шляхтянки, та й цілої родини Борзобогатих. Помсти, лютої помсти вимагали й самі покривджені і їх порадники, і кожний вигадував, яким власне робом можна б помститись над пашквілянтами.

— Я ось що учиню, — надумав сам отець владика — видам їм позви до свого духовного суду і потім в клятву їх подам і в неблагословенство вічне вложу, од сполку і сбцовання людей виклянущу їх вічною клятвою і од церкви Божої вилучу.

В першу хвилину ся думка всім припала до мисли, але як стали спокійно розважати, до чого ж воно дійдеть ся, як так зробити, то й виявилось,

що нічого путнього з того не вийде. Були часи, коли клятьба й вилучення од церкви служили в руках католицького духовенства страшним знаряддем проти непокірної шляхти, бо тоді маєтності вилученого, як що він до певного часу не корився і не зносив з себе клятьби, підлягали конфіскації і сам він збував ся політичних й громадянських прав; але ті часи давно минули. Як прокинувся і в Польщі в половині XVI ст. реформаційний рух, то зачеплена їм шляхта перш усього подбала про те, щоб скинути з себе давні клерикальні тягари, і з часів Петріківського сейму 1562—1563 рр. церковна клятьба не тягла вже за собою жадних юридичних наслідків і зосталась страхіттем тільки за-для тих побожних людей, що лякались самого слова „анатема“. Ну, а про пана Яна Борзобагатого добре було відомо, що його сим не дуже налякаеш. Та й трудно було до його за щось причепитись, щоб звести на його анатему, бо хоч був він взагалі байдужий до релігії, але ніколи одверто не спротивляв ся церковним установам і звичаям.

Більш слушною здалась усім порада, яку подала молода невістка владики, княжна Ганна Сокольська, що потім так гучно вела вилучила на цілу Волинь, як хоробрий вояка, бо стоячи на чолі чималого війська, кінного й пішого, з гарматами й гаківницями, дала добру одсіч „посполітому рушенню“, зібраному з королівського наказу аж з трьох повітів, щоб відобрати у Борзобагатих маєтності за довги князеві Андрієві Курбському¹⁾. Отся то завзята молодиця нараяла таке: зібрати як найбільше узброєних людей, напасти в ночі на пана Яна, вхопити його разом з жінкою, закувати в кайдани й морити у вязенні, аж поки вони зго-

---

¹⁾ Див. про се „Жизнь кн. А. Курбскаго въ Литвѣ и на Волини“, II, 79.

дять ся прилюдно перепросити паню городничу за свій лихий учинок. Але сій занадто сміливій порадниці чоловік її, королівський секретар і справжній юриста, зараз же вияснив, що за такий учинок, справлений в столечному місті, та ще й під час *interregnum*'а (безкоролівя), коли має силу надзвичайне право і судять „каптурові суди“, можна накласти головою, а найменше—заробити „банніцію“, і що, навпаки, дуже корисно було б підбити на такий учинок самого Яна, щоб затим підвести його під „банніцію“ і примусити до чого їм буде треба. Ся практично-мудра порада зовсім не побалась пані городничій, бо се ж їй прийшлося би бути головним об'єктом розбійничого нападу з сторони Яна, і через те вона притямом налягала на чоловіка, щоб він за її честь розправив ся з братом „як то люди шляхетського стану звичаєм рицарським чинити звикли“, се-б то, щоб він закликав Яна до бою, як тоді се звалось, „на руку його повабив“. Але пан городничий і слухати про се не хотів: чи пристало ж йому, старому, богобійному чоловікови, виходити з добутою шаблею проти рідного брата?—Так ся нарада й звелась ні на що. Довго змагались, галасували, а нічого певного не вирішили.

Зате противна сторона не мудрувала над тим, що далі чинити. Через кілька днів прибув до городничого возний з шляхтою і ознаймив, що має доручити його пані якогось „листа“. Коли вийшла до його пані Ганна, возний подав їй лист, кажучи:

— То есть „цидула відповідная“ вашій милости од пана Яна Жоравницького.

Уся родина Борзобогатих трохи не зтямилась з здивування: чи чував хто про таку нахабу, щоб можна було ганебно образити поважну шляхтянку — і їй же присилати через возного листи з похвалками на її здоровля! Ось що було в тій „цидулі“.

— „Пані Жоравницька! Добре наслухали ся вуха мої од многих зацних людей, иж (що) ти, не памятаючи боязни Божої і повинности християнської, з природної злости своєї, мене на учтивости моїй кривдиш і тоє задаєш, чого на мене, чоловіка учтвого, ніколи довести не можеш; а не маючи на тому досить, служебників моїх ловити кажеш, биттем і вязеннем їх мордуєш, на здорове моє стоїш і мужа свого до того примушаєш, хочачи мене позбавити горла, чого вам Бог справедливий ніколи не допоможе. Проте одповідаю тобі, иж (що) я за тую кривду і зелживість ні на чому иишому, одно на горлі твоїм шукати і мстити ся буду. Відай о тім і не безпечай ся ні в дому, ні в дорозі, ні в церкві, ні на беседі; зорі не досипай, бо не відаєш, відкіль тебе лихо спіткає. За тим ся Пану Богу поручаю. — Ян Жоравницький, рука власна“.

Се була звичайна тоді форма оголошення вогрування. Коли хто вважав себе окривдженим від когось і не хотів або не міг доходити своєї кривди судом, то посилав напасникови „цидулу одповідную“, оголошуючи свій замір мститись над ним усяким способом, наступаючи навіть на горло. Се була риса стародавнього славянського права, пережиток колишньої кривавої помсти, що якимсь дивом задержав ся на Україні аж до XVII ст., не вважаючи на свою рішучу противність тодішньому державному праву. Литовський Статут суворо забороняв усякого роду „похвалки“ й „одповіді“ (погрози), а хто чинив „одповідь на горло“, себто нахваляв ся позбавити когось життя, той, по Статуту, зараз же мусив шукати статечних людей, які б згодились ручитись за його, що він не здійснить своїх похвалок, а не знайшовши таких поручників, мусив сідати до замкового вязення, де його тримали, аж поки він не помирить ся з тим, на кого похваляв ся, і не одержить від його фор-

мального прощення¹⁾. Але сей артикул не завжди додержував ся в життю. Навпаки, частійш траплялось так, що сам нахвальщик приходив до гродського уряду, одверто заявляв про свій замір мститись над такою-то особою і просив дати возного, щоб той формальним порядком доручив тій особі „цидулу відповідную“. І уряд, на перекір Статуту, спокійно приймав до відомости таку заяву і посилав возного. Так багато ще важив тоді стародавній звичай! Той, хто діставав таку „цидулу“, зараз же одсилав її, разом з власною скаргою на нахвальщика, до уряду, а сам звичайно запирав ся в своїй домівці і не важив ся ні виходити з двору, ні виїздити куди—аж доти, поки його родичі чи приятелі або погодять його з напасником, або ж добудуть за-для його у короля (а то й у місцевого воеводи, чи старости) так званий „заручний лист“, який зараз же формальним порядком, через возного, доручав ся напасникови. В таких „листах“ звичайно нахвальщикови суворо наказувалось здійснити свій лихий замір і вперед на його накладалась грошова „зарука“ (від 500 до 2000 кіп грошей), яку він мусив платити до скарбу королівського, коли важив ся чим-небудь переступити заказ, окремо підлягаючи ще й правній карности за лихий учинок. Позаяк між братами Жоравницькими й ранійш траплялись сварки, які не обходились без „похвалок“ і „одповідів“, то в пана городничого мав ся вже наготові „заручний лист“ супроти брата. Правда, той „лист“ був виданий ще королем Жигмонтом-Августом, який помер незадовго перед тим, але через те він не стратив своєї сили. Та під той час і ні у кого було добувати свіжих листів, бо король Генрих утік з королівства, а нового короля ще не вибрали.

Другого дня возний, в супроводі свідків, по-

1) Лит. Статут, 1566 р., розд. XI, арт. 11.

ніс того „листа“ до Яна Жоравницького і застав його серед двору, коло теслярів, що стругали якесь дерево. Возний по формі пояснив, з чим його прислано, і подав „заручного листа“. Пан Ян мовчки прочитав його, подививсь насмішкувато на возного і його свідків і, піднявши з долу тріску, промовив:

— Пане возний! Повідай од мене панови городничому: пожиточнійшая мені є тая тріска, а ніж той лист королівський. Уже той король помер, що лист дав, а з ним і його право вмерло. А тая вшечтичиця ¹⁾ нехай ся мене добре стережить, бо мовлю їй певне, иж моїх рук не втечеть!

Звернувшись, возний так достотно й переказав, що чув від пана Яна, і пані гордничача, добре знаючи натуру свого діверя, прирозуміла, що найбезпечнійш їй буде засісти до якогось часу в своїй домівці і не виходити навіть до Божого дому инакше, як під охороною цілої юрби служебників.

V.

Так минуло кілька тижнів.

Настав червень. Почалась косовиця; час був збірати вже й червець. ²⁾ В таку годину яка ж добра „господарка“ змогла б всидіти в місті! Не витримала домового вязення й пані Жоравницька і перевезлась з усім здоймом в Жоравники ³⁾, батьківщину мужа, ту саму маєтність, за яку Ян позивав ся з братом. Незабаром прийшла тудя звістка про банкрутство Гданського купця Гануса Копфа,

¹⁾ Мова йде про Ганну Жоравницьку.

²⁾ Червець — *cossium rolopicum*, особливої породи комашня, з якої добували фарбу кармазинового коліру і фарбували нею сукна і інші матерії. В XVI ст. червець дуже вживав ся на Волині і навіть йшов на продаж в інші краї. Пізнійш його виперла з мануфактурного ужитку американська кошеніль.

³⁾ Тепер таке село не існує. Лежало воно десь коло м. Дружкополя, Владимир-Вол. повіту, недалеко від австрійського кордону.

якому Олександр Жоравницький і владика Борзобагатий що-року поставляли набірг чимало хліба й лісових виробів, сплавляючи їх під весняну повідь на власних „комагах“ Бугом та Вислою. Позаяк Копф обом їм заборгував чималу суму, то щоб її виправити, Олександр Жоравницький, порадившись з тестем, зважив ся поїхати зараз же до Гданська ¹⁾, а жінці наказав не засиджуватись в Жоравниках та швидче вертатись до Луцька. Хоч як поспішалась пані Ганна, та не встигла за часу виїхати, і тут її таки застукав Ян з чималою юрбою озброєних слуг і найнятою ротою польських жовнірів, а у Ганни навряд чи й було з десятків слуг та двірної челяди. З такою жменею людей нічого було й силкуватись ставати на одсіч проти потужного ворога, тим паче, що панський двір в Жоравниках був обнесений не острогом, а простим дилуванням. Через годину пані Ганна і її дочка від першого мужа Настя Гулевичівна, збиті й скривавлені, сиділи вже в „коморі“ за сторожою, а в домі і в господі пан Ян порав ся як у своїм добрі. Правду кажучи, на сей раз він обійшов ся з невісткою доволі милосердно, бо другого дня звелів вивести її з дочкою і з челядницею за село і пустити на волю.

Як почув про те, що сталось в Жоравниках, владика Борзобагатий, то з пересердя звелів зібрати трохи не ціле військо і навіть зняти з епископської башти в Луцькому замку гармати, щоб іти збройно в Жоравники і покарати зухвалого „квалтовника“. Син його Василь на превелику силу відрадив батька від сього заміру, зясувавши йому, що тепер Ян — в їх руках і що легко буде зробити так, що він мусить не тільки вернути все, що пограбував, а ще й відбути яку тільки вони загадають покуту за пашквіль і за інші „деспекти“,

¹⁾ Гданськ=Данціг.

аби тільки з розумом і без запалу взятись за діло. Не ждучи, поки вернеться з Гданська зять, молодий Борзобагатий швидко справив усякі формальности, необхідні за-для того, щоб розпочати судову справу: подав до суду скаргу, виправив возних, запросив свідків і т. и.

Настав день суда. Коли возний, як звичайно, тричі став „кликати сторону одпорную“, то замість Яна виступив його служебник з листом, в якому Ян писав, що маєтність Жоравники він одібрав як свою батьківщину, неправно загарбану братом, і що він почитує себе в праві не ставати до суду, бо в дорученому йому позві хибно прописано титул старости: замість „князь Богущ Корецький, староста Луцький и Вѣницький“ (Вінницький), написано: „Венацький“. Суд не прийняв за слушную пусту казуїстичну вимовку і видав такий декрет: пан Ян повинен негайно вернути братови загарбані маєтности, заплатити його жінці 2800 кіп грошей „за квалт, бої і рани“ і нагородити за всі шкоди і втрати; а за те, що Ян наємилівся не стати на позов і „учинився ирраву посполитому непослушним“, суд, згідно з Статутом, постановив донести про те королеви за-для „виволання“ зухвалого неслуханця „з панств“, себто вигнання його з грраниць держави. На лихо, останній пункт декрету неможна було швидко здійснити, бо на той час в Польщі не було короля, який тільки й міг засудити винного на „виволанне“, через що Ян і йому подібні своєсільці під час безкоролівя робили що хотіли, користуючись хоть дочасною безкарністю. Уважаючи на те, суд додав до свого декрету ще й такий артикул: „А бачучи тоє, иж на сесь час в себе короля не маємо, і відаєт те один Пан Бог, як скоро його міти будемо, а уважаючи, иж в таких справах великеє в справедливости людській омешканне дієть ся: уквивжений плачєть, а квивду чинячий веселить ся,—проте, запобігаючи тому,

аби ся вперед так не діяло, а справедливость святая скоро укривжених доходила, так собі всі одно-стайно, одномислено і згодливо, которіі справедли-вість святую милуємо, той артикул поправляємо, а приший король, той артикул в Статут наш впи-савши, підтвердити його нам будеть повинен“, щоб в карних справах про тяжкі лихі учинки самому гродському судови доручено було право засуджу-вати злочинців на „виволанне“. А поки що, все таки Яна Жоравницького подати пришлому королеви „до виволання, яко кгвалтовника і розливця крови“¹⁾.

Одначе, на сей раз не довго „веселив ся кривду чинячий“. В студні того ж таки 1575 року нарешті скінчилось усім обридле в Польщі *interregnum*, і королем став вибраний славетний Степан Баторій. Ще новий король не встиг коронуватись, а вже Олександр Жоравницький поїхав до Варшави кло-потатись про те, щоб стверджений був судовий ви-рок над його братом.

А ще через кілька тижнів в Луцьку, під час базарю, старостинські слуги прибивали до дверей соборної церкви, до замкових брам, до стін ратуша копії королівського універсалу, а возний виїздив верхи по місту і, спиняючись, де був більший натовп народу, голосно вигукував:

— Панове! То є лист його королівської милости, пана нашого милостивого, до відомости усіх нале-жачий і вельми потрібний.

Усі затихали і з пошаною та цікавістю слухали, що голосно читав возний.

„Стефан, з Божої ласки король Польський, ве-ликий князь Литовський, Пруський, Мазовецький, Жомоїтський, Київський, Волинський, Підляшський, Інфлянтський, пан і князь Седмигородський.

„Всім вобец (взагалі) і кождому зособно, вся-кого вряду, достоїнства і стану людям, обивателям панств наших, ознаймуем, іж ми, господар, вико-

¹⁾ Акт. кн. К. Ц. Арх. № 2050, л. 78—81.

нуючи дальший поступок строгости права посполитого і запобігаючи тому, аби ся жадная своєвольність і непослушенство вряду в панствах наших не діяла, шляхетного Яна Жоравницького, яко квалтовника і розливця крови, а вряду нашого непослушного, зо всіх земель і панств наших виволати есмо веліли, яко ж і сим листом нашим його виволанцем чиним, од сполку і обцовання людей учтивих вилучаєм; про що до відомости всіх приводячи, розказуєм, аби вже од того часу ніхто помєненого Яна Жоравницького у себе в домах не переховував, товариства з ним нікоторого вести не важив ся, помічу, радою а ні хутью йому помоченні в чому не був і во всем з ним, яко з виволанцем, ся заховав, для ласки нашої королівської і під винами, в праві посполитому описаними, інакше не чинячи. Stephanus Rex“.

Отака сама публікація чинилась і по інших окільних містах і містечках і, крім того, повинна була чинитись усюди, де вимагав сього той, в чиїх інтересах універсал був виданий. Після того „виволанцєви“ (або ж „банніті“) давав ся вільготний 12-ти тижневий термін, на протязі якого він мусив або помиритись з покривдженою стороною, або ж апелювати до суду королівського і там довести, що його неслушно декретовано на виволанне; а коли він не робив ні того, ні иншого і дочасно не виряжав ся до чужого краю, то його спотикала гірка доля. Усе його добро або конфіскувалось, або ж, як відумерла спадщина, переходило до рук його крєвних. Сам же він наче б то вилучав ся з гурту живих людей, мусив покинути дім, родину і тулятись там, де його люди не знали, завжди ховаючись від свого местника, який невтомно стежив за кожним його ступнем. Усі оббігали його, мов зачумленого, бо знали, що за найменшу послугу виволанцєви легко було ускочити в велику халепу: тим, хто пореховував виволанця, або давав йому якийсь по-

ратунок, Статут погрожував теж виволаннем, а в деяких випадках навіть горлом ¹⁾). Ся погроза однаково стосувалась до чужих, як і до своїх для виволанця, до його родичів та приятелів, і навіть до його жінки й дітей. За виволанцем не признавалось ніяких громадянських, або хоч би людських прав: усякий, хто хотів, міг на його напасти, віддати до арешту і взагалі вчинити над ним, що в голову збреше, не обавляючись за те ніякої карности; навіть, коли хто вбивав виволанця, родичі не мали права позивати убійника і правити з його „головщину“ ²⁾). Розумієть ся, житте багато де в чому зменшало оту „строгість права посполитого“, і, наприклад, дуки та маґнати, заробивши не одну, а кілька „банніцій“, звичайно жили й не журились. Але Ян Жоравницький не належав до гурту маґнатів, і йому пробі треба було подбати про те, щоб знести з себе сю халепу. Давнійш, особливо за короля Генриха, можна було недорогогим коштом добути з королівської канцелярії „піднесенне виволання“ (*sublevatio bannitionis*), се б то королівський лист про відроченне банніції на довший час, по виході якого випрошувалась нова „сублевація“. З таким заміром Ян Жоравницький поїхав до Варшави, покладаючи велику надію на поміч свого родича Станіслава Жолківського ³⁾, про якого знав, що він в добрих стосунках з коронним підканцлером Яном Замойським. Але Жолківський пояснив йому, що тепер в королівській канцелярії не ті вже порядки, що були за Генриха, що новий король завзято приймаєть ся, щоб приборкати шляхетське своєвілле,

¹⁾ Лит. Ст. 1566 р., розд. 11, арт. 5.

²⁾ *Ibid.* розд. 11, арт. 4. Головшина—плата за голову вбитого.

³⁾ Молодший брат Яна, Михайло Маркович Жоравницький мав за собою рідну сестру славетнього пізнійш гетьмана, п. Гавну. Акт. книга Київ. Центр. Архива, № 963, л. 863.

що він особливо неблаганий в справах про неслухняність праву посполитому, і через те Янови нічого й гадати про „сублевацію“, а треба як найшвидче мирити ся з братом. Нічого було казати: покловив ся Ян Жолківському і став його прохати за посередника в сій справі. Той не відмовив ся, і через короткий час прибув до Луцька мирити родичів.

Треба знати, що по Литовському Статутові порядок судового переслідування був однаковий для справ цивільних, як і для справ карних; ті й другі вважались за приватні правопорушення. Через те усяка карна справа могла бути в кожну хвилину припинена і навіть зовсім уморена, як тільки сторона позвана єдналась з стороною покривдженою. Тоді всі декрети, навіть і королівські, хоч би в них містив ся смертельний вирок злочинцеві, зараз втратили силу, і сам уряд їх касував, навіть викреслював з актових книг. Так от і в данному разі судба Яна цілком залежала від ласки брата й невістки.

Жолківський навіть не сподівався, щоб Борзобагаті так лагідно прийняли його освідчення, що Ян Жоравницький хоче миритись з ними. Вони просили переказати йому, що не одмовляють ся від єднання, як що він „учинить покору“. Осмілений сим і здавшись цілком на посередництво такого поважного чоловіка, як Жолківський, Ян відважив ся сам піти з ним в дім владика Борзобогатого і, низько вклонившись братові й невістці, з покорю каючого ся грішника став просити опрощення за наїзд на Жоравники, бійку і в'язення.

— Хто щиро каєть ся, той і опрощення присмелеть, — промовив Іона. — Але кай ся вже у всьому: нам добре єсть відомо, иж то ти з жоною своєю написав і у Луцьку на розних містцях прибити велів пашквілюс, або цидулу образливу добрій славі пані ключникової і дому нашому почитивому. Не гаразд тое учинили-сте!

— Так єсть, отче владико, — признав ся Ян, розчу-

лений лагідними річами Іони,—але тепер сердечне того жалуємо і покорне просимо о пробаченнє.

Того тільки й треба було Борзобагатим, щоб Ян при свідках признав ся, що то він з Оленою випустив пашквіль. Тепер вони зразу змінили лагідну розмову на суху й гостру і нарешті вирекли категоричний рішенець, що вони згодні скасувати справу тільки тоді, коли Ян з жінкою „слухне погодять“ їх не тільки за наїзд, бійку і в'язенне, але й за „деспект і образу“, се б то за пашквіль, а в якій формі повинно статись се „погодження“, проте нехай розміркують полюбовні судді, вибрані з приятелів однієї і другої сторони. Тепер тільки Ян розважив, що попав ся в лапети, та вже було годі зрікатись свого слова. По неволі він мусив згодитись на вимагання Борзобагатих, кладучи надію на те, що може таки полюбовні судді хоч трохи осолодять гірку чашу, яку—він се передчував—прийдець ся йому випити, щоб задовольнити жагу помсти його ворогів.

В визначений термін в с. Милятині, в домі Луцького земського судді Гаврила Бокія, зібрались аж вісім чоловік полюбовних суддів, по чотири з кожної сторони. То були все значні люди: Брацлавський каштелян Василь Загоровський, королівський писар Василь Древинський, Володимирський підкоморий Олександр Семашко, Станіслав Жолківський, пан Бокій і інші. Тут же знаходились і заінтересовані сторони з родичами, але вони, відповідно звичаю, сами не брали участі в нарадах, а свої заяви передавали через суддів, своїх приятелів. Перший артикул „єднання“ був швидко зложений і прийнятий одногласно: Ян Жоравницький повинен зараз же вернути братови загарбані маєтности і заплатити йому за всі шкоди „на голоє реченне слова“, се б то скільки той сам визначить. Зате немало було сперечання, коли зайшла річ про те, щоб Яна за наїзд, бійку й „розлитте крови“ пока-

рати вязеннем у замку. Властиво кажучи, й самі судді з сторони Янової не змагались против того, що його слід покарати, а суперечка йшла тільки про те, чи засісти Янови „в вежі на к'янку“, се б то у верхнім помешканню замкової башти, куди звичайно засажували шляхтичів, чи „in profundo“ (в погребі), де терпіли вязенне злочинці „простого стану“, а з шляхти хіба тільки особливі лиходії, і як довго йому там сидіти. Після довгих суперечок і сей артикул був зложений так: Ян Жоравницький повинен „сидіти на містцу звиклому — на к'янку“ всього тільки „три години; а по тих трьох годинах пан городничий і його малжонка, за проханнем приятелів Янових, мусять його з того вязення визволити“. А потім Ян з жоною, „не сходячи з замку, мають їх перепросити“ за пашквіль. Але як „перепросити“? — „З карти“, се б то по формі, яку повинні зложити полюбовні судді. Як стали складати текст отієї „карти“, то тут і почались найпалкїйші суперечки. Ганна Жоравницька уперто встоювала за тим, щоб Ян не тільки прилюдно „одмовив“ (взяв назад) те, що написав про неї в пашквілі, але щоб ся „одмова“ була учинена по формі, яка встановлена про такий випадок в Статуті: „што есми менилъ на тебе“ оте та оте, „въ томъ на тебе брехалъ якъ песь“¹⁾, і щоб усе оте, — і сидінне в вежі, і прилюдне „перепрошенне“ відбулось в Луцьку, під час судової сесії, як зідеть ся шляхта з цілого повіту. — Два дні йшли палкі суперечки із-за сього вимагання. Сам

1) Пізнїйш в судовій практиці на Литві і в Україні обряд перепрошення за лихий наклеп прибрав ще ганебнїй, шу для винного форму. В XVII—XVIII ст. звичай вимагав, щоб винний в присутности суда рачки підліз під лавку і лежачи там, „перепросив“ по Статутівій формі, а промовивши: „брехав як песь“, він ще повинен був з під лавки тричі прогавкати пособачі. Се називалось тоді на юридичній мові: „odmawiac i czekać“, Про се, напр. див. Акты Виленской Комиссии для разбора древнихъ актовъ, т. XV, № 83.

пан городничий признавав його заналто суворим і непотрібним. Даремно судді, приятелі Яна, усиловно упрощували Ганну не наражати брата свого чоловіка на таку жорстоку зневагу; вона була невблаганна, і тільки уступаючи настирливим вимаганням Жолківського, нарешті згодилась на те, щоб вивести: „брехав як пес“ був замінений іншим, не таким прикрим.

Що зоставалось чинити Янови? Вільготний термін баніції був на прикінці; на її „піднесенне“ не було й надії; так він, тяжко зітхаючи, й підписав акт „єднання“, зложений полюбовними суддями, прирекши шляхетським словом за себе й за жінку, що достотно його виконають.

VI.

Через два тижні припали „рочки“ (сесія) Луцького гродського суду і разом з ними настали засідання сеймика, в яких повинні були прийняти участь шляхтичі з усіх повітів Волинського воєводства, Луцького, Кременецького і Володимирського. По сій причині до Луцька наїхало такого народу, який збирався тут тільки під час головного ярмарку на св. Семена, або ж в лиху годину татарського сполоху.

Звичайно сеймикові засідання відбувались в катедральному костьолі, бо се була найпросторніша будівля на ціле місто. Але позаяк під час попереднього сеймика сеймові діскусії мали о стільки палкий характер, що збори закінчились загальною баталією, під час якої лави костьольні були петрошені і дім Божий зпрофанований розливом крови, то Луцький біскуп Ян Андрушевич ознаймив шляхту, що вже більш не дозволить їй збиратись в костьолі, і через те сеймикові збори на сей раз відбувались в „судовім“ домі, в замку, а гродський суд переніс свої засідання до притвору замкової церкви

св. Івана Богослова, як те звичайно робилось літньої пори. З сього powodu на замку з ранку до вечора товпилась шляхта, перебігаючи з сеймикових зборів в засідання суда й навпаки, з огляду на те, де кого більш цікавило. В ту сесію, як на те, не трапилось ні однієї гучної справи, і через те усі з великою цікавістю хотіли бачити, як будуть миритись пани Жоравницькі. Хоч подібні сцени траплялись тоді доволі часто, вони завжди принажували глядачів, як потішна вистава, а на сей раз цікавість збільшувалась тим, що справа йшла про родину Борзобагатих, про яку ходила недобра слава, та й сама справа мала в собі стільки комічного елемента. Пашквіль про Ганну все ще ходив по руках; де-хто з приїзжих тільки тепер чули про його, з зацікавленням слухали лихі поговори про горду та пишну паню городничу, і всім хотілось бачити, як-то вона виступатиме в фінальній акті пашквільної інтермедії. Між тим і „рочки“ вже кінчались, а сподівана вистава все чомусь зволікалась. Ходила поголоска, либонь Ян ніяк не здолає перемогти упертість жінки: Олена пробі забрала собі в голову, що нехай уже краще чоловік іде на виволанне, а ніж вона буде прилюдно „чинити покору“ перед ятрівкою

Настав останній день „рочків“. Судді закінчили вже всі справи, і возний був наготові, щоб проголосити, що судові засідання закривають ся до нових рочків; аж тут надійшов владика Іона Борзобагатий в супроводі чималого гурту родичів, приятелів і слуг. Йому дали почесне містце, за столом. Рядом з ним сіла пані городнича, вся в шовках та оксамитах, обвішана перлами та самоцвітами, з виразом гордої поваги на підмальованому лиці. За нею помістив ся пан городничий, пригноблений вид якого так мало підходив до величної постави його малжонки. Владика був в веселому настрої і зараз же затіяв жартовливу розмову з присутними, і його

гучний регіт голосно розлягався в критій колоннаді церковного притвору.

Через кілька хвилин сюди ж підійшов Ян Жоравницький з жінкою та з приятелями, що були з його руки полюбовними судьями. Він удавав з себе спокійного і, ступивши на ганок до притвору, сміливо привітався з знайомими і навіть жартом одповів на жарт владики. Зате пані Олена мала справжній вигляд жертви, приведеної на заковане; вона ледви кивнула головою на привітання знайомих і мовчки сіла рядом з мужем, не глянувши навіть в той бік, де гордовито засідала пані городнича.

Пора було розпочати справу.

Пан Жолківський, як близький родич обох сторін і головний посередник поміж ними, знявся з свого місця і звернувся до уряду з таким словом:

— Милостивий пане вряде! Сталася угода і постановенне між його милостю паном Олександром Жоравницьким, ключником і городничим Луцьким, і малжонкою його милости панею Ганною Борзобагатівною, з паном Яном Жоравницьким, за їх добровольним позволеннем, через нас, приятелів їх обопольних“.

Коротко розказавши про головну річ справи і прочитавши єднальний акт, який зложили полюбовні судді, Жолківський ознаймив, що Ян Жоравницький і його жінка готові зараз же „во всем досить учинити постановенню приятельському“, і за сим словом він подав Янови „карту“, по якій той повинен був „перепрошенне учинити“ за наїзд і бійку. Ян знявся з місця і, ставши перед братом і невісткою, прочитав у голос:

— „Милостивий пане ключнику, пане а брате мій милий, і милостивая пані ключникова! Знаю, иж я, наїхавши на дом вашої милости, панюю малжонку вашої милости і дочку її, также і слуг ваших збив і поранив, в чом против ваших милостей гупо, спросно, нікчемно і небачно поступив, і за

тое водлуг права (по закону) значное а великеє каранне заслужив. Але бачучи вашу милость бути християнськими, цнотливими а милосердними людьми, во всем том плохом а нікчемном поступку моем винним ся даю под каранне ваших милостей, в вязенне, яке похочете, тільки з милосердем, поддаваючи; а з великою покорою до ног упадаючи, ваших милостей обудву о милосерде і одпущенне того виступу моего прошу, аби есте ваша милость тое пробачивши і оний виступок мій із серця свого опустивши, в первую ласку і милость прийняти мене рачили. А вас, панове приятелі (тут Ян звернув ся до своїх полюбовних суддів), о ласкавую в том ку їх милостям причину покорно прошу“.

Знову виступив Жолківський і від себе й своїх товаришів став просити пана городничого й його жінку, щоб вони, бачучи покору й каютте Янове, увільнили його від вязення. Олександр Жоравницький видимо був згоден вдовольнити се проханне, але Ганна лихим поглядом заціпила йому вуста і промовила рішуче:

— Пан Ян повинен во всем учинити досить угоді і постановенню приятельському.

— Так, так! — піддержав її отець владика — бо і письмо святе навчає, иж тільки той, хто до кінця утерпить, спасений буде, — і владика за сим словом голосно розсміяв ся.

Се значило, що Янови конче треба було рушати до вежі.

По тодішньому звичаю, коли хто засажував кого до вязення не по декрету коронного суда, а по добровольній згоді, то він сам, власними руками, повинен був „всадити“ вязня до вежі і потім сам же й визволити його, не доручаючи сього діла сторонній особі. На сей раз виникло хвильове ваганне: кому власне з малжонків Жоравницьких належить ся функція, бо вони ж обое виступали в справі, як сторона окривджена? Пані городнича і тут не по-

ступилась своїм, як їй здавалось, правом і загадала, щоб конче їй було доручено „всадити“ Яна в вежу, бо то ж вона, а не пан городничий, терпіла од його „бої і деспекти“. З сим доводом згодились і судді.

І зараз же від соборної церкви до наріжньої башти, через увесь замок, проетяг ся кумедний похід. Попереду йшов старостинський слуга і брязкав ключами від замкових вязниць; далі з виглядом тріумфуючої Немезіди гордо виступала пані городнича, ведучи за руку засоромленого Яна; а за ними посунулась ціла юрба люду, що увесь час тісною стіною оточав церковний ганок, з цікавістю прислухаючись до потішної справи. Слуга відомкнув двері до „вежі“ і впустив туди паню Ганну з її вязнем. Через хвилину вона вийшла звідтіль сама і вернулась назад до церкви, а в вікні другого поверху башти виткнулась голова вязня, якого публіка внизу радісно привітала гучним сміхом і веселими жартами.

Минуло з добру годину. Суд ще не закривав засідання, хоч писар зложив уже протокол про „лімітацію рочків“¹⁾ і возний проголосив його для загального відома. Публіка, однак, не розходилась, ждучи кінця потішного акту.

Пан Жолківський і його товариші нагадали Жоравницьким, що пора б уже визволити вязня. Пані Ганна так і скипіла:

— Як то? Він мусить сидіти три години, а ще не вийшло й двох!..

Але тут публіка, якій уже надокучило довге жданнє, так грізно загомоніла, що Ганна не посміла перечити і з досади відмовилась сама йти визволяти Яна: хай, мовила, його хто хоче, той і визволяє. Пан городничий з охотою взяв ся за се діло і через кілька хвилин вивів на світ Божий усміхаючого ся вязня, який, видимо, трохи вже призви-

---

¹⁾ Закінченнє судової сесії.

чаїв ся до своєї потїшної ролї, і поставив його перед урядом.

Зоставалось виконати останній акт „покори“: Ян з жінкою повинні були перепросити паню Ганну за пашквіль.

Збурена гїрким почуттем образи й зневаги, з палаючим лицем і спущеними очима, виступила панї Олена Жоравницька і, взявши тремтячими руками подану їй „карту“, одними губами, а не голосом, стала повторяти за мужем ось яке „прошенїє“:

— „Милостивий пане ключнику і милостивая панї ключникова! Що есмо написали і у Луцьку на розних містцях прибити велїли пашквїлюс, або цидулу, образливую добрїй славі вашої милости, милостивая панї ключникова, і дому вашої милости почтливому, милостивий пане ключнику, іно иж есмо тую цидулу, або пашквїлюс, непристойно, з злого свого умислу против вашої милости, в невинности вашої милости написали, в чом во всем, як в том пашквїлюсї єсть написано, ваша милость, милостивая панї ключникова, не єсть винна, бо ніколи ваша милость того нічого, що в том пашквїлюсї написано, не чинила, одно так ся завжди заховала, як цнотливїй панеї належить; а так иж есмо в том против вашої милости виступили, сердечне того жалуємо і покорне просимо, аби то ваша милость христїянським обичаєм одпустити рачила, а ми о вашїй милости яко о почтивїй і статечнїй панеї розумїєм і за такую вашу милость маєм“¹⁾.

При останнїх словах серед публїки почув ся спинений смїх, але панї городничка не звернула на те уваги. Вся її гордовита постать зорїла трїумфом звитяги: вона заціпила роти своїм лихословам і примусила їх прилюдно признати її за „почтиву і статечну паню“. Ради сього варт було утерпіти навіть биття й рани! Але коли б Ганна бачила, яким по-

1) Акт. книга К. Ц. А₁ х № 2050, л. 311—313.

глядом оглянула її в сю хвилину пані Олена! Яка палка, невимовна злість й непримирена ненависть горіла в тім погляді, зизом кинутім на тріумфуючу супротивницю!

Нарешті одна сторона достотно виконала свій обовязок; прийшла черга на другу.

Олександр Жоравницький став перед урядом і просив вписати до судових книг його заяву, що він і жона його „випускають і визволяють“ брата з невісткою „зо всего переводу (процессу) правного і вольними чинять на вічні часи, і всі листи і декрети правні уморають і касують“,—і щоб ствердити своє слово, пан городничий тут же, перед урядом, передав Янови всі оті листи й декрети, а між ними й королівський універсал про виволанне.

Після сього брати подали один другому руки й тричі поцілувались. Відтепер вони вже—не вороги, і заповіт їх панотця владики Марка про братерську згоду відновляв ся для них в попередній силі.

— Се что добро или что красно, еже жити братії в згоді! — завершив владика Іона, знімаючись з місця, і ласкаво звертаючись до суддів, урядових і полюбовних, додав:

— Тепер прошу, милостиві панове, до мене хліба їсти.

Ян і Олена Жоравницькі теж були запрохані до владики на обід.

Так скінчилась пашквільна турбація. Додамо ще кілька слів про останню долю її учасників.

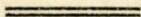
Олександр Жоравницький того ж року був настановлений на уряд старости Луцького, але його гордовитій малжонці недовго випало тішитись в стані вельможної панії: в 1581 р. його вже не стало, а в швидкому часі пішла за ним на той світ і пані Ганна. Владика Іона на пять років пережив вельможного зятя і на прикінці довгого віку утер-

пів багато утисків від нового старости, князя Пронського, і вмер виволанцем. А ще гірша доля спіткала Яна Жоравницького. Королівський секретар Балтазар Гнівош, лядський прихідько, якимсь фортелем відтягав у його великі маєтності, містечко Свинюхи з волостю. Довго Ян з ним позивав ся й воював ся, нарешті надокучила йому тяганина, і надумав він разом здихатись лютого ворога: взяв штурмом замок в Свинюхах, захопив самого Гнівоша, натішив ся його муками і нарешті втопив його в ставку. За такий юнацький учинок була йому належна й віддяка: в 1589 р. Яна покликано до Варшави і там, по декрету королівського суда, покарано горлом.

Передчуваючи сю страшну кару, Жоравницький за тиждень до смерти зложив ось який „тестамент“: „Во імя Боже стань ся тая річ ку вічній хвалі Пана Бога всемогущого а ку памяти і відомости кождому, кому те належати будеть. Я, Ян Маркович Жоравницький, ознаймую сим моім тестаментом остатної волі моєї, иж я, уважаючи те, що кождому нічого на сім світі не єсть вонтпливійшого над житте сьогосвітное, а певнійшого над смерть дочасную, на которую не одно в хоробі, але і в найспособнійшому здорові будучи, годить ся памятати, а прото, постерегаючи я вперед всяких припалих причин, яко чоловік в літа подойшлий, душу мою Пану Богу в Тройці единому поручивши, тілу моему погреб ознаймую, иж маєт бути поховано в маєтності моїй Теслугові, при церкві святого Михайла, водлуг закону греческого, а дом і маєтність мою всю, так лежачюю, як і рухомую, записую малжонці моїй милій паней Олені Федоровні Коптівні, до її живота, дознавши по ній ку собі через увесь час мешканя з нею на всем повольное услугованье і в стані малженськїм вірную милость“. Опікунами їй Жоравницький назначив князя Конст. Острожського, кн. Януша Збаражського і отця Ки-

рила Семеновича Терлецького, владику Луцького і Острозського“¹⁾. Цікаво, що, разом з іншими свідками, тестамент сей підписав і „духовник“ Жоравницького, „отець Уласий, презвитер Жидичинський церкви Воскресення Христова“. Як він опинився на той час у Варшаві — випадково, чи навмисне його закликано сюди, щоб напутив бідолашнього Яна на Божу дорогу — не відомо.

¹⁾ Акт. книга К. Ц. Арх. № 2101, л. 123.

Превелебний сват.

Історичне оповідання з волинського життя XVII ст.

I.

Недалеко від Луцька, над річкою Полонкою, серед ярів та пагорків, лежить убоге село Несвіч. Оточене з усіх боків лісами, воно соромливо ховаєть ся в долині, немов відчуває, що його теперішній убогий стан ні трохи не відповідає його славній минушині.

Хто б пак подумав, що се злиденне село було колись родинним гніздом відомих в літописях волинських князів Несвіцьких, правдивих нащадків одного з стародавніх удільних князівських родів! В XV ст. князі Несвіцькі о стільки розбагатіли, і рід їх так розріс ся, що з його виділилось чотири окремі князівські родини: Збаражські, Вишневецькі, Порицькі й Воронецькі. Тоді з Несвіцькими сталось те, що часто трапляєть ся з ролинами: молоді парости з часом все росли та дужчали, а старий стовбур вянув та сох, і під кінець XV ст. Несвіцькі до останку виродились в дрібну шляхту і збулись князівського титула. Не змоглись вони навіть вдержати в своїх руках стародавнє родинне своє гніздо: Несвіч переходив з рук в руки

і в половині XVII ст. належав до маєтностей Брацлавського каштеляна Габріеля Стемиковського—людини чужої для краю, одного з тих лядських прихідьків, яких безліч сунулось тоді на Україну і які так швидко вмiли багатіти на нашій землі.

І пан Стемпковський за недовгий час володіння Несвічем встиг перетворити глухе село в пишну резиденцію польського маґната. Тут був міцний замок, та не абиякий земляний замочок, які будували старосвіцькі волинські пани, а справжня фортеця, з постійною міліцією з найманих драґунів та гайдуків, під командою німця копитана; тут був „вспанялий“ панський палац, в якому трохи не щодня відбувались бучні бенкети. Взагалі тут провадилось веселе, свавільне, сите та п'яне життя, яке так вабило місцеву дрібну шляхту, що недавно тільки стала кидати, разом з батьківською вірою, і всю рідну старосвіщину та переймати польські звичаї, як щось ніби-то більш культурне й шляхетне. І ласкавий господар радо вітав у себе шляхту трохи не з цілого воєводства і не задля того тільки, що сього вимагала польська г'речність і гостинність,—ні він мав з сього свою вигоду: адже ж голос найдрібнішого шляхтича важив на сеймі чи на сеймику рівно стільки ж, як і голос найбільшого маґната, а через те виходило так, що хто вів за собою слухняну шляхту, той міг вертїти, як хотїв, справами не одного свого повіту, але й цілого воєводства. Там, у Несвічу, в своєму розкішному палаці, серед бучного бенькету, пан каштелян гуртував свою сеймову партію і напучував її, як треба поводитись в тій чи иншій громадській або й його особистій справі; там відбувались таємні наради й конспірації проти його недругів; там же, як коли, замислялись й обмірковувались лихі, криваві учинки.

Ось і в той день, з якого ми починаємо наше оповідання (6 лютого, 1648 р.), в Несвічу було повно

гостей. Пан каштелян справляв пишний похорон своїй матері, з якого powodu зібралась сюди велика сила значної, а особливо дрібної шляхти з цілого воєводства Волинського. Мав замір прибути й сам воєвода, князь Адам Сангушко-Коширський, але його затримав в Локачах несподіваний напад подагри. Зате прибув з Луцька його небіж, яснєпревелебний ксьондз-біскуп Микола Красицький, суффраган Луцький, який сукупно з кількома канонниками й правив похоронну відправу в Несвічському костьолі, збудованому вже новим дідичом.

Скінчив ся сумний обряд, поховали помершу, і шляхта юрбою рушила на поминальний обід.

В просторній їдальні на почесному місті засідає ксьондз-біскуп, чоловік середнього віку, високого зросту й помірної ситости. Горбатий ніс, щільно зтулені губи, густі зрощені брови, раз-у раз виблискуючі сталювим блиском чорні очі — свідчать про залізну волю сього чоловіка, або, краще сказати, про незломну, запеклу упертість, і разом з тим справляють якесь неприємне, відпихуюче вражіння, тим більше, що у біскупа був різкий, скрипливий голос і занадто меткі та рвачкі рухи, так мало відповідні його станови. За тим же столом містились канонники й більш почесні гості: вельможний пан Генрих Кашовський, каштелян Венденський, князь Владислав-Домінік Заславський, староста Луцький, князь Григорій Святополк-Четвертинський, підкоморій Луцький, пан Андрій Ліневський, суддя земський Луцький, пан Филон Єловицький, війській Володимирський, Юрій Гораїн, писар земський Володимирський, і інші ргімогес. Дрібніша шляхта трапезувала в інших покоях. Сам господар не сів до столу і щораз обходив гостей.

Серед застільної балачки пан Ліневський висловив здивування, що між присутними немає нікого з панства Станішевських, шляхтичів досить

заможних і близьких сусідів пана каштеляна. При одній згадці про сих панів в очах біскупа блиснули вогники, і він так поривчато відкинув ся на спинку крісла, що дубова мебіль трохи заскрипіла.

— Я знаю, — гнівно загомонів він, — чом тут немає їхностей Станішевських. Нечисте сумління перешкоджає їм бути там, де вони можуть зустрітись зо мною.

Всі присутні добре відали, на що натякав ксьондз-біскуп. Колись-то він товаришував з небіжчиком Яном Станішевським, ключником Луцьким і секретарем королівським, який вмираючи назначив його, сукупно з Литовським канцлером Альбрехтом-Станіславом Радзивилом, опікуном над своєю недорослою донькою, обминувши натуральних опікунів, двох рідних братів, тоді ще молодих людей. Біскуп віддав сироту до кляштору Луцьких бригіток на вихованне, а сам став господарювати в її спадкових маєтностях. Так минуло років п'ять-шість. Аж ось брати Станішевські дійшли своїх літ і поженились: Петро взяв Гальшку Гулевичівну ¹⁾, а Войтех панну Підгороденську. Вони легко вернули своє безперечне право опікунства над небіжкою-братаницею, і Петро, як старший, взяв її до себе з кляштору і відобрав з рук біскупа її маєтності. Той, звичайно, ярив ся, галасував, але не зміг нічого вдіяти, бо право було не на його руч. А Ганнуся (так звали сирітку) мов на світ народила ся, вирвавшись з кляштору під ласкаву стріху близьких родичів. Дядько з дядиною милували її як рідну дитину, і Ганнуся почувала себе дуже щасливою. Вона вже виросла з дитинного віку, стала дівчиною, і до неї вже залицяли ся молоді паничі. Тепер було в неї аж два женихи: пан Костянтин Гу-

---

¹⁾ Родичку однойменної з нею Гулевичівни, відомої добродійки Київського Братства.

левич, далекий родич її дядини, і молодий Ліневський, син земського судді. Ходила чутка, що останній даремно топчить стежку, бо панна й її опікунки далеко прихильніші до молодого Гулевича, який, мабуть, ще сих мясниць, до посту, поведе Ганнусю до шлюбу. Се страшенно обурювало Ліневських, і не стільки самого жениха, як старого суддю. Упертий та гонористий дідуган ні за що не хотів погодитись з тим, що над його сином бере перевагу якийсь дрібний шляхтич, та ще й схизматик. Він сам вибрав панну Станішевську, як пристойну пару для свого сина, добре обрахував, який то пожиток буде, як прилучити її спадкові маєтності до його власних (а вони, як на те, були ще й сумежні), і загодя був певний, що Станішевські вважатимуть за особливу честь поріднитися з ним,—аж воно не те! Чи вже ж він попустить, щоб його мрії й заміри розвіялись вітром? Ні, він наважився таки добутись свого, не тим, так другим робом,—і ввійшов в порозумінне з біскупом. Як справжній юриста, Ліневський, певна річ, добре розумів, що опікунське право Красицького не варт і шеляга: Литовський Статут рішучо усував від опеки осіб духовних, особливо ж таких, що не мали власних маєтків в тім повіті, де пробували опікаємі¹⁾; але він не на те й важив, а більш усього уповав на відважну, рішучу, сквапну вдачу біскупа, бо добре відав з власного досвіду, що відвага й рішучість часом переважають найбезперечнійше право і що закон часто й густо пасує перед принципом *beati possidentes*. Про се Ліневський таємно порадився з своїм родичем Стемпковським; той цілком похвалив його заміри і охоче брався допомогти йому в сій справі. Сьогоднішня зустріч з біскупом давала їм добру нагоду

---

1) Лит. Статут 1588 р., розд. VI, арт. 3.

нарешті спонукати його превелебність до чогось більше реального, ніж одні обіцянки, і змовитись про те, що й як дальше чинити. Задля сього власне Ліневський і завів мову про Станішевських, і треба було бачити, яким лукавством зоріли його очі в міру того, як розпалаяв ся палкий біскуп.

— Мені, а не братам, небіжчик пан ключник доручив в опіку свою дочку,—гремів тим часом Красицький,—і тільки через те, що мій духовний стан не дозволяє мені держати в домі при собі жінок, я був байдужий до того, що пан Петро Станішевський силоміць порвав її з кляштору; та й до того, була вона тоді ще дитиною Але тепер, коли вона вже доросла панна, я один маю право опікатись її долею, і горе тому, хто посміє стати мені на дорозі! Пане суддя! При всіх почесних свідках я урочисто стверджую свою попередню обітницю: панна Станішевська буде жінкою вашого сина і нічією більше!

— Кланяюсь до ніг ксьондзови біскупови і поки живий не забуду про його милостиву ласку до мене й до мого дому, — умиленно і з низьким поклоном одповів на те старий Ліневський. — Але осмілююсь нагадати вашій превелебности, що до посту застаєть ся всього тиждень, а до мене доходять чутки, що пан Станішевський вибрав уже для своєї небоги иншого жениха, схизматика, який не посоромив ся пообіцяти йому за те двадцять тисяч злотих, і либонь не сьогодні-завтра панна усиловне буде з ним звінчана.

— О, про се вже вам цілком нічого турбуватись, мій пане ласкавий. Я теж, як і ви, не спускаю очей з того, що дієть ся в Омелянику, і з свого боку узяв деякі міри задля остороги проти усяких можливих випадків. Шановний ксьондз кустош і канонник Гоголінський, тут присутний, може посвідчити перед вашою милостію, що сими днями Луцька консисторія, по моему наказу, випустила по ці-

лій діоцезії секретну інгібіцію (заборону), щоб ні один ксьондз, під погрозою згону з посади, не смів вінчати панни Станішевської, бо вона на сповіді призналась духовникови, що має побожний замір офірувати своє життя на службу Богови при кляшторі, а в таких випадках святий Тридентський консиліум (собор) наказує, щоб подібних „девоток“ не вінчали, аж поки місцевий біскуп досконально не довідаєть ся про їх побожний замір. Не лякайтесь про те, шановний пане суддя, — з усміхом додав Красицький, помітивши, що при останніх його словах на виду Ліневського зявив ся вираз якоїсь мовби полохливої непевности: моя *pupilla* ¹⁾, о скільки я знаю, не відзначаєть ся, на мій превеликий жаль, особливою побожністю, і від вашого сина буде залежати відхилити її від побожного заміру, як що правда ще тому, що така спасена думка змогла уродитись в її легкодумній голівці. Пригадайте, що поета каже про білоглову:

*Nec cras, nec heri
Non credas mulieri.* ²⁾

— Ваша превелебність зважуєтесь давати занадто сміливі обітницї, — вмшав ся в розмову господар. — Доки панна Станішевська не в ваших руках, її дядько опікун може завтра ж віддати її, за кого схоче. Яку ж вартість для пана Ліневського матиме тоді ваша урочиста обітниця?

— Як то яку? — гримнув біскуп. — Хіба в нашому крулевстві право втеряло вже усяку силу? Та ви ж чули, що я зараз говорив про інгібіцію?

— Чув, добре чув; але ж ваша інгібіція може мати якусь силу тільки задля ксьондзів (та й то, як погано з ними торгуватись), а ви ж чули, що наречений вашої *pupillae* — схизматик. От їх руський піп і окрутить за недорогу плату хоч в страстну п'ятницю. Правду я кажу, княже підкоморій? — звер-

¹⁾ Сирітка.

²⁾ Ніколи не довіряй жінці.

нув ся жартовливо Стемпковський до одного гостя, доволі повного, пригожого чоловіка середнього віку, в оксамитній зеленій фerezії з рубиновими гудзиками, який до сього часу не брав участі в загальній бесіді, а тихо розмовляв з своїм сусідою паном Кашовським. То був князь Григорій Святополк Четвертинський, єдиний з присутних місцевих панів, що не зрік ся ще своєї батьківської віри й народности і не квапив ся перетворитись в ляха; навпаки, він був горливим сином і оборонцем рідної церкви, приймав живу, діяльну участь в справах Луцького православного братства і за свій розум, бездоганну чесність і лагідну, тихомирну вдачу користував ся загальним поважаннем. Він з тихою усмішкою подивив ся на господаря й на гостей, видимо зацікавлених, як то він зуміє відказати на доткливий жарт Стемпковського, і добродушно відмовив:

— Не знаю, чи зважить ся наш піп на таке діло; хіба перейде попереду до вашої віри і заздалегідь купить собі індульгенцію на смертельний гріх, який ще тільки задумав учинити; тоді, чого доброго, може зважитись і не на таку річ.

— Bravo, князю! Ви завжди віть за віть віддасте, — з лагідною ухмілкою похвалив господар. — Але revertamur ad propositum. Я знову питаю: яку заруку має подати reverendissimus ксьондз біскуп за те, що пан Ліневський може спокійно здатись на урочисту обітницю його превелебности?

— Коли пан каштелян насмілюєть ся сумнитись в моему біскупському слові, — grimнув до краю розятрений Красицький, — то я самим ділом докажу, що не звик, йому подібно, кидати слово на вітер. Ознаймую всім присутнім, що завтра ж панна Станішевська вернеть ся до свого слухного опікуна, а післязавтра її будуть йменувати панією Ліневською.

— Optime! Але дозвольте спитати, яким способом ви гадаєте досягти сього? — допитував ся невгамовний Стемпковський.

— Се вже мені знати! — буркнув червоний як кармазин біскуп.

— А ось яким способом, — обізвав ся земський писар Юрій Гораїн:— треба зараз позвати пана Станішевського до земського суду й вимагати, щоб він негайно вернув панну до кляштору, не ждучи, поки вирішена буде головна справа про опіку, а тоді вже від пана судді (тут він усміхнув ся в бік пана Ліневського) буде залежати постановити такий чи инший декрет.

— Пуста рада!—нецеремонно одрізав (Стемпковський.—Поки будуть розвезені позви, Станішевський встигне десять разів віддати заміж небогу. Ні, як про мене, то я нікого не позиваю: мій німець Ганнус за возного мені служить і завжди з добрим skutком!—многозначно додав пан каштелян, і його румяне, викохане лице засвітилось недоброю ухмілкою.

— Не всякий має такого справного возного, — лукаво засміяв ся пан Ліневський. — Ваш слуга—вам вірно й служить.

— О ні, далєбі не одному мені. Мій Ганнус з такою ж щирістю служить иноді й моїм приятелям,—процідив крізь зуби Стемпковський.

Біскуп хутко кинув на його очима, в яких тліла якась лиха іскра. Здавалось, йому щось несподіване прийшло на думку.

— Пане господарю! — враз звернув ся він до каштеляна зниженим голосом: — маю потребу сказати вам кілька слів віч-навч

— Я до послуги панської!—ввічливо вклонившись одповів господар, і вони обидва вийшли до иншого покою.

Гості многозначно переглянулись. Пан Ліневський сидів як на шпичках і через якусь хвилину, під гомін застільної бесіди, непомітно десь подівсь з кімнати.

А в сусідніх покоях стояв дим коромислом; там трапезувала дрібна шляхта, густими рядами обсівши лави попід стінами й ослони перед столами. Служать їй драгузи й гайдуки пана каштеляна, а порялкує високий сухорлявий чоловік з блідим лицем, рижими вусами і витрішкуватими очима: отсе й єсть німець Ганнус, копитан надвірної міліції пана каштеляна.

Уже шляхта добре перепилась і почала заводити звичайні свари. Галас стояв неподобний, хоч вуха затикай. В однім кутку навколо стола з пляшками сиділа й лежала чимала кумпанія і йшла там жвава балачка.

— Нема що й казати, — галасував якийсь товстий шляхтич: — пан каштелян — пан на всю губу! В його льохах стільки того меду та вина, що й не злічити, його комори та шпихліри повні усякого припасу, і кожного шляхтича він приймає й шанує як рівню. *Vivat* пан каштелян Брацлавський!

— *Vivat, et regeat* той, хто не зичить йому добра! — підтакнув пан Ян Вальда, служебник князя воеводи Сангушка. — А проте, щасте ваше, панове, що пан каштелян має ся обивателем вашого воеводства і, значить, потребує ваших голосів на сеймиках, а то б не один з вас гуляв безвухим, як то траплялось з нашими братчиками на Поліссі.

— Що правда, то правда: пан каштелян нікому не попустить наступити собі на ногу, — додав пан Вітвінський. — Хто на сеймику, або і в іншій якій справі, йде проти його, хай знає, що його на кожнім кроці може спіткати така ж халепа, яка спіткала пана Остафія Обринського та пана Пилипа Левковича - Гуляницького.

— А що ж з ними було? — спитали разом кілька цікавих.

— Давня то справа, панове! — байдужим голосом почав Вітвінський. — Років сім чи вісім назад се було, що їхали вони якомсь з Козина до Гуляльник,

і стрівув їх на дорозі пан Балтазар Раецький, що був у пана каштеляна копитаном, поки не знайшов ся отсей теперішній німець. Щось там поміж них вийшло, зхопились вони за корди, й нарешті так якось трапилось, що обох їхмосців посікли на шматки.

— І чим же справа скінчилась?—спитав якийсь молодий шляхтич.

— Чим скінчилась?—перепитав здивовано Вітвінський. — А чим же звичайно кінчають ся подібні справи? Родичі посічених позивали пана каштеляна, але його слуги разом з Раецьким заприсягли, що на їх напали, а вони тільки боронились.

— Погане діло, — закінчив пан Вальда, наливаючи меду собі й товаришам, — коли в шляхецькі справи мішаєть ся усяка погань. Хай побеть ся шляхтич з шляхтичом — се річ звичайна; а зчепитись з отаким ось йолопом (Вальда кивнув на Ганнуса) се зовсім не шляхетське діло. Гляньте лиш, панове, як прибрав ся отсей бецман: фerezія гранатова, долман сайетовий, шапка підбита соболями. Сказав би — справжній шляхтич, а на ділі — німецький чорт! А чи пізнаєте, панове, чіє на йому убранне? Ні? То я вам пригадаю: небіжчика пана Войни!

Слухачі якось гостро переглянулись, видимо пригадуючи щось давно забуте.

— Так, небіжчика пана Войни!— ствердив Вальда неслухняним з хмелю язиком. — Не подобалось, бачите, панові каштелянові, що пан Война занадто вже приятелював з його сестрою панією Вилежинськю, підчашиною Волинською, і навіть гостював в її домі, в селі Вербні. Ну, гостював, то й гостював — що за біда така! Та, мабуть, пан каштелян запідозрив тут щось лихе.. Ну, й радіти б йому, що пан Война нарешті виїхав з Вербни у Белзьке воеводство, до свого дядька, чашника Белзького. Так що ж ви гадаєте? На дорозі, біля Перемильської корчми, наскочили на його каштелянські драгуни.

Був між ними й Ганнус, але старшим довудцею був на сей раз пан Станіслав Стемповський, родич каштеляна. Схопили пана Войну, кинули в сани і зязаного привезли сюда, до Несвіча. І що ж ви думаєте, панове? Пан каштелян звелів німцеві, собаці, утопити Войну, і Ганнус спокійнісенько пустив його під лід! За те й досталось йому в нагороду убранне небіжчика, та й не без того, щоб по кишенях не знайшов він сотню-другу червінців. Бо дай йому, собаці, подавитись ними! А ніде правди діти, й пан каштелян взяв тут великого гріха на душу!

— Що він там меле про пана каштеляна?— разом скрикнуло кілька паних шляхтичів, хапаючись за шаблі. — Бач як розпустив губу! Чи не думає водити нас за носи отсей Сангушковець?

— Подайте лиш його сюди!— кричали більш палкі прихильники Стемповського.

Знайшлись і такі, що заступились за пана Вальду, і в ту ж мить заблискали шаблі, затріщали столи й ослони і всчалась п'яна баталія.

Прибіг стрівожений господар з біскупом, каноніками і з іншими почесними гостями і на превелику силу вгамував безглузду бучу.

II.

Хто в Луцьку не знає Омеляника, невеличкого селяця, до якого лучане пішком ходять на погулянку? Се, справді, найкраще місце поміж околицями Луцька. На невисокій горі, що спадисто спускаєть ся в долину річки Стиру, росте столітній липовий парк з ознаками колишніх аллей і клумб і з руїнами якихсь будівель. Звідсіль показуєть ся чудовий краєвид: прямо перед вами як на долоні місто Луцьк з його стародавніми замковими баштами, поезуїтськими мурами, руїнами колишніх костьолів та кляшторів; внизу серед зелених берегів вьєть ся Стир; праворуч і ліворуч без краю ро-

стягаєть ся розлогий поділ з гаями та з перелісками, серед якого ледве мріють далекі села та панські фольварки. З одного боку до парка прилягає спустіле дворище з напіврозваленими будівлями. Стародавній панський дім з облупленими стінами і забитими вікнами хмурно виглядає серед барвистої гущавини рослин, немов ховає в своїх стінах якусь таїну; просторе коло перед ганком цілком заросло бузком та шипшиною, а крізь баляси балкона звішують ся яскраво-зелені пучки дикого хмелю. Чимсь романтичним подихає від сього немов зачарованого будинку, оточеного столітніми липами, які, схилившись над ним, нашіптують йому нескінчену казку про те, що було, та й минуло. А вони багато дечого бачили на довгім віку. Кажуть, либонь тут гостював колись цар Петро з князем Меншиковим і на спомин вирізав своє імя на дереві в Омеляницькім парку. ¹⁾ Та бували тут усякі події, веселі й смутні, а між ними й страшні, криваві, про які й згадувати тяжко. Ще в 1599 році пролилось тут багато людської крові, як пан Мартин Сіماشко учинив розбійний напад на пана Демяна Гулевича і вбив не його одного, а ще й 30 душ його родичів, приятелів і челядників. Трохи чи не гірше злочинство скоїлось тут і 8-го лютого, 1648 року, себ то на третій день після поминального обіду у пана Стемпковського.

Як і тепер, в Омелянику й тоді стояла панська оселя сумежно з парком, тільки він звав ся тоді попросту гаєм. Може бути, що як раз на місці теперішнього пустаго дому стояв панський будинок серед просторого двору, кругом обстроеного різним господарським будуванням. Непоказний був з погляду той будинок: низькі стіни, вузькі вікна, висо-

---

¹⁾ Польський історик Стецький („Luck“, ст. 114) каже, що се було 1707 року, коли цар Петро, повернувшись з Варшави, не найшов у Луцьку, який перед тим погорів, пристойної господи і згодив ся на запросини тодішнього дідича Омеляника графа Олізара, у якого й гостював аж три дні.

кий ґонтовий дах, просторий з точеними балясами ґанок, — все те свідчило, що дім збудований був за давніх часів, ще, може, дідом теперішнього власника, коли, будуючись, дбали більш про те, щоб домівка була тепла та міцна, довговічна, а про архітектурну красу мало ї думали. Нутрішній убір покоїв теж мало відійшов від старосвітської простоти, хоч і був трохи показнійший: стіни були обвішані перськими барвистими коврами, лави покриті турецькими килимами замість старосвітських „полавників“ з червоного сукна. В світлиці, крім лав, були вже й крісла, й „дзиглі“. В спальнім покої, де ми застаємо тепер господарів, стояло широке дубове ліжко з пурпуровою запоною, гаптованою шовками й золотом.

Господар, чоловік ще молодого віку, в зеленім жупані на білячім хутрі, сидить край столу і держить на колінах білоголову дівчинку, яка бавить ся ефесом його шаблі. На його мужньому лиці лежить тїнь якоїсь задуми, і він часом не дочуває, про що базікає його любка, й не до ладу відповідає на її запитання. По другий бік столу, в покійному креслі, сидить молода пані, років 25-ти. Кругла оксамитова шапочка, облямована собольовим хутром, чудово відтїняє мармурово білий колір її блідого лица і ласкавий промінь карих очей, в яких світить ся якась болїзна дума. Проста, домашня сукня рясними складками маскує доволі повний стан молодої пані, а її ніжки, обуті в червоні сапянові патинки з золотим гаптованнем, соромливо ховають ся в густім ведмежім хутрі, розїстланім на підлозі.

Трохи далі, біля ліжка, молода панна гойдає в колисці хлопчика однолітка, тихо приспівуючи колискову пісеньку. На ній блакитний оксамитовий саян, з великим вирізом на грудях, з під якого видно білу батистову кошульку з червоними шовковими прошвами, обсажену перлами. Густе каштанове волоссе заплетено в одну довгу косу, перевиту барви-

стими стьожками. Худе, хистке, як очеретинка, з вузькими плечичцями, з тоненькою шийкою і з чисто дитячою свіжістю пригожого личка, молоде дівча хоч і переживає вже п'ятнадцяту весну, а проте має вигляд зовсім таки малої дитини; тільки в ясных карих оченятах, затінених тоненькими брівками й довгими, густими віями, жевріє вогник якоїсь не дитячої задуми, світкуючої про те, що отся дівчина-дитина уже пережила пору безтурботного, безжурного дитинства, що її чудову голівку давно обсіли гадки та думки дорослої людини. Так, за тих часів дівчатам не можна було довго зоставатись дітьми, бо їх рано віддавали заміж. От і Ганнусі Станішевській є про віщо погадати: вона теж на виданні, і не сьогодні-завтра їй випаде йти до шлюбу з молодиком, в виборі якого приймало участь і її серце, а не одна воля дядьків-опікунів. Отсе й зараз, поки не було дядька, Ганнуся довго розмовляла з дядиною про жениха. Дядина похваляє її вибір: вона, бач, сама Гулевичівна, і молодий Костянтин Гулевич приходиться їй далеким родичем. Трохи бентежить Ганнуся тільки те, що він грецького закону, а в кляшторі їй наказували, що коли католичка вийде заміж за схизматика, то після смерті її душа навіки застряне в чистилищі. Дядина впевняє, що бригітки навмисне казали їй таке, може з направи біскупа-суффрагана, щоб легше було підмовити її вийти за отого рижого гладуна Ліневського, якого біскуп давно вже мостить їй в женихи, а що отці єзуїти, навпаки, радять католичкам вибирати собі малжонків зпоміж значних схизматиків, щоб напотім і їх прихилити до святої віри.

Мабуть, таки дядина правду каже, бо вона ж і сама добра католичка, хоч породю русинка, з схизматицької сім'ї. От і пан Костянтин теж русин, але се мало обходить Ганнуся: вона добре вмє розмовляти поукраїнськи, трохи не краще, ніж попо-

льську, і любить усякі українські звичаї; не дарма ж кажуть, що мати в неї була русинка (сама вона ледве її памятає). Ось і зараз, гойдаючи маленького Михайлика, вона виспівує йому пісеньку, яку співали й над її колискою:

Ой ти, котку, не ходи,
Спить дитина, не збуди...

Співає — й думає: чи був би радий її жених, коли б почув, що вона співає українську пісню? Ще б подумав, може, що се навмисне вона робить, щоб догодити йому; а вона ж, далєбі, не вмє інших пісень, крім українських (в кляшторі їх звали хлопськими). Не заводити ж їй над колискою костьольну кантичку, яких тільки й навчили її у кляшторі.

Ганнуся так замислилась, що їй не вчувала, про що розмовляли дядько з дядиною. Аж ось її болізно вразив надзвичайно скорботний голос; яким дядина промовила до мужа:

— Ти добре зробив, милий, що не поїхав до князя воєводи. О, побудь зо мною! Мені так страшно без тебе!

— Хай криють тебе Єзус і Марія! — скрикнув стрівожений пан Станішевський. — Чого ж ти лякаєш ся, моя ластівко?

— Не знаю. Мені приснив ся страшний сон. Снилось, либонь ми справляли Ганнусине весілле, і в домі у нас було багато гостей. Ти вийшов у світлицю, щоб поблагословити молодих. Я йду за тобою... А се враз де не взяв ся товстелезний чорний ведмідь з роззявленою пащою і кидаєть ся до тебе. Я хочу крикнути—їй не можу. Хватаю тебе за руку... А тут разом світлицю заливає кров, ціле море крові, і я захльобуюсь в їй і тону разом з тобою... О, милий! я й тепер тремтю, немов все ще бачу страшну пашу звіря! — І бідна пані з плачем припала до грудей мужа.

Пан Станішевський примітно поблід: його теж

з самого ранку нудила якась безпричинна нудьга, через яку він власне й зостав ся дома, а не поїхав, як було умовлено, до князя Сангушка. Страшний сон жінчин здавав ся йому лихим віщуванням, і холодне почуття постраху кригою пронизало йому серце. Але він напрудив всю силу своєї мужности і, засміявшись мало натуральним сміхом, наче б то спокійним голосом одповів жінці:

— Заспокой ся, моя люба! В твоєму сні я бачу для себе добру пересторогу, якою охоче й скористуюсь. Бачиш, я думав сьогодні їхати на полювання. Мені сказано, що в нашій лісі знайшли ведмеже лігво. Чого доброго, я міг би там наразитись на якесь небезпеченство, від якого милосердний Бог й перестерігає мене через твій сон. Не бій ся ж, моя кохана, я зроблю так, щоб він не справдив ся — зостанусь дома. Сподіваюсь, що біля тебе мене не чекає ніяка небезпечність.

— Так, так, мій любий! зостань ся зо мною. І знаєш, що: я візьму тебе от так за руку і цілий день не відпущу від себе ні на ступінь,—сміючись скрізь сльози, мовила трохи заспокоєна пані Гальшка.

— Роби зо мною, що хочеш. Під захистом твоєї любови я почуваю себе більш безпешним, ніж за мурами королівського замку,—з усмішкою закінчив сю розмову пан Станішевський, цілуючи жінку.

— А знаєш, моє серденько, що я думаю?—почав він знову, видимо — щоб перевести розмову на иншу, більш радісну тему.—Коли Господь милосердний ущасливить нас третьою дитиною, то, як то буде дівчинка, я хочу назвати її Гальшкою. Ти згідна на те, моя дружино люба?

— Гаразд, мій коханий, тільки я більш бажала б, щоб то був хлопчик і щоб звав ся він Петрусем.

Інтимна розмова щасливих малжонків була перервана приходом пахолка з оповісткою, що до дво-

ру візжає якийсь ксьондз верхи в супроводі чотирьох слуг

— От уже правда, що не в пору гість гірше татарина! — промовив з досадою Петро Станішевський. — Нічого робити, треба йти вітати несподіваного гостя! Не турбуй ся ж, мій друже!—додав він з ухмілкою, помітивши на лиці Гальшки вираз тривоги: — я ж певний, що між ведмедьом і слугою вітваря Божого немає нічого спільного.

Вийшов господар на ганок і не міг здержатись від ухмілки, побачивши, як товста над міру та коротконога фігура гостя безпомічно борсалась в сідлі, не маючи спромоги висвободити ноги з стремен, а слуги й не думали бігти на поміч, немов їм засліпило очі.

— Що ж ви стоїте, лайдаки, сто дяблів вашій матці!—гримнув приїзжий, підводячись увесь червоний з натуги й пересердя.

Тут тільки Станішевський пізнав, що то був старший каноник і кустош Луцької катедрі, ксьондз Францішк Гоголінський. Він чемно привітав гостя і запросив до покоїв.

Ксьондз зразу показав себе дуже милим гостем; ледве переводячи дух від утоми, він так і сипав усякими гречностями та приємностями на адресу господаря: похвалив домівку, оселю, згадав про незвичайну ніби старожитність і значність шляхетного роду Станішевських, похвалив їх спокінвічне привязання до святої католицької віри і шанобу до її пастирів, і нарешті додав:

— А мене сьогодні ранком одвідав пан Вальда, служебник князя воеводи, і хвалив ся, що князь з великим жаданням чекає на вашу милость у себе, в Локачах. Признаюсь, я вже й не сподівав ся застати дома шановного господаря.

Господар здивовано подумав: до кого ж ти їхав сюди, коли на мене не сподівав ся? а в голос промовив:

— Так, так Я й справді обіцяв князеві прибути сьогодні до його милости, але моя господиня не зовсім здорова, то я й мусив відкласти на інший час сю справу.

— О, ваша милость будете завжди бажаним гостем в Локачах: князь так любить і шанує вас! Скільки разів він казав про се своєму родичові, ксьондзові-суффраганові! До речі, раз уже зайшла мова про його: ксьондз-суффраган доручив мені засвідчити його найглибшу повагу до вашої милости і переказати деякі пункти...

— Не турбуйтеся, велебний отче: ксьондз-суффраган, мабуть, зараз персонально перекаже їх, бо ось він і сам візжає до мого двору,—перебив господар, підходячи до вікна.

Червоне й до того лице ксьондза зразу зробилось буряковим, а господар примітно зблід і мовчки пішов на зустріч несподіваному гостеві.

До двору віхало кільканадцять вершників і зупинилось перед ганком. Два машталіри хутко кинулись до біскупа і з пошаною помогли йому злізти з коня. Біскуп жваво зскочив з сідла і, повернувшись, побачив, що йому низько кланяється господар.

— Як! Ви дома?—тоном прикрого здивовання привітав його біскуп. А мені сказали, що вас закликано в Локачі, до мого дядька!

Станішевський пояснив, через віщо він остався дома.

— Не чемно зробили, що не поїхали!—повчаючи мовив біскуп. Коли вельможні особи чинять вам високу честь, запрошуючи до себе, то треба користуватись нею, а не сидіти пришитим до жінчиної спідниці... Ну, як ся має моя *rupilla*, панна ключниківна?

Блідий Станішевський ледве володів собою. З його вуст була готова зірватись різка відповідь нахабному гостеві; але в той час із-за гаю виїхала

карета біскупова в супроводі цілої юрби драгунів Стемпковського, на чолі яких їхав страшний Ганнус з голою шаблею в руці. Прикусивши язика, господар стримано одповів:

— Небога моя, хвала Богові, здорова. Але прошу вашу превелебність вступити до покоїв. Може, з дороги дозволите ушанувати вашу милість хлібом-сіллю?

— Про се напотім. Ходім до покоїв, я хочу побачити панну, — і біскуп швидкою ходою пішов до ганку, випереджаючи господаря...

— А, і ксьондз кустош тут! — прикинув ся він здивованим, побачивши Гоголінського. Вітаю вашу милість. А що ж се таке: світлиця порожня? Де ж Ганнуса? — і біскуп рішучо ступив до дверей, що вели до иншого покою.

— Перепрошаю вашу превелебність! — не стерпів господар, заступаючи дорогу: — Жона моя хвора, з нею малі діти. Небогу я зараз покличу.

— Ну, що скажеш, отче? — сміючись звернув ся біскуп до Гоголінського, як тільки господар вийшов з світлиці. — Не так уже й трудно справитись з паном Станішевським, як тобі здавалось? Проте, чи наготові карета?

— Ось вона візжає до двору, — промовив кустош, глянувши у вікно. — Негарно все-таки, що пан Станішевський лишив ся дома: се може утруднити справу.

— Так, сатана його напутив лишитись дома, може, на свою голову. А проте, се пуста річ — справимось і з ним! А се що? — додав він, підходячи до вікна. — Ага, візжає до двору Ганнус з своїми драгунами. Так, пан каштелян розумно розсудив: краще Ганнус з драгунами, ніж пан возний з позвами. А ось і панна!

В світлицю вступив пан Станішевський, ведучи за руку перелякану Ганнусю.

— Здорога була, моя дитино! Як ся маєш? Ти

така бліда! Чого ж ти збентежилась? Чи не пізнаєш мене? Я — твій опікун, а до того й біскуп; годі ж лякаться мене, Ганнусю!.. А, я догадуюсь, хто тут причиною збентеження твоєї бідної дівчинки—дядько! Пане господарю, прошу вас виступити звідси на хвилину: мені треба побалакати з нею на самоті, а за вами певно вже скучила ваша малжонка. До зобачення!—і протягом руки біскуп властно показав Станішевському на двері.

Той блиснув очима й непритомно схопив ся за ефес шаблі, але згадав про Ганнуса з драгунами—і здавив своє палке серце, що рвалось на шматки від нестерпимої образи. Він вийшов з світлиці, щоб заспокоїти жінку і скликати своїх челядників.

А тут ксьондзи посадили між собою напівмертву з переляку Ганнусю і почали вмовляти, щоб вона цілком здалась на волю біскупа, як свого правдивого опікуна.

— Памятай, моя дитино,—вмовляв останній, — що твій отець, умираючи, з плачем просив і навіть закликав мене вічним спасінням, щоб я взяв тебе на своє піклування і заступив для тебе його місце. Я чесно виконав свою обітницю, але не до краю. Я віддав тебе до кляштору, щоб ти змогла там дістати пристойне для твого стану правдиво-християнське виховання, і не моя в тім вина, що твій дядько, маючи на оці свій інтерес, вирвав тебе звідти передчасно. Тепер ти панна на порі, і моя повинність—виконати до краю святу волю твого батька, се б то вишукати для тебе пристойного жениха...

— Ох, я ще не хочу заміж!—перебила Ганнуса, згадавши з жахом рижого та пикатого молодого Ліневського.—Мені й так добре у дядька й дядини.

— Як то „не хочу заміж“?—раптом накинулись на неї обидва ксьондзи. Шлюб—се перша повинність і разом з тим правдиве щастє жінки-християнки. Так наказує мислити слово Боже.

— Слухай же, дурненька!—знову почав біскуп, у

якого, видимо, почав уже уриватись терпець: — я вже подбав про твоє щастє і вибрав тобі жениха, родовитого й багатого молодика, за яким ти будеш щаслива: се—відомий тобі син Луцького судді, пан Ліневський. Чи подобаєть ся він тобі?

— Не хочу, не хочу за його! Не приляже мое серце ніколи до його! — закричала бідна дівчина, тремтючи з остраху.

— Не приляже твоє серце?—суворо протяг біскуп. — При чому ж тут серце? Хіба так повинна мислити чесна панна-християнка? Твоє серце цілком повинно належати Богові і Його святому запові, а не приліпляти ся до людей. Так ось за-для чого вирвав тебе любий дядько з кляштору — щоб нагодувати єретичними бреднями? Не про серце йде мова, а про слухняність, бо се й єсть перша чеснота панни. Кай ся, нещасна заблудна вівця, і з покорою вислухай рішенець твоєї долі: карета моя наготові, я одвезу тебе зараз до кляштору бригіток, і ти не вийдеш звідти нікуди, як тілки до шлюбу з паном Ліневським!

Як ужалена порвалась Ганнуса з місця й хотіла втікати. Проте її встиг схопити за руку біскуп, а за другу ксьондз Гоголінський і потягли до вихідних дверей. На смерть перелякане дівча закричало не своїм голосом. На її крик прибіг ні живий, ні мертвий пан Станішевський.

— Що ви робите, святі отці? Опам'ятайтесь! Се ж нечуваний гвалт! Я не попущу ганьбити мій шляхетний дім!—і він з усієї сили одіпхнув товстого ксьондза кустоша і вирвав у його руку дівчини.

Тут як розлютований звір підскочив до Станішевського біскуп і заволавши: „Бий, хто цнотливий!“ з розмаху вдарив його в лице. В ту ж мить ксьондз Гоголінський зацідив його по потилиці з такою силою, що звалив з ніг. На воляне біскупа прибігло кілька його слуг і почали бити Станішевського чеканами. Обливаючись кривю, він міцно обхо-

пив небогу і хоч як били його по руках, не випускав її. Тут прибігла челядь господарська, хто з кієм, хто з вилами, а кухар з великим ножом. Знялась бійка, і вила трохи не пронизали біскупа наскрізь. Ся небезпешність відобрала у його останній розум: хутко розстибнувши на собі сутану, він захопив із-за пояса кинджал і з вигуком: „Так хай тепер пролеть ся кров, коли почала!“ розсік череп Станішевському. „Бий, забий, хто цнотливий!“ — несамовито вигукував він, розмахуючи скривавленим клинком. Прибіг нарешті страшний Ганнус з драгунами і, не помічаючи, що його поміч вже не потрібна, ткнув шаблею в висок Станішевського. Нещасний ані пискнув, бо ще після біскупського кинджала йому замкнуло річ. А розсатанілий біскуп ще потребував крові, мов той звірюка, що покуштував її: ні з того, ні з сього, він несамовито загукав: „Хто цнотливий, переріж горло панні!“ Але в сю хвилину вбігла в світлицю пані Гальшка з маленьким Михайликом на руках і з трьохлітньою дівчинкою, яка вчепилась в її одіжку. З нелюдським галасом упала вона на скривавленого мужа, захищаючи його собою від катування. Ся потрясаюча сцена на хвилину приголомшила самих катів, тільки не біскупа „Заберіть її звідси!“ — скомандував він, але ніхто не хапав ся виконати його приказ. Тоді він сам ударив її ногою по голові, збив з неї шапку і, схопивши за коси, силкував ся одволокти її на бік, а його слуги штовхали її чеканами і рвали на її одіжку. Не стерпів хтось з челядників такого знущання над господинею, хутко добув десь рушницю, стрельнув і поранив слугу біскупа. Зачувши постріл, драгуни, що стояли на дворі, почали й собі стріляти в вікна. Задзвеніли стекла, кулі одно стукались об кахляні печі, в світлиці стало повно диму, і войовники перестали пізнавати один одного.

— Годі! Виходь на двір! — скомандував Ганнус своїм драгунам.

— А де ж панна? Шукайте панну!—галасував біскуп.

Але панни й сліду не стало. Під час колотнечі вона якось непомітно вихопилась до другого покою і кудись зникла. Ксьондзи аж розривались з досади. Потрусили всю домівку, дворище, гай, пограбували при сій okazji чимало добра, а панна як в землю пішла.

А тут уже стало й смеркаться. Ганнус признав, що йому тут немає більш роботи, зібрав свою команду й виступив у сусідне село Гнідаву, де його принціпал Стемпковський ждав привозу панни, щоб везти її зараз до Несвіча, а завтра повінчати з Ліневським. Туди ж поїхали й біскуп з кустошем у тій кареті, що призначалась задля Ганнусі. Пан суддя Ліневський теж чекав недалеко, в селі Заборолі, але почувши, що скоїлось в Омелянику, зараз поїхав додому, щоб напотім мати змогу зріктись усякої участі в сій справі.

Як усі розїхались, збіглись з фольварка підданці до панського двору та аж за голови взялись, як побачили, що лишили по собі превелебні гості. Серед світлиці, підпливши крівю, лежав їх пан і тільки що дихав, а на йому збита, ошарпана, неприємна пані; коло них ледве пищали затоптані діти, а по кутках і в сїнях стогнали поранені челядинці. З плачем та з жалібним голосіннем прийнялись жінки подавати усім постраждавшим сякий-такий поратунок, а тим часом послали до міста за цілюриком і дали знати про все панським родичам. Згадали й про Ганнусю. Один з поранених челядинців бачив, як панночка втікала через пекарню і, мабуть, сховалась десь на огороді. Довго шукали її там і таки знайшли—в пашеній ямі, куди зсипали хліб на зіму. Нещасна дівчина напотім не змогла й сама пригадати, як вона попала в ту яму, з якої без помочі не можна й вилізти. Її витягли звідтіль неприємну, одублу від холоду, і ледве вранці другого дня вона прийшла до памяти.

III.

Чутка про Омеляницьку трагедію хутко облетіла всю Волинь і інші воєводства і сильно обури-ла багатьох. Хоч як звичне було тодішнє суспільство до подібних кривавих ексцесів, але те, що скоїлось у Омелянику, виходило за межі звичайних злочинств як по своїй безмірній жорстокости, так особливо через те, що учинили таке нечуване злочинство поважні особи духовного стану. При тодішніх релігійних сварах та звадах, криваве лиходійство, учинене католицьким біскупом та канонником, творило превеликий скандал, яким втішно користувались православні й протестанти, щоб знеславити всю католицьку єрархію. Тодішній Луцький біскуп Андрій Гембицький, чоловік розумний і справедливий, розумів се дуже добре і через те різко осудив учинок свого вікарія і прямо заявив, щоб він не сподівався від його ніякої оборони й помочі в сій ганебній справі. Красицький і сам тепер розібрав, що, як то кажуть, передав куті меду, та кається було вже запізно. А до того, ще й те було йому прикро, що від його зрадливо відступались його спільники: кустош Гоголінський прямо звертав на його всю вину, себе захищаючи, а суддя Ліневський, що згубив тепер усяку надію одружити сина з панною Станішевською, той просто закритався від його очима й плечима. Зоставалась одна надія—на Брацлавського каштеляна Стемпковського. До його й поїхав біскуп Красицький за порадою.

— *Ex, reverendissime!* Погарячилися таки ви дуже! Треба було доручити всю справу моєму Ганнусові: повірте, він більш досвідний в таких справах, ніж ваша превелебність,—глузував каштелян з збентеженого біскупа.

— А що чути про Петра Станішевського? Чи живе він?—спитав Красицький.

— Навряд! Рука, бач, у вас замашна: чи ж видано, щоб одним махом розкрити череп! Навіть

мій Ганнус дивується, а він же митець на таку роботу... Та й пані Станішевська не певна. Чого доброго, ще, може, вашій милости прийдець ся кумувати в неї передчасно.

— Облиште непотрібні жарти!—перебив біскуп, що не звик зносити ніякого глузування.—Краще порадьте, коли вмієте, що нам треба чинити?

— Що нам чинити?—лукаво підкреслив Стемповський —Ваша превелебність забуваєте, що моє й ваше становище в сій справі зовсім не однакове: я ж, пак, не їздив до Омеляника й не був сватом панни Станішевської, і мене, запевне, не стануть винуватити в замірі поривати молодих панночок... А проте, не відмовляюсь служити вашій превелебности й на сей раз. Я сам, як ви знаєте, кепський правник, але є в мене певний чоловік — справжний юриста, метка, викрутна й вигадлива голова. Де не справить ся Ганнус, туди я посилаю пана Тетерю. Ї зараз пришлю його до вас задля консультації, але наперед скажу: зажерлива бестія! і вашій милости прийдець ся добре поділитись з ним тими двома сотнями червінців, що дав вам мій родич Ліневський на видатки за сватання...

Стемповський вийшов з покою, а через кілька хвилин сюди вступив високий, сүхорлявий чоловік, з лицем простонароднього українського типу, і низько вклонившись, покірно став коло порога. На вигляд йому було років з півсотні; в його непоказній постаті не було нічого визначного, і тільки видатний лоб та гострий, проймаючий погляд сірих очей свідчили про його розум і дотепність. Се був не хто инший, як Павло Йванович Тетеря—будучий український гетьман. Не задовго перед тим він служив „реентом“ (управителем) канцелярії гродського суду у Володимирі, але Стемповський, цінуючи його хист і дотепність, переманив його до себе і настановив головним своїм „агентом“, се б то повіреним.

Почалась консультація.

— Вашій превелебности слід було б першому виступити перед урядом, як стороні окривдженій, — навчав Тетеря.— На жаль, ви трохи спізнались: не далі, як сьогодні вранці, родич паньства Станішевських пан Марко Гулевич заніс до суду скаргу на вас і забрав возних для освідчення хорих і поранених. Вам не застаєть ся нічого иншого, як роспочати стрічну справу. Повірте, ваша милость, що на суді, як і на війні, частіш має перемогу той, хто наступає, а не той, хто обороняєть ся. Коли б ви й не виграли справи, ви все-таки добре загальмуєте її задля противної сторони, а з того завжди перепаде й вам якась вигода.

— Гаразд, мені й самому більш подобаєть ся напірати, ніж оборонятись,—згодив ся біскуп.— Але з якою зброєю ми виступимо, се б то, чим доводити будемо стрічну скаргу?

— О, се пуста річ. Певно, між вашими слугами, що були з вами в Омелянику, знайдуть ся поранені, а коли нема, то всякий цілюрик за півгодини підробить які завгодно рани, якраз такі, про які згадуєть ся в Статуті: і „сині“, і „спухлі“, і „крівю набігли“. А панове возні, що будуть свідчити ті рани, медицині не вчились, то й недотепні розібрати, чи то справжні рани, чи підроблені,—з ухмілкою закінчив Тетеря.

Біскуп Красицький послухав ся мудрого юристи і на другий день, ранком, поїхав до гродського суду. Там в той час розбиралась якась пуста справа; її швидко скінчили, і староста ознаймив, що готовий слухати його превелебність. В суді та в канцелярії, як і завжди, багато товпилось народу, і увесь отой натовп разом посунув ся до зали засідання, цікавий послухати, що тут буде. Всі знали, що Красицький накоїв у Омелянику,—про те й на базарі дзвонили,—і загальний присуд зганив сей брудний учинок, і тепер кожному хотілось послуха-

ти, як буде викручуватись знеславлений біскуп. Як же здивувались усі, коли почули, що з його вуст полилась палка обвинуюча промова! Красицького знали в Луцьку за вмілого оратора і охоче ходили слухати його до костьола. Він і тепер промовляв так само, як звик у костьолі: галасував над міру, кидав ся в різні боки, розмахував руками та знімав їх у гору, пускав очі під лоба, бив себе в груди і раз-у-раз мішав польську мову з латинською. Як усякого фахового оратора, присутність числених слухачів не тільки не бентежила його, а ще додавала йому запалу. Його голос гремів від обурення, очі горіли вогнем. Він не знаходив виразів, щоб по заслужі заплямувати нечуваний злочин пана Петра Станішевського, який насмілив ся (хоч не сам, так через свого челядинця) завдати йому, „князеві костьола“, нечувану образу і зухвало підняти руку (се б то вила) на його посвячену особу. Як правдивий християнин, він зуміє пробачити свою персональну образу, але в його особі зневажений високий достойник святого костьола, наступник апостольської влади, і через те злочинець мусить утерпіти кару по заслужі. Він, біскуп, прибв до Омеляника *optimo ductus affectu* (з добрим заміром), щоб приязно поміркувати з паном Станішевським про те, як краще урядити становище його небоги, яку він, без відома її опікунів, наважив ся віддати заміж *cum summo eius detrimento* (з превеликою задля неї шкодою). Тим часом, як він, біскуп, вів розмову *cum pupilla* (з своєю сиріткою), Станішевський порозсажував по коморах челядь свою з „шефелинами“ (списами), ощепами і з іншою бронею і на село по хлопів послав. Він, біскуп, хотів уже попрощатись з господарем і тільки упрошував його вернути панну до кляштору, бо вона, *extra mentem in libertate* будучи (позбувшись розуму на волі), не в силі сама розважно обміркувати питання про свою будучину. В ту хвилину ввійшов слуга бі-

скупів і став йому казати про ту засідку. Станішевський почав його бити і покликав свою челядь. Та прибігла озброєна, як до війни. Прибігли й слуги біскупови ратувати його, але їх почали бити й ранити. Якийсь *impious satelles* (незбожний злоплиця) заміряв ся заколоти біскупа ощепом, але Пан Бог чудовно *violentum satellitem* (шаленого злоплиця) засліпив, а його, біскупа, безбройного й неповинного, захистив своєю правицею. Він, біскуп, з плачем упрошував усіх, аби угамувались, але Станішевський та його челядь, „визувши з себе вроджену людзкість і вогнем *hostilitatis* (злости) палаючи, прагнули напитись його невинної крови“. Запобігаючи тому, аби не вийшло ще більшого лиха, він, біскуп, з невимовним жалем з powodu нечуваної образи, яку він утерпів, мерщій скликав свою „челядку“ і рушив додому *in summa patientia* (з превеликою терпливістю), зоставивши помсту Панові Богові. А пан Станішевський, недосить на тім маючи і будучи заюшений нелюдзькою проти його зненавистю, смів і важив ся скаредно його оскаржити, либонь він, біскуп, заміряв ся *violenter* (силоміць) порвати панну Станішевську. Але всякий зрозуміє, що то єсть зухвалий і гидкий наклеп: бо „будучи *ad vota spiritualia alligatus* (давши обітницю дбати про духовне), чи може він, біскуп, після того *ad secularia* (на світове), а тим паче *ad gartum virginum transire*“ (на пориванне дівок зійти)?

Як і подобало духовній особі, Красицький закінчив свою скаргу ось яким молитовним латинським покличом: „Кличу в свідки Того (як висловив ся в подібнім до мого випадку папа Іннокентій III), Хто, взираючи з неба, правдиво може посвідчити, що я вступив до дому моєї вихованки з чистим серцем і добрим заміром. Ти, Владико неба й землі, відаєш таємне, дізнаєш, що в серці у людини, і проникаєш і в те, що глибоко затаєно; перед Твоїм небесним судом відкрите все життє уся-

кого створіння, і Ти маєш владу й виконаний гріх очистити, і соїзволити на те, що повинно ще виконатись. Ради того перед Твоєю божественною величністю схиляю коліна і проливаю сльози, смиренно молючи: яви волю Твою святую серед тяжких кривд і лихих обмов, які мене обсіли, і благоволити виявити невинність мою!

Не встиг біскуп скінчити сю патетичну тїраду, як в залу трохи не прожогом вбїг пан Марко Гулевич і хвилюючись виголосив:

— Милостивий пане старосто! Ознаймую вашій милости, що пан Петро Станїшевський в сю годину віддав Богові духа, а панї Станїшевська, сестра моя, породила передчасно і Бог відає, чи зостанеться живою. Прошу дати возного для освідчення ран на тїлі небїжчика, через які він на той світ пішов...

IV.

За один тиждень в Омелянику прибуло стільки горя та нещастя, що й на довший час було б його за багато. Три дні доходив зранений Петро Станїшевський, та так і помер, ні на хвилину не прийшовши до притомности. Маленький Михайлик, що його мало не до смерти затоптали під час колотнечі, теж недовго чах і через день пішов услїд за батьком. Панї Станїшевська передчасно породила дочку, яку й назвала Петрусєю (Петронелею) в память про нещасного батька. Одна Ганнуся доволї благополушно перенесла снїгову ванну в пашеній ямі, приплатившись за неї лихоманкою. Зїхались числені родичі й не знали, що ранїш справляти—хрестини, чи похорони. Але перед усім треба було справити правний звичай „обвоання“, або „проклямації“ над тїлом забитого, як того петрібував закон.

Ранком 15-го лютого положили на сани труну з небїжчиком і в супроводї родичів, приятелїв і ці-

лого натовпу селян повезли до Луцька. Тільки що смутний похід вступив до міста, як в багатьох ко- стьолах і уніятських церквах почав ся сумний пе- редзвін, і сила народу прилучилась до походу. Кра- марі хутко запирали свої крамниці, ремісники кида- ли роботу і навіть школярі з православної братсь- кої школи забули про вченне— всі збігались на сен- сацийне видовище, що зразу прибрало характер ворожої демонстрації проти свавільного католиць- кого духовенства. Тільки студентів езуїтського ко- легіума, хоч які вони були ласі до публічних збо- рищ, на сей час ніде не було видно, та й то через те, що Луцький біскуп Гембицький дав приказ на цілий день заперти їх в школі, щоб вони й носа не сміли показати на вулицю.

За труною йшов брат небіжчика, пан Войтех Станішевський та інші родичі. Тихо й мовчазливо сунулась за ними величезна юрба народу, серед якої чутно було жалібне жіноче голосінне та глу- хе шемранне міщан. Так пройшли через усе місто, вступили до замку і зупинились перед домом, де містив ся гродський суд. Звідти вийшли урядники: підстароста, суддя, підсудок і писар. Войтех Стані- шевський, як головний „актор“ справи за голову за- битого брата, бо він був тепер опікуном його сімї і заступав її перед судом, попросив уряд вислухати його скаргу і записати її до актових книг. В док- ладній промові він дотепно й виразно виставив пов- ну картину лихого учинку, як ми її раніш перека- зали, і особливо яскраво змалював ту огидливу сце- ну, коли розлютований біскуп одним махом роз- краяв череп нещасному, „не як чоловікові, але як бидляті“, бив каблуками непритомну з горя вагітну жінку, топтав неповинних дітей і як той звірюка, що йому запахло кривю, бігав з покрівавленим кинджалом, щоб перерізати горло сироті панні. На- решті Станішевський прохав уряд освідчити рани

на тілі його брата, з яких він „сей світ дочасний пожегнав і малжонку жалісную і дїтки осиротїлі позоставив“. Зараз розкрили труну, оглянули трупа, і підстароста звелїв писареві записати, що в голові указались дві рани „вельми шкодливії, смертельнїї, до мозку перетятїї“, лїва рука „обухами (чеканами) згрухотаная“, а все тіло покрито „знаками синїми, побитими“.

Після того, за проханнем пана Войтеха, підстароста звелїв возному учинити обряд „проклямацїї“ над труною забитого і „поволання“ осіб, повинних в його смерті. Дуже цікаво, що про сей обряд немає ані згадки в Лит. Статутї; а проте він неодмінно справляв ся на Волині в XVI—XVII ст. кожного разу, як траплялось забійство і коли того ждали родичі забитого. Правдоподїбно, се має бути пережиток звичайового права дуже давньої доби, коли публичне оголошенне ймення забійцї над трупом забитого мало силу громадського присуду, який обрїкав злочинця на жертву родинної помсти. З того часу, як Статутом був уряджений певний процесовий порядок задля карних справ, звичай передчасної дїффамацїї осіб, яких покривджений тільки ще винуватив, або навіть підозрївав в забійствї, перед початком ще судової справи, повинний би був здаватись неподобною аномалїєю; а про те, вдруге кажемо, він завжди виконував ся, як правний звичай, і проти його не повставали навіть ті, кому він найбільше шкодив, бо задавав їм ганьбу й неславу часом і не по заслужї. І на сей раз обряд „проклямацїї“ був виконаний з повною церемонїєю. Труну з тілом вивезли на середину замкової площї. Возний, верхи на конї, голосно проказав, що „небїжчик пан Петро Станїшевський єсть окрутно забитий і замордований за квалтовним наїздом на його дом через його милость ксьондза Миколая Красицького, біскупа суфрагана Луцького, і його милость

ксьондза Францішка Гоголінського, кустоша Луцького, і через люд його милости пана Стемпковського, каштеляна Брацлавського, на тоє умисльне посланий, з причини і оказії його милости пана Ліневського, судді земського Луцького, за спільною всіх радою, поміччю і намовою єсть забитий і замордований“.

Після того похід рушив назад, а за ним і натовп народу. Серед „окільного“ замку, поміж катедральним костьолом і єзуїтським колегіумом, трохи не під вікнами ксьондзів Красицького й Гоголінського, похід зупинив ся, і возний вдруге „обволав“ злочинців. В третій раз „обволанне“ було виконане серед ринку, проти ратуші, і в четвертий, — „над право“, як сказано в акті, се б то більш, ніж треба було по закону, — при виїзді з міста. Нарешті небіжчика одвезли до Бернардинського кляштору, який стояв тоді на передмісті, за Глушцем, і лишили там до похорону.

Легко зрозуміти, яке вражінне на Луцьких міщан і взагалі на простий люд, що ходив за труною Станішевського, повинні були чинити отсі „обволаннє“ цілої зграї польських достойників, духовних і світських, над трупом їх жертви. То були краплі, що переповняли чашу народнього довготерпіння, виразні вказівки задля безправного люду, чого він має сподіватись від керуючих станів, де рідко хто з вельможних панів не був заплямований бридким злочином, де навіть високі духовні особи не гидують бавитись розбоем та душоубством; нарешті, то були небезпешні іскри, що падали на ґрунт, наскрізь мов порохом начинений релігійним та національним ворогуванням і вже досить готовий до вибуу. Біскуп Гембицький добре знав, що робив, даючи наказ заперти „єзуїтських студентів: треба було пбслухати, які грізні поклики неслись з натовпу міщан на адресу „ляхів“ і ксьондзів, як сміли-

во й завзято братські школярі дражнили своїх постійних супротивників — студентів, і не будь отсі останні під замком,—кріваві розрухи, що вибухли в Луцьку в серпні того ж 1648-го року, могли б статись півроком раніш.

Через кілька днів відбув ся похорон Петра Станішевського, на який знову зібралась велика сила народу, і коли спускали труну в яму, возний знову чинив „обволанне“, бо такий був звичай.

V.

Почалась судова справа разом в світському і в духовному суді. Але раніш, ніж став ся присудв суді людському, суд Божий проголосив свій грізний декрет над самими основами польсько-шляхетного державного й громадського укладу, при якому так пишно та буйно, як бурьян на гною, росли й процвітали сваволя, самоправство, гвалти та розбої і земля переповнилась злочинством. Незадовго перед трагедією, що відбулась в Омелянику, в далекім Суботові зчинив ся такий же кривавий гвалт: шляхтич Чаплинський учинив гвалтовний напад на хутір козака Хмельницького, відняв у його жінку і засік до смерти недорослого сина. За сей гвалт Польща приплатилась Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Збаражем і цілими річками крови. Вибух народнього повстання захопив і Волинь. В серпні 1648 року Луцькі міщане радо зустріли козаків, здали їм місто з замком і разом з ними заходились руйнувати костьоли і бити ляхів, ксьондзів та жидів. Бернардинський кляштор згорів до пня, катедральний, езуїтський, домініканський і інші костьоли та кляштори були розграблені й спрофановані; чимало ксьондзів, які не встигли повтікати, як от пріор домініканського кляштору, загинули ганебною смертю. Буймістри і райці, водячи за собою юрби міщан, бігали по вулицях і кричали: „Бийте ляхів, поганських синів,

— тепер час маєте!“ Так тяглося всю осінь і зїму 1648—49 р. і пізніш подібні розрухи вибухали після кожної поразки Хмельницьким польського війська.

Нїхто з героїв нашого оповідання не був, проте, свідком отсих розрухів: і праві й винуваті—всі заздалегідь повтікали перед лицем народнього гнїву і шукали захисту в далеких місцях корінної Польщі й Литви. Один тільки пан Тетеря не пішов за своїм патроном Стемпковським, а пристав до козаків і разом з ними грабував і руйнував панські маєтки на Волині.

Після Зборовського замирення до якогось часу стало тихо, і Волинські утікачі повернулись „із забігів“ до своїх зруйнованих та пограбованих домівок. Вернулась і пані Гальшка з своїм дїверем паном Войтехом Станїшевським і незабаром поновила справу за голову мужа. В февралі 1650-го року папа Іннокентій X, на рѳзсуд якого посилалась справа про біскупа Красицького та ксьондза Гоголінського, назначив Луцького біскупа Андрія Гембицького комисаром апостольського трону і доручив йому справити суд на своїм суффраганом та канонником. Гембицький старанно й безсторонно виконав се дорученнє і присудив: позбавити обох злочинців духовного достоїнства і вилучити з церкви. Але біскуп Красицький не даремно служив замолоду протонотарієм при папському дворі; він поїхав до Риму з апеляцією на суворий декрет Гембицького і добив ся того, що папа скасував його, як не згідний наче б то з церковними канонами, і зручив польському прімасові Мацієві Лубенському наново розібрати справу.

В світським суді справа тяглась теж не прудко. Почалась вона в Луцькім ґродським суді, але позвані різними фортелями добились того, що вона була перенесена до Люблинського трибуналу, де ся справа відтягалась од одної сесії до другої. А тим

часом для Польщі настала, здавалось, остання година. Цар Олексій Михайлович відобрав Литву й Білурусь; шведський король Карл X узяв Познань, Варшаву й Краків; Хмельницький погромив польське військо під Городком і обложив Львів. Польща була на краю погибели, і король Ян-Казимир утік до Шльонска. В таку злочасну годину було не до судових справ, та й трибунал перестав існувати на увесь час, поки Люблин зостав ся в Московських руках.

Час ішов і приносив усе нові зміни. Умер біскуп Красицький далеко від рідного краю, так і не відбувши кари за лихий учинок, за ним один за другим пішли на той світ і його спільники: Стемпковський, Гоголінський і Ліневський. В родині Станішевських теж зайшли поважні зміни: Ганнуся вийшла таки заміж за давнього жениха Костя Гулевича; навіть сама безутішна вдовиця Гальшка Станішевська нарешті надумала, що не вік же їй тужити по забитому чолові, і поновила шлюб з Холмським каштеляном Яном Пісочинським.

Здавалось, за смертю злочинців, ні з ким було вже й правуватись за забійство Станішевського, а проте ся справа не була залишена, а тільки прибрала инший характер: з карної зробилась цивільною. Тепер справа йшла уже не про кару для злочинців, які уникли від суду людського, а про те, хто повинен заплатити „головщину“—грошову плату за голову забитого. Як тільки в Польщі знову настали спокійні часи, бувша пані Станішевська, за поміччю тепер вельможного мужа-сенатора, зараз поновила напівзабуту справу уже з наслідниками тих, хто був причиною смерти її першого малжонка, і хоч не скоро, а таки добилась свого. В 1663 році став ся трибунальський декрет, по силі якого пан Данііл Стемпковський, каштелян Брацлавський і староста Володимирський, покутуючи гріх свого батька, пови-

нен був заплатити 240 гривень за голову Петра Станішевського, а ще через два роки до такого ж виплату (в суммі 1800 злотих) були присуджені племінники, брати й інші родичі й спадкоємці біскупа Красицького. У пана Стемпковського під той час бракувало готових грошей, і він свою частку виплатив коштовними „клейнотами“: перстнями, сережками, „манеллями“ (браслетами), поясами і іншими жіночими оздобами з рубинами та діянтами. Задля панії Гальшки отсі коштовні речі як раз були у пригоді: під той час вона готувалась разом до двох „весільних актів“: свою старшу дочку Маріану віддавала за Київського підсудка Яна-Олександра Олізара-Волчкевича, а менша Петруся, що народилась при таких трагічних обставинах, виходила за молодого Пісочинського, пасерба своєї матері.

ANNA ALOYSIA de Kostkówna
Dux in Ostrog
CHODKIEWICZOWA

*Ostrogienſis Eccleſiæ Parochialis Antiquam
alacorum ſuorum fundationem Noviter
erexit atque auxit A. D. 1624.*

Єзуїтська преподобниця.

(Історичне оповідання).

Стародавнє українське життя, завжди признаючи за жінкою звичайні права, як і за всякою людиною, і даючи вільний простір її самодіяльності, тим самим витворило в українській історії чимало самих різноманітних жіночих типів, добрих і лихих, а у всякім разі помічених знаком яскраво визначеної індивідуальності. Беручи активну участь в громадським житті, українські жінки переймалися тими ж самими інтересами, як і їх чоловіки чи брати, зарівно з ними творили чи добре, чи лихе, і в своїх учинках однаково проявляли моральні риси свого часу. Коли на прикінці XVI і в першій половині XVII ст. ширилось на Україні протестантське нововірство, воно знаходило горливиx прихильниць і між українками; чимало було, наприклад, щирих сочиніянок в роду волинських панів Чапличів-Шпановських, Сенют, Немиричів і інших, а була одна розумна і не аби-як освічена княгиня Ганна Корецька—так та перепробувала кількох протестантських сект, поки нарешті вернулаь до старої, православної віри і стала горливою її прихильницею¹⁾. За тих же часів, коли повстав на Україні релігійно-просвітний рух, він широко зачепив і українське жіноцтво, і можна б згадати багатьох українок, що записувались до братств, фундували монастирі, школи, шпиталі. Такими були, наприклад, княжна Олена Чорторійська (по мужу Горностай), що фундувала (в 1596 р.) Пересопницький монастир (задля якого

¹⁾ Архивъ Югозап. Россіи, ч. I, т. 7, 66.

сама зложила общежительний устав), а при йому „шпиталь для убогих та недужих і школу для науки дітей“; добре всім відомо в історії Київського братства Гальшка Гулевич; фундаторки монастирів: Почаївського—Ганна Гойська, Загаєцького—Раїна Ярмолинська і багато інших. Було, звичайно, серед тодішніх українок багато й таких, що проявляли високі родинні чесноти, се б то бували вірними та щирими товаришами для чоловіків¹⁾ і добрими матірками задля дітей; інші вславлялись як зразкові господарки, що самі добре порядкували в великих маєтностях, заступаючи навіть чоловіків в їх господарських обов'язках, і т. и. Се й будуть, як то кажуть, типи позитивні. А ще більше можна налічити типів негативних, бо тодішні люде не дуже-то вмiли стримувати свої лихі поривання і не вважали за гріх такі учинки, які ми тепер звемо прямим злочинством. Взяти хоч би родинні відносини. Коли трапляв ся нещасливий шлюб, жінка рідко коли корилась своїй лихій долі, а вимагала розводу, а як чоловік сьому противив ся, то вона або кидала його, або ж труїла, чи иншим яким способом збавляла йому віку. Тим-то й допускалась тоді така полегкість розводів, що без сього не було б і краю родинним трагедіям. А ось тип шляхтянки, що виросла й виховалась серед безмірної сваволі, якій не було впину ні з боку уряду, чи права, ні з боку свідомости морального чи горожанського обов'язку. Се був самий звичайний, найбільш розповсюджений тип в XVI—XVII ст. Розказати б, наприклад, біографію отакої енергічної свавільниці, Волинської панії Ганни Борзобагатої, що зуміла цілком забрати в руки добродушного мужа і „старостю барзо нахиленого“ тестя-владику, порядкувала, як сама хотіла, маєтностями і доходами Луцької єписко-

---

¹⁾ Як один писав про свою жінку в тестаменті: „Вона мні милим товаришом, а не слугою була.“ Акт. кн. К. Центр. Архива № 2118, л. 310.

пії, учиняла часті напади на маєтності сусідніх панів, не корилась урядові, навіть самому королю, і коли одного разу, з королівського наказу, виступило проти неї „посполіте рушення“ шляхти з цілого воєводства, то отся смілива пані одяглась в панцер, стала на чолі власного війська з гарматами, музикою і знаменами, дала добру одсіч „рушенню“ і прогнала його зпід стін свого замку. Таких вояк було чимало між жіноцтвом XVI—XVII ст., і ми, залишивши інших, коротко згадаємо ще про одну волинянку, княгиню Софію Ружинську, яка в 1609 р. сама повела 6000 озброєних людей, взяла приступом замок князів Корецьких в м. Черемошні і перебила там та пограбувала людей не згірше хижих татар. Був і ще один цікавий тип українок—сутьяг, се б то таких жінок, що тільки й робили, що позивались, за те добре знали в Статуті і в інших правах і самі по судах правувались хоч в яких складних справах.

Та що й казати, бували усякі жінки—і лихі, і жорстокі, і розпустні. Але, придивляючись до їх життя, бачиш, що всі вони, навіть форменні злочинниці, були не якісь виродки, а звичайнісінькі люде, з звичайними людськими хибами та вадами, боролись за реальні життьові інтереси, а помічаючи у них часом надзвичайну енергію, завзятість, сміливість, мимоволі пожалкуєш, що люде з такими силами та не абиякими здатностями не здались на щось путяще. Зовсім инше вражінне робить на історика викликана з темряви віків сумна постать князівни Анни-Альоїзи, унуки славетного князя Костянтина Острозького, останньої парости сього колись на всю Україну славного роду. З природи обдарована добрим серцем, але позбавлена найменшої ознаки власної волі та самостійности, отся нещаслива жінка з повним зреченням власного розуму й волі віддала себе у владу зайдам—езуїтам,

які швидко повернули її в сліпе знарядде задля своїх товариських завдань, покалічили її особисте життя, позбавили її усяких людських втіх і радощів, могильним холодом охолодили в ній кращі людські почуття і за життя перетворили її в ходячого мерця, в живу праведницю. Вони порвали у неї усякі живі звязки з світом, відлучили її від усіх традицій її славного роду і її ж руками до краю знищили всі просвітні та добродійні заклади на користь рідній народности, які з такою горливістю були фундовані її предками, а особливо славетним її дідом, князем Костянтином. Неможна без почуття образи читати про те, якими ганебними засобами отці езуїти досягли такої безмірної влади над представницею роду, вислугами якого ще так недавно хвалилась і втішалась уся Україна і Біла-Русь; якою густою сіткою лжі, підступства і крутійств оплутали вони отсе кволе та лехковірне творінне; до яких непристойних, прямо шарлатанських штук не бридились вони удаватись, щоб тільки цілком одурманити свою жертву! Зате вони ще за життя оголосили її праведницею, „призначеною до високої хвали на небі“, оточили її пам'ятю ореолом святости і через 44 роки по її смерті, на довічну хвалу їй, зложили й видали, сказати б, „житіє“ своєї патронатки,¹⁾ з якого ми й беремо цікаві факти, потрібні для характеристики сього хирного виродка колись славного роду.

I.

Сумні були останні роки життя старого воеводи Київського, князя Костянтина Острозького.

¹⁾ Сей твір має такий титул: „Życie ku podziwieniu chwalebne jasnieoswieconey księżny Ostrogskiej Anny-Aloizyi Chodkiewiczowej, wojewodziny Wileńskiej, hetmanowej W.X. Litewskiego, od kollegium Societatis Jezu Jarosławskiego, od niejże fundowanego, na wzór wysokiej cnoty wydane. Roku Pańskiego 1698, po jej świętobliwym zejściu 44, u Krakowie. Крім сього, дуже рідкого твору, ми користувались і іншими, найбільш актовими матеріялами.

Немов страшна кара Господня повисла над його домом, руйнувала його стародавню славу і вела його до швидкого згасання. З трьох його синів старший, Януш, каштелян Краківський, давно вже завдав батькові великого жалю тим, що перейшов до католицької віри і тепер перероблював на кляштор для францишканців стародавню Трощьку церкву в Межирічі Острозьким, змуровану його прадідом в другій половині XV ст.; найменший, Костянтин, староста Володимирський, теж не втік од езуїтської пропаганди і вмер ще замолоду, в 1595 році. Вся надія старого князя спочивала тепер на середульшому, найбільш йому любому синові, Олександрові, воеводі Волинському, який один устояв проти езуїтської спокуси і подавав певну надію, що заступить батька в справі оборони предківської віри. Але в 1603 р. князь Олександр несподівано вмер. Була чутка, либонь його було отруєно; інші казали, що се вчинила жінка його шафаря, подавши йому кубок з вином, змішаним з приворот-зіллям. Яке тяжке, болізне вражінне на всю Україну зробила його несподівана смерть, про се почасти свідчить хоч би отся тогочасна помітка, надрукована в октоїху Дерманського монастиря: „В лѣто 1603-е, декабрія 2-го дня, преставися благочестивий князь Александръ, воевода Волинскій, сынъ благовѣрного князя Костентина; велій плачь и жалость отцу же и чадомъ остави, найпаче же христіаномъ: вси бо бяху чающе помощь тѣмъ получитьи въ бѣдахъ и гоненіяхъ, одержащихъ Христову церковь“.

Князя Олександра поховали в Острозі, в замковій Богоявленській церкві, змурованій його прадідами в XV, або, як інші гадають, на початку XVI ст. Над його могилою поставили розкішний надгробок з чорного мармору. Старий князь недовго пережив коханого сина: 13-го лютого 1608 року і він пішов у Божу путь і поліг на вічний спочивок поруч з домовиною сина в тій же Богоявленській церкві.

Князь Олександр Острозський лишив по собі двох синів, Костянтина та Івана, і трьох дочок: Софію, Катерину і Анну-Альоїзу. Його сини мали самі продовжувати князівський рід Острозських, бо у старшого Олександрового брата, Януша, не було синів, а молодший, Костянтин, помер безпотомним, так через се ужиті були всі заходи, щоб виховати їх в традиціях їх славного роду. Наперекір волі їх матері, заядлої католички, всі діти князя Олександра виховувались в православної вірі. Головним орударем в сій справі був відомий тоді проповідник і науковий діяч Лаврентій Зізаній-Тустановський, який ще в 1596 р. видав у Вільні свою „Граматику Словенску“ і деякі інші твори. Так було за життя князя Олександра і кілька років по його смерті; але як тільки закриті очі старезний голова дому, князь Костянтин, його невістка зараз же прогнала православних учителів, викурила з Острозського палацу самий дух „руської схизми“, а справу виховання дітей доручила єзуїтам. Проте її сини недовго пожили на світі: швидко по тім, як вони зробили звичайну подоріж по Європі задля довершення своєї освіти, обидва вони молодиками померли в Люблині: Костянтин—в 1618 р., а через рік, того ж самого дня й години, помер і його молодший брат Іван (в католицтві Януш). А ще через рік помер і їх дядько князь Януш Костянтинович, останній мужеський представник славного роду князів Острозських.

З трьох дочок князя Олександра старша, Софія, пішла потім заміж за князя Станіслава Любомирського, воєводу Краківського; середня, Катерина, за Томаша Замойського, великого канцлера коронного, а найменша, Анна-Альоїза, хоч теж побувала в дуже недовгій заміжжі за литовським гетьманом Яном-Карлом Ходкевичем, але не кидала родового гнізда—м. Острога і вважала себе за головну дідичку багатств і ймення своїх предків.

Анна-Альоїза народилась 15 березія, 1600

року. Їй минав тільки четвертий рік, коли помер її батько, і вона стала рости під виключним піклуванням матері, яка й прищепила їй лихе насінне надмірного фанатизму та бузувірства, що напотім процвіло в ній розкішним квітом, наробило великого лиха рідному краю, зате принесло добру поживу єзуїтам. Про сю недобру людину слід розказати трохи докладніш. Мати Анни-Альоїзи, княгиня Анна, була дочкою Яна Костки, Сандомирського воеводи. В 1592 р. сімнадцятилітньою красунею пішла вона за князя Олександра Острозського і принесла йому великий посаг, між іншими маєтностями й місто Ярослав, що тепер в Галичині, через віщо її звичайно взивали „княгинею Ярославською“. В домі її батька, Костки, єзуїти давно вже звили собі тепле кубельце, а в Ярославі мали вони власний костьол і навіть колегіум, в якому либонь-би то (як дехто гадає) вчив ся якийсь час і Богдан Хмельницький, що потім зруйнував його. Під впливом єзуїтів Анна Костчанка зросла заяждою католичкою, повною надмірного фанатизму й злосливої нетерпливости до людей іншої віри. Поки живий був князь Олександр, він якось умів спиняти її фанатичні поривання, зате напотім вона добре в сьому надолужила. Тодішній митрополіт Петро Могила з великим сумом занотував в своїх келейних записках, як „княгиня Ярославская“, ставши удовою, зараз же „отъ православної церкви (в Ярославі) іерея православного изгнати повелѣ и отступнику вручивши церковь, различно принуждаше правовѣрныя отступству совокупитися, въ темницу ихъ заключая, и пѣнежныя вины отъ нихъ взимая, и иными бѣдами казни ихъ; се жъ творяше наущенна отъ своихъ іерей, глаголемыхъ іезуиты“¹⁾. А в 1625 році та ж сама княгиня видала Ярославським міщанам привилей, в якому суворо заборонила їм

¹⁾ Архивъ Юго зап. Россіи, ч. I, т. 7, 61.

приймати до свого товариства ні одного жида, єретика і схизматика, хоч би то був найкращий ремесник або багатий купець. Тільки особлива знатність та вельможність дому князів Острозських (а може ще й намови єзуїтів, які мали в сій справі свої заміри) примусили богобійну панну віддатись за схизматика. Звичайно, мала вона на думці й релігійну місію — одвести мужа од грецької схизми і навернути до єдино-спасаючого костьола. Але князь Олександр був чоловік непохитної вдачі, та за ним пильним оком зорив і старий батько, що мав уже двох синів апостатів. Легко уявити, як прикро почувала себе отся девотка в Острозськiм замку, де щодня правились усякі церковні служби й набоженства, невиводно вешталась своєю захожі з далеких країн ченці та архієреї, одбувались часті наради з старим князем по релігійних справах, а особливо — яково було їй терпіти у власнім домі схизматицького богослова, який щоденно навчав її дітей грецьких догматів і був домовим священиком! Здавивши серце, мусила богобійна княгиня зносити усе те, і єдиною потіхою для неї була молитва, святоблівість і взагалі побожні справи. Поховавши мужа, вона ще з більшим запалом стала віддаватись таким справам: оточила себе єзуїтами, щотижня сповідалась і причащалась, носила на тілі грубу волосяну одєжу, спала на голих дошках і часто бичувала себе до крови колючою пугою. Вона змурувала в Ярославі пишний кляштор для бенедиктинок і подарувала тамошньому єзуїтському колегіуму кілька сел і фольварків. Чутка про її надзвичайну побожність розголосилась до самої столиці католицького світу, і папа Климент VIII ушанував її листом, в якому похваляв її горливість до католицької віри і ставив їй в особливу заслугу те, що вона, користуючись усякою пригодою, виганяла з своїх маєтностей схизматицьких попів і настановляла на їх місця католицьких священиків. Княгиня Ан-

на прожила з мужем всього одинадцять років і хоч лишилась досить молодою удовою, не маючи й тридцяти літ, проте не схотіла поновляти шлюб, прожила ще 32 роки удовицею і померла в 1635 р. в Ярославі, й похована в єзуїтськiм костьолі св. Яна.

Отака була мати князівни Анни-Альоїзи; в такому ж дусі й напрямі вона старалась виховати, за поміччю єзуїтів, і своїх дітей, бо й сам папа, зараз по смерті князя Олександра, прислав їй, нерозважній удовиці, потішаючий лист, в якому радив їй цілком присвятити себе на те, щоб виховати своїх дітей пристойно до їх славного роду і на користь св. віри. І богобійна княгиня була рада ужити усяких засобів, щоб найпильніше виконати волю св. отця, і свій матерній догляд та піклування переважно звернула на найменшу дочку, Анну-Альоїзу, бо вона лишилась після батька майже немовлятком і не зазнала ніяких схизматицьких впливів. І що то була за чудова дитина, який вдячний матеріал задля виховничих заходів матері і її помагачів єзуїтів уявляло непорочне серце маленької князівни! Її біографи-єзуїти умиленно оповідають, як отся незвичайна дівчинка „воістину ранійш стала визнавати Бога, ніж навчилась пізнавати свою матір. Ще не встигла вона вийти з пелюшок, як уже побожно складала свої рученята і, дивлячись на небо, не зірки помічала на йому, а вбачала Творця їх, і показуючи пальчиком на Його резиденцію, наvertала до Його думки тих, що на руках її носили. Вони її, ставлячи на ніжки, по землі ходити вчили, а вона їх до помислового підношення в небо привчала. Коли ж вона доросла до першої пори свідомости, то звернулась до Бога з такою палкою обітницею: „Мій Творче! Будь моїм Паном і моїм Богом, а я буду найнижчою служебницею Твоєю і шлюбую все житте моє присвятити на службу Тобі“. Увесь молодий вік князівни-праведниці пройшов в побож-

ній та добродійній праці: дуже любила вона читати св. письмо та про життя святих, охоче слухала і сама вела духовні розмови, безперестано допитувала своє сумління, обмірковувала кожний учинок, кожну гадку, часто ходила до сповіди і причастя. Мати при всякій нагоді правила їй про суєту та гріховність світового життя, відвертала її від гадки про заміжжє і видимо готувала її до чернечих обітниць. І молода праведниця охоче потурала материним річам і сама видимо кріпла в замірі стати черницею. Аж тут враз в її настрої стала ся якась несподівана зміна. Їй було тоді 18—19 років. Вона враз якось помітила, що вона молода і гарна, і перестала, як ранійш, нехтувати своєю вродою, а захотіла жити, як жили інші панни, її однолітки. Стала вона видимо байдужою до тих побожних праць, яким до того часу з запалом віддавалась, нудилась під час духовних розмов, перестала й згадувати про чернецтво, почала більш дбати про убори, про свою вроду, марила про веселощі світового життя і видимо нудьгувала серед невиводного суму та нудьги, що панували в домі її матері. Збентежена такою зміною мати та її приятелі-езуїти ужили всяких способів, щоб побороти в молодій дівчині сей небезпешний настрій, та ніщо не помагало; тоді вони зрозуміли, що приходить ся дбати про заміжжє панни, і стали виглядати пристойного для неї жениха. Було багато ясновельможних панів та князів, які радо зложили б серця свої у ніг родовитої наслідниці дому князів Острозських, але їх заходи не мали доброго skutku, бо хоч які вони були достойні, гідні й поважні люди, та їм бракувало однієї прикмети, найбільш потрібної, щоб повести до шлюбу таку богобійну панну—побожності. Нарешті знайшов ся щасливий претендент, що його признали достойним стати мужем добродійної Анни-Альоїзи: то був славетний лицарь Ян-Карл Ходкевич, граф на Шклові і Бихові, воєвода Віленський,

великий гетьман Литовський, губернатор землі Інфлянтської, староста Дерптський, Любошанський, Вілюнський і т. и. Він був багатий і значного (колись українського) роду, а про його хоробрість та військовий досвід і вдачу греміла слава не в одній Польщі, а й в інших країнах. Правда, він був удівець і трохи старенький задля такої молодої панни: йому було вже 60 років; за те його побожність та святоблівість доходили до найвищого ступня. Щодня він слухав св. мшу, а перед кожною битвою піснюкував та молив ся цілий день, годинами пролежував крижем на голій землі і бичував себе до крови. Серед своїх жовнірів він суворо нищив розпусту, виганяв з обозу розпустних жінок, а одного разу звелів їх усіх перетопити в річці. До того, він щедро наділяв добром католицьких духовних, будував костіоли і кляштори, і бувши тільки женихом, щоб догодити своїй нареченій, фундував в своїй Жмудській маєстности, с. Крозах, єзуїтський колегіум. За таким мужом нічого було обавлятися за дальший поступ у всяких чеснотах богобійної Анни-Альоїзи, тим паче, що (як ходила поголоска між єзуїтами) перед шлюбом молоді потай заприсяглись перед Богом довіку не користуватись малженськими правами і під зовнішньою формою малженства зберегти себе в панянській чистоті.

24-го падолиста, 1620 року, в Ярославі пишно та урочисто відбулось весілля Анни-Альоїзи з п. Ходкевичем. Але їм не довго судилось тішитись молодожонським щастем. Через кілька днів по шлюбі новоженець-гетьман уже поспішав до Варшави, на сейм, щоб з рук самого короля отримати гетьманську булаву і з нею вести королівське військо на війну з Турками. З Варшави він на короткий час навідав ся до Острога, щоб тільки попрощатись з молодою жінкою, і се було їх останнє побаченнє, бо воюючи з Турками під Хотином, старий гетьман часто хорував, а одного разу, обїзджаючи полки і напу-

чуючи їх перед битвою, він враз зхилився з коня і вмер на руках підхопивших його жовнірів—24-го жовтня, 1621-го року, рівно через десять місяців по шлюбі. Тіло його було поховане в Кам'янці, але через рік, по волі Анни-Альоїзи, було перевезене до Острога і з великою пишнотою та небувалими церемоніями поховане в фарнім костьолі; та на сім, як далі побачимо, далеко ще не скінчилась мандрівка помершого гетьмана.

Горе двадцятилітньої удовиці було безмірне. Не скільки вона вбивалась за старим мужем, з яким не встигла навіть добре познайомитись, скільки оплачувала свої молоді мрії та надії, що як той піл на дорозі розвіялись вітром. Чи варто було, справді, виходити заміж тільки задля того, щоб через десять місяців лишитись удовою, поживши з мужем тиждень—другий! Правда, вона була молода й багата; саме тоді був закінчений поділ велетенської спадщини князя Костянтина Острозського між його нащадками, і Анні-Альоїзі достались незмірні маєтності: Острозські і Звягельські на Волині, Туровські і Свідинські в Литві і материзна—місто Ярослав та інші містечки і села в Галичині, а крім того, небіжчик Ходкевич записав їй багате віно, велику силу грошей і безліч рухомого добра та коштовних річей. Молоді та багаті удовилі за тих часів вважались за найінтереснійших невіст, і не встигла ще Анна-Альоїза доволі оплакати мужа, як до неї стали вчащати князі та ясновельможні пани з Руси, з Литви і Польщі з заміром запобігти їй ласки і повести до шлюбу. Ходила чутка (як свідчать біографи), либонь сам королевич Владислав залицявся до неї. Але стара княгиня Ярославська невідступно слідкувала за дочкою і одно їй торочила, що Богові не вгодно, щоб вона йшла вдруге заміж, що передчасна й нагла смерть її мужа—се була кара Господня за те, що вона порушила свою давню дитячу обітницю зректись світа і служити одному Бо-

гові, і що їй одна дорога в житті—стати черницею. Те ж саме правив і духовник Анни-Альоїзи, єзуїт. Квола, безсила молода жінка не знала вже, на яку їй ступити; не було в неї сміливости йти наперекір намовам матері та духовника, та не в силі була вона зважитись і на те, щоб до віку зректись усяких втіх і радощів життя і покрити свою молоду голову чернечим каптуром. Довго вона вагалась, нудьгувала і не могла дати собі ради. В ній несвідомо боролись молоді сили, жага людського життя і невідразне поривання до молодого щастя, якого ще вона не зазнала. Потрібне було якесь надзвичайне зворушення, щоб дати рішучий напрям її слабій волі. Про се їй подбали святі отці. Одного разу, коли вона, повна нудьги й тривоги, палко молилась перед роспяттем, їй враз почулось, немов з уст росп'ятого Христа були виголошені до неї слова:

— Rogardź swiatem.

Сього було досить: вона зараз же зняла з себе розкішне убрання і коштовні речі, зложила їх у підніжжя росп'яття і з запалом тут же заприсяглась офірувати себе довічному панянству і Божій послужі. З того часу вона перестала виходити до гостей, що її навідували, одяглась в напів-чернече убрання і стала готуватись, щоб вступити до кляштора. Святі отці зхаменулись, що занадто переборщили: вступ Анни-Альоїзи до кляштора зовсім був не в їх інтересах, бо вона запевне понесла б туди за собою і все своє майно, яке б тоді навік було втрачене за ддя їх ордену, та й сама вона вийшла б таким робом з під їх впливу. Єзуїтам переважно йшло про те, щоб самим керувати її серцем і розумом і водити отсе кволе, лехковірне творіння так, як їм було треба. І ось вони, спочатку через духовника, а потім потроху наближаючись і все тісніше оточаючи Анну-Альоїзу, завзялись усіма способами відвести її від вступу до кляштора і назавжди затримати у вдо-виному стані. Вони виставляли їй різні невігоди

кляшторного життя і на всі лади вихваляли високість вдовиного подвигу, приводячи слово св. Бернарда: „większa rzecz jest bydź wdową, niż królową“; запевняли, що стан вдовування—се найпевнійший спосіб уникнути чистцевих мук і придбати вічне спасінне; приводили їй приклади з життя св. Павли, св. Євстафії і інших праведних удов, які заслужили собі спасінне либонь власне тим, що з своїми чеснотами не ховались за кляшторними мурами, а лишались серед миру задля доброго прикладу іншим; радили їй брати приклад з євангельських удовиць, що служили Христу, і самій щедро обдарувати Його „спільників“¹⁾. Лехковірна Анна-Альоїза швидко піддалась отсим хитрим намовам і залишила думку про кляштор, згодившись на довічне вдовування; вона вбачала навіть значну вигоду в тім, що могла придбати вічне спасінне, не кидаючи роскішного дідівського замку в Острозі до якого звикла змалку, і не зрікаючись гучних титулів князівни та воєводиної Віленської. А задля того, щоб їй було де ховатись від світових спокус та від женихів, які все ще не тратили надії запобігти її ласки, Анна-Альоїза, з поради духовника, збудувала в замку осібну каплицю, в якій провадила час в молитві, святобливих розмислах і інших побожних працях. Ще до того патери дуже вихваляли перед нею і радили їй часту сповідь, як добре знарядде проти гріхових спокус, і вона щиро одкривала перед ними найпотайніші свої гадки й помисли; а вони, як тільки помічали у неї хоч легенькі поривання до людського життя, зараз охоложували їх нагадуванням про смерть, про помершого мужа, радили їй навідувати його могилу справляти по його душі частіш поминки і щороку перемяти на його спорохнялім тілі в домовині гаптоване золотом убранне.

---

¹⁾ Socii Iesu (спільники Ісусові)—так звали себе єзуїти.

II.

Так минуло більш двох років. Анна-Альоїза досить уже добре вправилась в перейманні чеснот євангельських удовиць і цілком піддалась волі своїх керманичів, так що жила і все робила, як їм бажалось, і з завязаними очима йшла, куди вони вели її. Настав час, коли отакій довершеній святобливості пора вже була перейти, сказати б, із потенціального в активний стан, виявитись в якійсь діяльності *ad maiorem gloriam* св. віри і принести сподівані плоди на користь тим, під чийм доглядом отся святобливість зросла і зміцніла. Про се виявлення ось як оповідають біографи Анни-Альоїзи, Ярославські єзуїти:

„Одного разу Анна-Альоїза почала міркувати про те, що в Острозі за тих часів багато було упертих та непокірних римському костьолові схизматиків. Вона бачила, що в місті невірна Жидова занадто розмножилась і майже новий Єрусалим заложила: тут вона головні суди свої відбувала, в Острозський трибунал Жиди з своїми справами збирались з цілої України, Волині, Підлісся і з сусідньої Руси (Галичини); тут же був і жидівський банок ¹⁾. Особливо звернула вона увагу на те, що в Острозі було багато поганців Татар, колись-то узятих в полон її предками, а потім обдарованих волею; отсі Татари публічно справляли свої безбожні обряди і мали магометанські мечети в передмістях Острога. Бачучи все оте, серце побожної панії розривалось і боліло, коли вона думала, що в однім тільки місті її держави знаходилось так багато душ, викуплених кривю Христовою, що жили для вічної згуби. Во-

---

¹⁾ В Острозі і дотепер існує кам'яна синагога оригінальної архітектури. Як завіряють Острозські жиди, вона існує вже мало не 4 століття. При ній жив відомий в жидівській літературі коментатор Маршує, померший в 1629 р. А на жидівській кладовищі в Острозі є пам'ятники з написами либонь XIV—XV ст.

на оплакувала таку ж вічну згубу многих тисяч душ, що жили в інших її маєтностях. Вона наважилась спасати від згуби душі людські і, скільки могла, дбала про те, щоб як найбільше можна було посилати спасених душ до Бога. Вона цілком би вичистила свої маєтности од магометанської зарази, од жидівського блюзнірства і схизматицького квасу, коли б військові бурі (се б то война Б. Хмельницького) не стали їй наперешкодї в сих високих її замірах. Вона уживала задля того усяких способів; між ними і той був не послідній—щоб осадити в Острозі орден Societatis Iesu, який, за поміччю костьола і школи, завів би єдність віри, любов до святих чеснот і усякі добрі звичаї. Через те вона сміливо звернула всі свої гадки на те, щоб фундувати в Острозі колегіум єзуїтський, і що задумала, те й виконала“.

Гадка про осаду єзуїтів в Острозі і заклад тут єзуїтських шкіл задумана була уперше не тепер, а давніш, коли Анни-Альоїзи ще й на світі не було. З того часу, як єзуїти уперше пробрались на Волинь, вони не зводили своїх пожадливих очей власне з Острога, який в останній чверти XVI ст. був головним просвітним центром для України, коли тут існувала фундована князем Костянтином Острозським академія, друкувалась перша славянська біблія і багато інших учительних і релігійно-полемічних книг. Але поки живий був старий князь, всі змагання єзуїтів пробратись до Острога не мали skutku. Багато надій покладали вони на князя Януша Костянтиновича, який справді одного часу носив ся з гадкою фундувати в Межирічі, се б то майже на передмісті Острога, єзуїтський колегіум; але Януш чомусь змінив свій замір і замість колегіума фундував в Межирічі коштовний кляштор для францишканців. Тим часом єзуїти встигли заложити в 1612 р. свій колегіум в самій столиці Волині—в Луцьку, але не

спускали з очей і Острога, де й по смерті князя Костянтина фундовані ним школи не були знищені¹⁾.

Про що тільки гадав, але не виконав, князь Януш Костянтинович, те виконала побожна його „синовиця“ (племінниця). 27-го липня, 1624 року, Анна-Альоїза сама прибула до Луцького гродського уряду і вписала до актових книг два фундаційні записи, один на заложенне в Острозі єзуїтського костьола, другий на фундування при йому єзуїтського колегіума. В останнім запису вона так мотивувала свій учинок: „Наслідуючи приклади моїх славних предків, які, дбаючи про розмноженне хвали всемогучого Бога, фундували в своїх маєтностях костьоли, монастирі, колегіуми і забезпечували їх достатними прибутками, і прагнучи з свого боку до такого ж розмноження слави Божої, щоб віра католицька ширилась через науки і освіту молодих людей і проповіданне слова Божого, а бажаючи теж, аби ніколи не уставали молитви за душу ясновельможного його милости небіжчика мужа мого, який за життя виявляв завжди велику прихильність до предмета теперішньої моєї фундації, а разом і за душі предків моїх князів Острозських, я Анна-Алоїзія, за радою ясновельможної княгині Анни Острозської, воєводиної Волинської, матері і добродійки моєї, і теж по своїй добрій волі і пильно обміркованому призволенню, фундую на вічні часи в моїй родовій маєтности, в

---

¹⁾ Документальний довід на те маємо в рукописному Інвентарі маєтностей князів Острозських, що був зложений в 1620 р. під час поділу тих маєтностей між дочками князя Олександра Острозського. В сїм Інвентарі, серед опису Острозського замку і різної будівлі, є й таке: „Tam że akademia, szkoła, drukarnia i unszebudowania kollegiacke polske i ruske“. Про сї ж школи, як тоді ще існуючі, згадується і в Віршах Кас. Саковича на погреб гетьмана П. Сагайдачного, виданих у Києві в 1622 році:

„Дай Боже, бы тая там фундація трвала,
Жебы ся оттоль хвала Божа помножала“.

місті Острозі, колегіум Societatis Iesu і при ньому костьол, який має бути на імя св. Ігнатія Лойоли і Франціска Ксаверія, отців єзуїтських. Задля сього я дарую на вічні часи пляц в м. Острозі, між вулицями так званою Згнилою і Звягольською, або Водяною (*далі йде опис меж того пляцу*), а на змуруванне того колегіума і костьола я осібним актом записала велебному ксьондзу ректорові Острозського колегіума Яну Боршинському і його наступникам 30,000 золотих польських¹⁾, забезпечивши сю суму усим рухомим і нерухомим моім добром. Тепер же, бажаючи, щоб отці колегіума мали для себе пристойне утриманне і щоб швидче змогли одчинитись задля освіти молодиків школи, через які множилась би хвала Божа, я на вічні часи дарую і записую їм родову маєтність свою, а власне село Княгинин з двором і фольварком, села Мартинівщину, Білоберіг, Зарудде, Остров, Візд, с. Спасів з фольварком, села: Бодаки, Нараїв, Шаварки, Замлин і Волицю, з усіма приналежностями, будівлею, угодами і доходами, зо всіма підданими: тяглими, боярами панцерними і путними, огородниками і підсусідками, з церквами руськими і з правом подавання до них духовних, з млинами... (*далі йде детальний перелік доходів з цього ключа Княгининського*). Крім того, задля огороду при колегіумі дарую отцям єзуїтам пляц в м. Острозі, над ставом, поміж Новим-містом і пасікою, так званою Наливайківською“. Сей запис Анна-Альоїза закінчила так: „А оборонцем теперішньої моєї фундації я назначаю і найнижче упрошую найяснішого короля Жигмонта III і після його будучих королів польських“.—Через кілька років, власне в 1630 р., Анна-Альоїза, крім названих, записала єзуїтам ще ось

---

¹⁾ Вартість тодішнього зол. польського рівнялась приблизно 75 к. ср.

які маєтности: село Курняки, Могиляни, Мисковці і Волосковці ¹⁾).

Того ж (1624) року в Острозі з великою помпою відбулись закладини величезної кам'яниці задля будучого колегіума. Коли положили перший камінь, сама фундаторка кинула туди жменю золота і умиленно сказала:

— О, коли б я змогла збудувати Богові храм із щирого золота і такий величезний, щоб він покрив собою усю землю!

На се один езуїт одмовив:

— Вірь, ясновельможна панї, що мале людське серце єсть найкращий храм для Бога.

План будинку був зложений ученим архитектором, бенедіктинцем Моллі, умисне запрошеним з Риму за керовника при будівлі, а за простих робітників були підданці фундаторки, яких щотижня зганяли з околичних сел по кільки сот чоловік. Коли почалась работа, в околицях містечка Межиріча і с. Кунева несподівано знайшов ся здатний до будівлі камінь, про який ніхто й не відав до того часу. В тім признали езуїти ознаку особливої милости Божої і упевнили побожну фундаторку, що розпочата нею справа угодна і приємна Богові, а вона сю каменарню зараз же записала їм у власність.

Оселивши в Острозі езуїтів, Анна-Альоїза дала їм самим виключне право закладати тут школи і виховувати молодь. Оттоді-то, мабуть, і були в кінець знищені Острозські православні школи, що були заведені дідомъ Анни-Альоїзи і сяк-так істнували ще й в 1620 році. Замість їх езуїти, не ждучи кінця будівлі колегіума, завели свої публічні школи,

---

¹⁾ Обидва записи Анни-Альоїзи знаходять ся в актовій книзі Київ. Центр. Архива, № 2134, на лл. 686 і 688, а додаткова — № 2458, л. 507.

до яких (по їх свідoctвy), зараз же й почали вступати шляхетські діти з Волині, Поділля, Полісся і навіть із задніпровської України. Анна-Альоїза сердечно тішилась тим, і бажаючи дати бідній шляхті, особливо дітям з Волинського воєводства, пристойне утримання, зробила нову фундацію на заклад шляхетського конвікта, для якого власним коштом збудувала велику кам'яницю, а сусідню православну церкву звеліла перебудувати на домову каплицю, щоб учні з конвікта щоденно ходили туди до набоженства.

Не дивно, що, маючи таку горливу та щедру меценатку, Острозський колегіум за короткий час розріс ся та закоренив ся, як лопух на гноїщі. В 1631 р. там були вже одчинені й вищі класи, философський та богословський, а разом з тим заведено було й новіціят, або семинарію, виключно для кандидатів на ксьондзи. Анна-Альоїза не знала краю й міри в піклуванні про свій улюблений колегіум. Усю силу матерньої любови, увесь запас неростраченого кохання, вона перенесла на його і жила й дихала його інтересами. Новозаложений клас філософії, а ще більше новіціят були предметом особливої дбайливости її та прихильности. Вона побільшила кошти на сі заклади, сама достерігала, щоб философи й новіції мали все їм потрібне. і часто їх відвідувала. „Приємно було побожній фундаторці бачити духовних синків своїх, коли вони сиділи круг столу, заставленого наїдками з її матерньої милости, а ще більш любила бачити їх в свята, коли вони з побожністю приступали до трапези Господньої. Вона не могла доволі намілюватись їх скромністю та чемністю і вбачала в сих молодиках правдивий образ скромности та побожности її патрона Альоїзія Гонзаго. Коли вона якось прийшла до колегіума і, обходячи камери учнів, зайшла і в камери новіціїв і побачила, які у них тверді

та убогі ліжка, то заплакала над таким убожеством і з жалем стала дорікати ректорові, що він так суворо виховує і злиденно содержує учнів. А коли отець ректор відповів їй, що так і личить убогим чернцям, щоб вони замолоду звикали до убожества і до життя апостольського, то Анна-Альоїза одмовила йому на се, що чернече убожество можна погодити з пристойною вигодою: нехай усе буде не розкішне, але хай буде пристойне. І як тільки вона вернулась з колегіума до свого палацу, то зараз же послала до колегіума усе, що знайшла у себе пристойного і придатного до чернечого ужитку, а щоб і надалі учні не терпіли недостачі в необхідних речах, вона на якийсь час облишила костьольні апарати та прикраси, що своїми руками готувала, і почала сама краяти полотна та шити сорочки задля учнів“.

Так умиленно оповідають самі езуїти про свою добродійку.

III.

Тепер, щоб краще обзнайомитись з Анною-Альоїзою, побуваємо в її палаці, обдивимось її життє, побачимо, як вона жила, чим займалась, тішилась, розважалась, як нищила в собі світові спокуси і вправлялась в високі чесноти.

Острозський замок, або власне самий дідинець, в якому проживала Анна-Альоїза, містив ся на доволі високому горбі, що тепер зветь ся в Острозі „Судовою горою“, звідки одкриваєть ся широкий краєвид на річку Вілію, м. Межиріч і зелену долину р. Горині. З трьох боків той горб обривав ся дуже круто, а з третьої, з півночі, одрізаний був од міста глибоким ровом, через який перекинуто було звідний міст. Дідинець оточали навкруги високі мури, а на рогах стояли кам'яні башти чудової влоської архітектури, з яких одна півкругла, увінчана зубчастою короною, добре збереглась

і до нашого часу. Там, де був звідний міст, над брамою, якою тільки й можна було увійти до замку, теж стояла кам'яна башта, крита гонтою; над нею був зроблений залізний годинник „з цимбалом“, який грав що-години“¹⁾. На замку завжди пильнувала панська надвірна міліція, а з бійниць його башт грізно виглядали гармати, гаківниці, мушкети і инша огниста стрільба. В самім замку, зараз за брамою, стояла кам'яна Богоявленська церква, а проти неї князівський палац, змурований одночасно з замком ще в половині XV ст. князем Василем Острозьким, що його прозвали „Красним“. Хоч сей палац нераз потім перебудували, але ще й за часів Анни-Альоїзи в йому доховалось де-що з старовиної простоти; так, поряд з розкішними покоями, оздобленими дорогими шпалерами, шовковими завісами і т. и., тут були й кімнати з кафляними пічами, „мурованими коминами“, з „мальованими“ дверима, з „дубовими лавами“ попід стінами і т. и.²⁾.

Не вважаючи на півчервече життє Анни-Альоїзи, її палац нічого не втратив з попередньої правдиво княжої пишноти й виставности. Єзуїти пригадують, що коли їх провінціяльний візитатор Фабриціус (поважна особа) в перший раз завітав до Анни-Альоїзи, то, проходячи через ряд розкішних покоїв, оздоблених коштовними прикрасами, і вбачаючи поважних, одягнених в дорогі шати слуг, подумав, що то були сенатори, і дуже здивувався, коли помітив, що сі поважні особи пильно слідкують за кожним рухом господарки, угадують її ба-

---

¹⁾ Се ми говоримо тільки про „вишній замок“, або дідинець, а крім його був ще в Острозі й „окольний замок“ з земляними стінами, які оточали ціле місто. В йому теж були кам'яні башти, з яких дві ще й доси існують.

²⁾ Усі отсі подробиці маємо з Інвентаря 1620 р., про який раніш згадували.

жання і з низькими уклінами виконують її накази. По звичаю всіх тодішніх магнатів, Анна-Альоїза держала числену юрбу служебників і служебниць, які вважались потрібними не так для справжніх послуг, як ради пустої пихи, або ж задля розваги господарів; напевно, останню послугу правили „два карли і дві карлиці“, яких ми надibuємо між челядю Анни-Альоїзи.

Побожна та богобійна пані дуже пильнувала за моральністю своїх слуг; мужчин вона держала в однім дворі, а женщин в другім; вимагала, щоб усі її слуги були чесні, скромні, побожні, добре знали науку католицької віри, щиро виконували її установи і обряди і, служачи своїй пані, не переставали дбати про своє спасінне. „Двір її (свідчать біографи) більш скидав ся на жіночий монастир; в йому завжди панували тиша, скромність, згода і пристойність. Сей панський двір завжди був повний жіноцтва; там були й сироти вихованці, були й діти—жидівські, московські, турецькі і татарські, узяті до двору задля того, щоб навчити їх догматам і правилам св. віри. І ніхто з сих дітей не порожнював: після молитви і вислухання св. мші, одні шили, другі пряли, інші ткали килими, гаптували золотом, займались иншим жіночим рукоділлем. А при них були й такі особи, що під час роботи в голос читали про життя святих, або які духовні книги, а в інші часи приготувляли новохрещених дітей до прийняття св. таїн, і теж по черзі навідували хворих і їм слугували“.

Піклуючись так про душевне спасінне своїх слуг, побожна пані не менш дбала і про тілесні їх потреби, особливо ж піклувалась вона про недужих. „Инші пани (кажуть її біографи) більш дбають иноді про своїх собак, ніж про хворих слуг. Вірний слуга втраєє здорове на панській службі, а не має ні помочі, ні потіхи в недужі своїй. Підорветь ся

од праці робочий чоловік, і уже за велику милість почитуєть ся й те, коли їмосць вишлеть йому чару води або горілки з сіллю. Не так легковажила здорове своїх слуг отся дбайлива пані. Як тільки вона довідувалась, що хтось з її двораків занедужав, зараз приставляла до його прислужника, казала давати йому їсти тільки те, що йому можна, і за порадою лікаря, що його завжди при собі держала, казала видавати з своєї аптеки потрібні ліки. Коли хворий сильно недугував, вона доручала духовникові подбати про спасінне його душі, сама одвідувала його і інших посилала справлять ся про стан його здоровя. А коли недужий був уже близький до смерти, то хоч би то був найнижчий челядник, візник або гайдук, сама приходила прислужувати йому: обтирала піт з його чола, поправляла йому постіль, з своїх рук годувала його, ласкаво вговорювала терпіти, покладаючись на волю Божу, потішала його надією блаженної вічності; а коли він починав конати, давала йому в руки свячену свічку і приготовляла його побожними актами до християнської смерти. Дивно було слухати, коли така великоможна пані, понижаючи себе до своїх слуг, святобліві акти з ними справляла, пригадувала помиравшим молитви й вірші з псалмів, події любови Божої, при останнім же конанні вона побожно волила: „Єзус, Єзус, Маріє!“ і всіх присутних побуджувала до плачу. А як що ксьондз знаходив ся коло помиравшого, то вона вже не вмішувалась в оту духовну прислугу, а доручала се йому. Які вона похорони своїм слугам справляла, як багато св. мшів за душі їх заказувала—про се відали усі, хто служив у її княжому дворі. Усі вони хотіли жити, служити й помирати в неї“.

О стільки ж добра й милосердна була (по свідоцтву біографів) Анна-Альоїза й до своїх підданців.

„З пяти польських гріхів найзвичайніші були— утиск підданців і проїзд по дорогах з потолоченням людських нив. В таких гріхах неповинна була отся побожна пані. Підданці її були під таким захистом, що ніхто не смів чинити їм найменшої кривди. Старостам і підстаростам вона суворо наказувала, щоб вони не накладали на людей ніяких нових відбутків. Під час подорожі, як тільки вона з карети вбачала, що її дворяне топтали кіньми чужий хліб, що ріс при дорозі, вона зараз же посилала сказати, щоб сього не робили“. Вона не була горда, а була приступна до всіх, дуже ласкава і до всіх справедлива. Задля спасіння душ своїх підданців, Анна-Альоїза збудувала, крім езуїтського костьола в Острозі, ще пять костьолів в своїх маєтностях, а власне: в Звяглі, Хлапотині, Берездові, Острожку і в Турові, і при них шпиталі, забезпечивши їх десятинами, ординаріями і грошовими сумами. В сі шпиталі вона наказувала приймати всіх калік і старців з її підданців і не терпіла, щоб старці лишались без догляду і волочились по вулицях. Часто вона й сама одвідувала шпиталі, доглядалась до того, як содержувались убогі, і подавала їм щедрю милостиню. В голодні роки, наприклад в 1638 році, коли люди трохи не скрізь на Волині помирали з голоду, вона в своїх селах казала щодня роздавати хліб не тільки своїм підданцям, а й иншим, хто його потребував. Часто вона платила довги за неспроможних і давала гроші на окуп бранців з татарської або турецької неволі.

У своїм домашнім пожитті Анна-Альоїза жила як справжня черниця, і єдиною втіхою для неї було проводити дні і ночі в побожних працях. Пустих світових розмов вона не терпіла, і коли траплялось часом, що, сидячи за обідом, хто небудь з гостей починав звичайну світову балачку, побожна господарка поривалась вийти зза столу, або ж про-

хала своїх духовних завести розмову про що-небудь божествене. Кожного дня слухала вона мшу і присвячала цілу годину на молитву; кожного місяця присвячала три дні на духовні роздуми, і раз в рік присвячала на се аж десять днів. В сі дні вона тільки й думала, що про Бога і виконувала духовні вправи, які вигадав Лойола для єзуїтів. Вона часто говорила і кожного разу перед причастем клала на вівтарь не менш як п'ять червонців, а в день свого народження клала їх стільки, скільки їй було років. Вкупі з єзуїтами вона кожного місяця через жеребок вибирала собі патрона з лічби місячних святих і шанувала його особливо: казала правити службу тому святому, уважно читала про його життя і старалась в своїх учинках бути подібною до його. Щоб умертвити свою плоть, вона часто бичувала себе до крові гострими канчуками, або дряцала залізною щіткою і завжди носила на тілі пояски з дроту, а на руках залізні наручні. В страстні дні Анна-Альоїза морила себе до останньої міри. В чистий четвер вона скликала старців, мила їм ноги не водою тільки, а й сльозами своїми, потім частувала їх обідом і сама прислужувала їм так щиро та покійно як би самого Христа мала своїм гостем. В страстну п'ятницю цілий день пробувала в молитвах, боса обходила по костьолах гроби Господні, довго лежала крижем на молитві і обливала сльозами помости костьольні.. За свою праведність Анна-Альоїза, як свідчать її біографи, часом сподоблялась бачити таке, чого звичайна людина не може побачити; так одного разу зайшла в она в садок якогось Острозського обивателя і звернула увагу на дерево з яблуками, які здались їй чогось незвичайними; і справді, коли почали розрізувати сі яблука, то в кожному знайшлися штучно зроблені роспяття.

Оттакий образ своєї горливої добродійки змалювали на віковичну пам'ять про неї влячні отці

езуїти. Звичайно, на повну безсторонність їх неможна дуже покладатись. Взагалі можна вірити всьому, що вони оповідають про сердешну добрість побожної Анни-Альоїзи, про її щедрість, справедливість, християнське милосерде до убогих, немощних, нещасних і т. и.; але треба пам'ятати, що всі оті чесноти мали занадто тісний круг приложення, не переходячи за межі конфесіональної виключности та прозелітизма. Річ звичайна, що побожна пані була й добра, й милосерда до своїх одновірців-католиків, та ще хіба до тих чужовірців, що по волі, чи по неволі виявляли згоду перейти в її віру; але чи така вона була милосерда й до людей іншої віри, а особливо до маси підвладного їй православного люду? Можна сміливо ручитись, що коли б хто з православних письменників того часу зложив житєпис Анни-Альоїзи, то в ньому образ езуїтської преподобниці був би змальований зовсім іншими фарбами. На жаль, в українській літературі XVII в. істнує тільки одна слабенька проба в такому роді, про яку згадаємо потім; зате в судових актах того віку можна вишукати кілька документів, що яскраво свідчать про те, яким шкодливим, жорстоким ворогом була побожна Анна-Альоїза до людей тієї віри, якої споконвіку твердо держались і за яку горою стояли її славетні предки, та й сам її рідний батько. Тут уже не проявлялось у неї ніякої справедливости або милосердя.

Треба знати, що інші нащадки князя Костянтина Острозького хоч самі й належали вже до католицької віри, але, знати, з пошани до його славної пам'яті, ні в чім не порушали прав і свободи віри і церкви православної і виявляли до неї повну коректність, а иноді й доброзичливість. Так ми вбачаємо, що надрукований в Острозькій друкарні в 1612 р. Часослов був виданий „повелѣніємъ“ князя Януша Острозького, який хоч сам

був католиком, але, ради пам'яті батька, по давньому спомагав усі його просвітні й милосердні заклади: школи, церкви, монастирі, друкарню, шпиталі і т. и. ¹⁾ Так само поводив ся й його братанець, молодий князь Януш (Іван) Олександрович, рідний брат Анни-Альоїзи, про якого православні, заносючи скаргу на його сестру, писали, що він, „святое пам'яті яснесвещенное кнежа, ничего правъ и фундушей продковъ своихъ не нарушалъ и кривдъ добрамъ церковнымъ не чинилъ“. Навіть сама Анна-Альоїза, ставши (в 1621 р.) володаркою „князства Острозського“, первісно теж „остерегалась“ чинити такі кривди, тільки не довго: так, ми вже згадували, що, напустивши до Острога єзуїтів і дарувавши їм виключне право на заклад тут публічних шкіл, вона тим самим цілком знищила славетну Острозську „академію“ і інші православні школи, фундовані славним її дідом, а за тим почалось систематичне нищення або усилкове відобрання у православних церков, монастирів, шпиталів і т. и. Була тоді в Острозі мурована церква св. Тройці, а при ній великий шпиталь, в якому знаходило собі притулок і догляд багато „уломныхъ, хорыхъ и убогихъ розного стану и кондиціи“; обидва сі заклади ще за давніх часів були фундовані теж прадідами Анни-Альоїзи і гойно забезпечені цілими маєтностями: м. Суражом (що тепер село в Кременецькій повіті) і с. Андрушівкою, з яких ішло на церкву та шпиталь щорічного приходу більш 3,000

---

¹⁾ Варт помітити, що через рік по смерті князя Януша автор „Палинодії“, Київ-Печерський монах Захарій Копистенський ушанував пам'ять його справжнім діфірабмом за те, що сей князь, хоч і став одступником, але „народ свой роский любилъ, православною вѣру отцовъ своихъ величалъ и побожне поважалъ, монахов, святогорцев религіи греческое почестне приймавав и прикладомъ отца своего ялмужну давалъ“ і т. и.—Русская Историч. Библіотека, IV, 1139.

злотих польських. Сї маєтности побожна Анна-Альоїза негайно відобрала і разом з церквою віддала єзуїтам, шпиталь „опустила“ (зробила пустою), а замість його фундувала в Острозі латинський шпиталь св. Франціска-Ксаверія, а на його утримання записала щорічний дохід з Острозської папірні, яка була заведена колись її дідом задля потреб православної друкарні. Крім того, православні скаржились, що Анна-Альоїза майже цілком обібрала катедральну Богоявленську церкву, в якій було поховано її батька й діда, „и барзо веле зъ нее охендозствъ и аппаратовъ церковныхъ, лихтаровъ и иныхъ речей побрала и на пожитокъ свой (чи може костьольний) обернула“. Потім, коли за нового короля Владислава IV православні доправились того, що їм дозволено було вибрати й поставити собі митрополїта і 5 єпископів, після чого Волинці зараз же одноголосно вибрали владикою Луцької й Острозської катедри князя Олександра (в чернецтві Афанасія) Пузину, то унука князя Острозького, на перекір державним правам, без усякої власної потреби, на одну прикрість православним, з намови єзуїтів, зақазала своїм підданцям, мирянам і духовенству, признавати нового владика своїм пастирем, звертатись до його в церковних справах і віддавати йому належну слухяність; а коли сам о. Пузина прибув до Острога, як до своєї катедри, то „зъ жалемъ сердечнымъ“ довідався, що замкова катедральна церква, з наказу Анни-Альоїзи, була запечатана шістью печатями, а замок обсажений числоною сторожею. Спробував владика навідатись до інших міських церков, але усюди знайшов запечатані двері і грізну сторожу¹⁾.

Але усі оті кривди й прикрости були тільки

---

¹⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. 6, №№ CCLXXII і CCLXXIII.

прелюдією до страшливої події, яка бурхливо й несподівано зкоїлась у Острозі в 1636 році і коштувала православним багато крови й лиха. Власне кажучи, сама Анна-Альоїза відограла в сій трагедії, як і в інших подіях, ганебну ролю сліпого знаряддя в руках стоявших за нею езуїтів, в бенефіс яких відограна була й сама трагедія.

Річ у тім, що езуїти все ще не були задоволені діяльністю своєї протекторки в прийнятій нею на себе місії—спасання душ людських од вічної загибелі. На їх погляд, вона не досить енергійно поступувала в справі викорінення „схизматичького квасу“ в своїй державі, дозволяла схизматикам мати свої церкви і навіть в самому замку лишала в їх руках муровану Богоявленську церкву, яка гордовито підносилась над усім містом і своєю величністю переважала католицькі костьоли. Ще білш їм не подобалось, що побожна пані сама инколи одвідувала ту церкву, бо в ній були поховані її предки і там же стояв мармуровий надгробок над помершим її батьком князем Олександром. Давно вже вони дурили її, либонь сей князь, хоч і жив у схизмі, але, за благанням своєї побожної малжонки, в самий час конання прилучив ся до св. костьола і вмер в правдивій вірі; що за усильним старанням отців їх ордену папа Климент VIII дозволив навіть молитись в костьолах за його душу, і що тільки через нечувану упертість схизматиків його поховано в їх церкві. Анна-Альоїза, що так шанувала память батька, радісно слухала отсі теревені і все частійш ходила до Богоявленської церкви молитись над його могилою; нарешті вона так була затуркана езуїтськими теревенями, що їй в голову зайшла страшна думка, яка й привела до несподіваних, може, й для неї і дуже гірких для інших наслідків. Така була завязка Острозської трагедії 1636 року, про яку нехай нам попередю розкажуть самі отці-езуїти.

„Серце побожної дочки сильно боліло з тої причини, що кости її батька покривала земля, проклята римським костьолом, і вона вдень і вночі все міркувала про те, яким би робом відобрати отой дорогий депозіт і перенести його до католицького костьола. Одного разу вона не потаїлась з сим сміливим заміром перед своїми виборними й вірними слугами. Вони прийняли до себе для виконання сієї справи метких та сміливих лицарів, розставили непомітно, де було треба, озброєну піхоту, забрались до церкви, одкопали домовину і взяли її разом з тілом Олександра і вернули сей депозіт, що довго був у вязенні, своїй панії, оддали батька дочці, і положили його в святу землю, в католицькім костьолі. З сього скоїлась велика бурда. Схизматицька Русь, нацькована своїми понами, що ревнували немов би то за наругу Божому дому, зняла тривогу, почала звідусіль збігатись і озброюватись. Чернь до того розлютувалась, що кинулась на свою пані-дідичку, і остання певно не втекла б з рук осатанілого хлопства, коли б не захистила її двірська кавалерія, піхота і лицарська сміливість шляхетних студентів колегіума. Лютість схизматицька була страшенна! Ватажки бунтарі лїзли прямо на шаблі, кидались в вогонь, готові загинути з тілом і душею, аби тільки добратись до своєї панії і помститись над нею. Тим часом старости з околичних сел прибули до міста з свіжими силами і присмирили повстанне: одних бунтарів вони забивали на місці, інших заковували в кайдани і закидали до темниць, коли ж не стало вже ні кайданів, ні місця в темницях, держали їх за сторожою в приватних домах.

„Справа розбіралась в трибуналі. Там отих злочинців судили — і декретували: схизматицьких попів вигнати з Острога, бунтарів, що були за сторожою, зарати мечем, ватажків і верховодів бунту теж

скарати на горло—кого четвертувати, колесувати, зварити в смолі, а кому одрубати руки, поламати кости, зняти з живих шкуру; домівки ж бунтовників зрівняти з землею і місця, де вони стояли, посипати сіллю.

Коли в Острозі довідались про такий трибунальський декрет, то плач і несвітський лемент знялись по цілому місту. Заможні міщане давали по кілька тисяч гривень, щоб відкупитись від кари. Закованих бунтарів повели до замку для вислухання декрету, але там вони почули інший, милостивий декрет своєї панії: вона звеліла їх розкувати і, замість того, щоб вести на кару, казала повести їх до їдальні, пробачила їх вину і, нагодувавши, пустила їх до домів. Плач повернув ся на радість; усі славили милосерде своєї панії, і через сю ласкавість багато знайшлося таких, що стали охотитись до св. унії, але інші лишились при своїй пустій вірі. Та проте ясновельможна пані мала ту втіху, що після прогнання, силою трибунальського декрету, з Острозських маєтностей 46-тьох схизматицьких попів, віра католицька почала тут ширитись, а схизматицька упертість потроху зменьшатись, так що незабаром і простий народ і навіть попи приставали до унії; а за-для того, щоб твердість їх в унії була видна і всім відома, богобійна пані встановила, щоб усі попи з усіх її маєтностей прибували в ризах до Острога на свято Божого Тіла за-для участі в процесії і читали на славянській мові євангеліє. Сей звичай в головних містах тримається й доси“ (себ то в 1698 р., коли зложене було *Życie Anny Aloizy*).

Так оповідають про Острозську трагедію біографи Анни-Альоїзи, Ярославські єзуїти. Інші польські історики, переказуючи сей епізод в загальних рисах згідно з єзуїтами, додають деякі цікаві подробиці. Домовину з тілом князя Олександра було

викрадено в ночі під Великодне свято. Народ, якого велика сила зібралась до церкви, голосно ганив блюзнірський учинок своєї дідички, але ще не починав ніяксі ворохобні проти неї, терпливо ждучи кінця служби й посвячення пасок. Аж тут верталась з костьолу сама дідичка в кареті, цугом, в супроводі двораків і гайдуків. Їй треба було проїхати до замку через міст, як-раз поуз саму Богоявленську церкву, але тут був великий натовп з пасками, що ждав їх посвячення, і на приказ дати дорогу пані не схотів розступитись. Роздратована Анна-Альоїза либонь звеліла слугам і гайдукам їхати прямо на народ, по розставлених на землі пасках. Сей лежко-важний учинок либонь і викликав ту колотнечу, про яку вже говорено. Безмірно обурений натовп оточив поїзд пані, закидав її крашанками і хотів її разом з каретою зіпхнути з мосту в глибокий рів. Коли слуги й двірська міліція якимсь чудом вихопили Анну-Альоїзу з рук розятрених міщан, останні кинулись за нею в самий палац, і тільки огниста стрільба примусила їх одступитись¹⁾.

В сім переказі деякі деталі не вірні: колотнеча була не на самий Великдень, а другого дня великодних свят; натовп загородив Анні-Альоїзі дорогу не через те, що стояв з пасками, а через те, що саме в ту хвилину відбувалась звичайна для того дня церковна процесія з охрестами, і, значить, ніхто не їздив по пасках. Але дуже цікаво, що в Острозі й доси ходить в устах народних глухий переказ про якусь пані, що колись проїхала по пасках.

Чутка про страшну подію в Острозі швидко рознеслась по всій Україні і глибоко вразила серця людські. Невідомий автор Львівської літописи журно записав до своїх нотаток: „В том же (1636) року, на свята Великодни, з недѣли на понедѣ-

¹⁾ Genealogia XX. Ostrogskich, 139—142. Korona Polska, 111, 522.

лок, у Острогу пани воеводиная, дочка княгини Ярославскої, пошедши до замку, казала собѣ гробъ отворити, а добывши склепу, где лежало тѣло отца ей, казала его взяти, которое юж было згнило, только кости; котори взявши, казала их помыти и посвятити езуитамъ и отвезти до Ярослава, до мати своеї. И казала провадити изъ церкви, куди Русь звикла на память звитязтва Христа Спасителя нашого з крестами, з корогами триумфъ коло церкви отправовати... (*якийсь пропуск*), аби съ того напасть на Русь чинити. И так учинили много злого христіанству“.

А на Волинї знайшов ся піта українець, який під сильним вражіннемъ страшливої Острозської події зложив невелику віршовану, сказати б, поему під таким складним титулом:

„Лямент о пригодї нещасній, о зелживости ¹⁾ і мордерстві міщан Острозких, що ся їм власне придало на день урочистого свята з мертвих Востання Пана Спасителя нашого, в понедѣлок, в процесїї ідучим, под приїзд єї милости панєї воеводиної Віленської“.

З помітки автора видно, що вірші були докінчені 14-го червня 1636 року, значить всього через два місяці після Острозської події. Автор заховав своє імя під ініціалами: М. Н., але міркуючи по даті „з Ровного, з найубожшої школи“, можна гадати, що се був дідакал сеї школи, а зміст його твору свідчить, що він щирій русин (українець) з широким гуманним світоглядом і з доброю просвітою, яку він, мабуть, одібрав у Острозській „академії“, бо щиро згадує про славу бувальщину Острога, коли се місто було „маткою убогому студентові“. Свою „книжечку“ автор присвятив тодішньому київському митрополітові Петрові Могилі і наче б то споді-

---

1) Кривді, образї.

вав ся, що вона буде видана друком, бо в посвяті є такий вираз: „нехай же люде, читаючи твою працю мою, під зацним іменем вашої милости (П. Могили) поданую і написаную, цноти великії і достойности вашої милости собі смакують“, але ся надія чомусь не збулась.

Минаючи самий „Лямент“, бо він по своїому змісту й висловлених у ньому гадках автора потрібував би широкого трактування, ми скористуємось тільки „Придатком“ до самої пєси, бо тут докладно й правдиво, з повним реалізмом у малюванні деталів, розказано про все, що і як діялось у Острозі в великодний понеділок 1636 р. і напотім ¹⁾.

„Срокго, тирансько на світі повстало,
Которое нині явне показало
Над сподіванне нещасних Острожанов
. . . . . ²⁾

Як ся тоє стало, о Боже всемоцний!
В місті Острогу на день Вельконочний,
Гди в понеділок всі виступили,
Бога хвалили.

Там ся спіткали з панею міста того,
Не маючи на серцю гніву жадного;
Але ж найперше їм причину дали:
Зступити казали ³⁾.

Єще нікотрії того докладають
І такії слова повідають,
Якоби кілька послов присилано,
Жеби почекано ⁴⁾.

Єдин міщанин обрав ся зухвалий,
А для єдного всі винні zostали,

---

1) „Лямент“ з „Придатком“ був надрукований в Львівських Записках Наук. Товариства ім. Шевченка. Тут ми цітуєм, змінюючи тільки старий правопис на сучасний.

2) Тут в рукопису пропущений рядок.

3) Се б то: щоб дали дорогу проїхати панії.

4) З процесією, поки проїде панії.

Же ся на посла панського замірив,
Знать го ударив.

Такії новини о тім повідали
Люде, котрії на той див смотріли,
Але ся в мові своїй не згожають,
Різно бають.

Єднак, як ся на мості спіткали,
З замку вийшовши, внет ¹⁾ ся замішали,
Коли візниця почав їх бичувати,
Казав вступувати.

Що видячи вони, люде нещасливі,
Будучи з того барзо жалосливі,
З попудливости всі ся порвали,
Кії побрали.

Слуги тої панеї і всі дворяне,
Видячи, же не жарт, кинули ся на них єдностайне,
Шабель добивши, внет же по собі:
То мні, то тобі

На той час еї милость в кареті сиділа.
„Перестаньте!“ з обох сторін вшитких гамувала,
Аби тої звади більше понехали,
Далій їхали.

Леч трудно вже було: барзо заюшили,
З обох сторін битих, ранних начинили;
Єдні з перестрахів в вал з мосту падали,
Шиї ламали.

Хто ж що ніс в руках, того не жалували:
Яйця фарбовані—тими шати шмарували;
Не смотрено того, на кого замірив,
Було би ударив.

Виділа тоє пані, почтива матрона,
Же есть з дворяни своїми золжона ²⁾,
Над звичай панський на цвинтарь ³⁾ утікає;
Битва ся розмножає.

---

1) Враз, раптом

2) Ображена.

3) До замкової церкви, що тут же, коло брами стояла.

В тім замішанні, знати, не без того,
Бо приходило близько коло того,
Же ся в тій зваді і самій ¹⁾ достало,
Та і ся золгало ²⁾.

Там, на цвинтару, плачливо вздихала,
До Христа Пана крижем лежала,
Аби тую зваду успокоїти рачив,
Би все обачив.

Наконець там же панянка почтыва,
Цорка міщанська, в цноті особлива,
Хотячи ся вивіляти з тумулту оного
До дому свого,—

Єден служалець, а що відати який,
Єсли був зацний, або ледакий,
Тяв єї в лоб шаблею, аж упала,
Тканка ³⁾ їй спала.

Втім єї з уборів слічних обнажили,
А напів-умерлюю там же zostавили,
А мати нещаслива до неї прибіжала,
Гірко плакала.

А других зася сродзе посічено,
Кійми побито, нікчемно золжено.
Потім заледве гди ся укоїли,
Крови людської сполне наситили,
Помалу-малу почали одходити,
Додому входитьи.

Втім ксьонжа ⁴⁾ прийшли, панюю подвигнули,
Вельце смутливаю упоминати почали,
Аби фрасунку того понехала,
В замок їхала.

А вона з жалю праве омдлівала,
Бо в тих термінах ніколи не бувала,
Пречистій себе полецаючи,
Їй ся отдаючи.

---

¹⁾ Се б то панії. ²⁾ Учинена образа. ³⁾ Головний убір.
⁴⁾ Ксьондзи.

Там же з цвинтару оного повставши,
Всіла в карету, слъозами ся облявши,
Мовлячи: „На якій прихожу зневаження ганебнії
Через свої підданії!“

Назавтра рано раду учинили,
Вшитких до суду зособна водили,
Питаючи: „Которий був би причиною того?
Ставте винного!“

Вони в той спосіб так одповідали:
„Ми своїх духовних в тій мірі слухали:
Кгди би ся вони до церкви вернули,
І ми би були“.

А втім і попів призвати розказано
І в тії теж слова власне запитано:
Для чого з процесією не уступали,
Іди їм казали?

Єден презвитер на те одповідав:
„Мосці-панове, би те кождий відав:
Єсли вам ідеть о свої зелживости,
Нам о святости.

„Для того вам з дороги не вступили,
Босьмо ся були на тоє спорядили,
Жеби почтивість впрод Богу отдали,—
Ви не витривали“.

Внет міщан зацних в колоду посажано,
А найубогших в темницю загнано,
Аби розправи до часу чекали
І горло дали.

Хотіли духовнії в тую справу вложити
А за їх здорове горло свое положити,
Але їм слова на те рещи не дано,
„Преч!“ їм сказано.

Під час ярмарку нікгди славного,
А тепер уже занедбалого,
На самую взгарду звести їх казано,
Жеби стивано.

Там кільки міщан мечем прикро стято,
Четвертому уши і носа утято,

А онї трупи ховати заказали,
Псам торгати дали.
А других іще дано за поруку,
Радячи, що їм дадуть за муку,
Тільки потаємне ради якісь кнують,
Що їм готують.

Більше убогий там єсть винуватий
І прудшей згинеть, ніжли багатий;
Хто зась лїпше пінязьми заложить,
Той ся не трівожить.

Немаш ся як розмовити з сусїди,
Бо потаємної зради повно завсїгди:
Там під вікнами і в ночі слухають,
Що розмовляють.

О ти Острогу, місто справедливе!
В тобі бували мешканці цнотливі;
Не їден тепер твоєї пригоди плаче,
Єсть хто і скаче.

Ти-сь було хлїбом завжди приходневі,
Ти убогому маткою студентові,
В тобі хто мешкав, нікгда не шкодував,
Хто ся шанував.

Тераз, нещастє! На що юж приходить!
Знати, юж на тое, подобно, заводить,
Жеби-сь уже було в нївеч обернено,
З ґрунту знищено.

О панї зацвая! Будь же лїтостива!¹⁾
Не будь крви людської так ганебно хтива!
А той гнів у собі рач умерувати,
Ласку дарувати.

Отпусти ж вини винуватцям своїм,
Би теж Пан небесний пробачив і твоїм,
В Котрім ся кохаєш, Його наслідуюш,
Вірно милуюш.

---

¹⁾ Милосерда.

Як бачимо з сього на диво об'єктивного оповідання, побожна Анна-Альоїза була далеко не така милосерда до своїх підданців, як про те умиленно оповідають її біографи-єзуїти. Вона сама (або може, через підвладний їй міський магістрат) судила міщан, причастних до бунту, і засудила їх на криваві кари, які їй були виконані привселюдно, під час ярмарку в Острозі, щоб нагнати ще більшого перестрашу на „схизматицьку Русь“, а до суду трибунальського віддала, може, тих, хто по праву не був їй підсудний, як от духовні та інші особи. Автор „Лямента“ писав свій твір тоді, коли справа в трибуналі не була ще скінчена, і через те він так порушливо закликає Анну-Альоїзу до милосердя.

Багато лиха православним заподіяла уся ота злочасна пригода; тільки лехкодумна та засліплена фанатизмом Анна-Альоїза думала навпаки, що вона учинила добре й Богові миле діло тим, що, найперше, подала спасену поміч душі свого батька, визволивши його тіло з „проклятої землі“ і поховавши в „святій“; вдруге — добре почистила свою державу від „схизматицького еретицтва“, і втретє — спасла од вічної згуби і придбала Богові багато душ схизматицьких, прилучивши їх до унії, або навіть і прямо до римського костьола. Так само гадали й керувники Анни-Альоїзи, єзуїти; а її біографи, скінчивши оповідання про криваву подію, починають за тим новий розділ такими словами: „По скінченню таким несподіваним робом оповіданої трагедії, ясно-вельможна фундаторка почала думати про дальше розмноження слави Божої“. Се дальше розмноження значило не що инше, як нові офіри щедрої панії на улюблений нею колегіум та передачу єзуїтам земель і цілих маєтностей, якими так гоїно були наділені її побожними предками православні церкви та монастирі в межах князівства Острозького.

V.

Так минуло ще 12 років. Не вважаючи на свій не дуже ще й літній вік (їй не було ще й півсотні років), Анна-Альоїза мала вигляд справжньої старої баби, часто хоріла і безперестано готувалась до смерті. Кожного дня їй правили особливу літанію про те, щоб Бог послав їй добру смерть, і кожну хворобу свою вона почитала за смертельну. Їй гадалось, що вона вже до краю виконала своє призначення на землі, доспіла у всіх чеснотах, і забажалося їй в останнє потрудитись: одвідати св. Землю, а затим могилу єзуїтського патрона св. Лойоли і там, в ногах у його, скласти й свої праведні кости. Але фортуна несподівано призначила їй іншу мандрівку. В 1648 р. вибухло повстання Хмельницького і огненою пожежою швидко розлилось повсій Україні. На Волині, як і по других місцях, з переляку почали втікати до Польщі ксіондзи, пани і жида, справедливо обавляючись попастись до рук козацьких. Острозські єзуїти, здаєть ся, ранійш ніж хто інший „накивали козакам пятами“. Анна-Альоїза теж мусила покинути на волю фортуни свої багатства і пуститись в далеку дорогу. А по її пятах впали до Острога козаки, вирізали тут до чотирьох сот жидів та ляхів і димом пустили до неба недобудований ще й тоді єзуїтський колегіум і католицькі костьоли.

Коли Анна-Альоїза прибула вигнанкою до Польщі, то, як свідчать її біографи, уся Польща дивувалась, що одна руська пані має такий великий та пишний поїзд: так багато йшло в її обозі карет, каруц, ридванів і возів, запряжених по четверо й по шестеро коней і навантажених усяким добром. Числений гурт її слуг і двораків мандрував разом з нею, готовий поділяти з своєю добродійкою всі невігоди вигнання, а вкупі з самими дорогими свої-

ми скарбами везла вона за собою домовину свого мужа Ходкевича, справедливо обавляючись, щоб козаки не учинили якої наруги над кістками славетного лицаря. Сей дорогий „депозит“ дочасно зложила вона в Кракові, в єзуїтськiм костьолі, маючи замір вернутись з ним знову до Острога по „успокоєнні ойчизни“. Коли в серпні 1649 року Ляхи під Зборовом замирили з козаками, Волинські пани-утікачі повірили, що вже й настало оте „успокоєнне“, і стали вертатись до своїх домівок. У слід за ними вернулась і Анна-Альоїза до свого Острога, оплакала сліди козацького розору та руйнування, і зараз заходилась поправляти, що можна було ще справити. Але не минуло й року, як знову почалась війна з козаками, і нещасна унука князя Костянтина Острозського мусила знову—на сей раз уже навіки—покинути рідний край, свої городи й замки, безмірні маєтності й незлічені багатства, і тікати до чужої країни, тулятись по чужих кутках. А козацькі загони знову навідались до Острога і вдруге спалили й зруйнували усе, що тільки нагадувало про католицтво та єзуїтів.

В Польщі ясновельможна вигнанка знайшла теплий притулок у людей, яких вона ніколи не почитала за чужих: спочатку вона оселилась в Калішу, при єзуїтськiм колегiумі, а потім проживала в маєтностях, що належали до Познанського колегiуму. „І справдилось — пишуть її біографи — давне прочутте сїєї Анни пророкині, яке вона нераз висловлювала в Острозі отцям-єзуїтам, осипаючи їх гойною милостинею: „Буде час, коли я дійду до убожества і у вас, мої отці, проситиму хліба й притулку“.— „А проте—додають вони—треба правду сказати, що не так з нужди, як з особливої своєї ласки ясновельможна пані рачила проживати в домі служебників своїх і їсти їх хліб, бо вона й за сей час чинила їм більші офіри, ніж скільки піш-

ло коштів на утримання її панського двору“. І дійсно, про Анну-Альоїзу ніяк не можна було єзуїтам сказати, що вона даремно їла їх хліб, бо під сей час вона зробила їм таке добродійство, яке трохи не переважало усі попередні: довідавшись, що козаки вдруге зруйнували Острозський колегіум, Анна-Альоїза наважилась відбудувати єзуїтам другий їх же колегіум, теж зруйнований козаками—в м. Ярославі, де була її материзна, для чого й занесла в 1653 р. в Познанські актові книги відповідний фундаційний запис, яким подарувала сьому колегіуму в довічну власність кілька сел у Ярославським ключі.

В останній рік свого життя Анна-Альоїза чомусь лишила своїх друзів єзуїтів і проживала в маєностях різних Великопольських панів: в Ковалі, Коморжі, Гніні і нарешті в Рацаці. Політичні розрухи останніх років, двохразове утікання з рідного краю, турботи і усякі невігоди мандрівного життя і нарешті страшливе, нечуване бідування „ойчизни“, коли її рвали на шматки і безперестано пустошили вороги,— усе оте точило й без того кволе здорове Анни-Альоїзи і завчасу привело її до смерті. Вона померла 27-го січня, 1654-го року, в м. Рацаці, в домі якоїсь панії Гнінської. Вірні її друзі єзуїти невідходно оточали смертельне ліжко своєї добродійки, і їх дружня рука закрила на віки її очі. Смерть її була легка, безболізна, така, якої вона благала у Бога в щоденних літаніях, а друзі-єзуїти ще полегчили її особливими церемоніями, які вони звичайно уживали, щоб осолодити гіркий час розставання душі з тілом. Увесь ефект отсих недоречних церемоній полягав у тім, щоб умілою розмовою про осолоду тогосвітнього життя, та ще патетичними покликами, довести помираючого до такої екзальтації, щоб він горів палким бажанням як найшвидче вкусити смерті і летіти до неба. Варта уваги згадка біографів, що от яка вже була побож-

на та добродійна небіжчиця, а про те „не втекла язиків людських“, себ то усякого поговору, хоч—додають вони—більш було таких людей, що й після смерті признавали її за добродійну людину“.

Анна-Альоїза лишила дуже просторий та докладний тестамент, який вона списала ще в 1651 р. і потім не раз його доповняла. Сей інтересний документ яскраво малює духовний образ його впорядчиці, усі задушевні помисли її, передсмертні думки, турботи й обави. Тестамент починаєть ся звичайним визнанням про її належність до католицької церкви й молитвою до Бога про милосерде і відпуст гріхів, а далі йде наказ про похорон: „Я прошу, щоб тіло мое грішне було поховане в костьолі отців єзуїтів в Острозі; там я, вкупі з мужем моїм, хочу ждати останньої труби воскресення мертвих. Я прошу, щоб мене поховали без усякої пишноти, яка не личить мені, що жила сиротою, майже за життя умерлою. Я уклінно прошу, щоб мене несли до костьола отці єзуїти своїми руками. Я певна, що превелебні отці єзуїти будуть такі ласкаві, що всі, скільки їх можна буде зібрати за короткий час, зберуть ся задля подання помочі душі моїй, — про се я уклінно благаю їх“. Інших законників, окрім єзуїтів, вона не велить запрошувати на її погреб, і тут же ставить своїм слугам в особливий обовязок добре пильнувати, щоб отці єзуїти, які будуть знаходитись при її тілі, мали „усякі вигоди“, а на дорогу приїзжим єзуїтам признаєє 3,000 золотих польських. На відправу мші в день її похорону в 12-ти Волинських кляшторах і для роздачі убогим милостини було признаєєно 2,000 золотих. Далі йдуть щедрі жертви Острозським єзуїтам і на відбудуванне та оздобу в Острозі їх колегіума, і видно з усього, що сей пункт був головним предметом передсмертних думок та турбот Анни-Альоїзи: приступаючи до його, вона благає й закликає своїх наслід-

ників, щоб вони точно виконали її волю, в против-
нім разі вона накликає гнів Божий на душі й тіла
тих, хто б насмілився учинити хоч малу поруху її
останньої волі. На костюол єзуїтський в Острозі
Анна-Альоїза призначає 20,000 золотих і, крім того,
усе золото, перли, дорогий камінь, столове срібло,
подсвічники, чаші, кубки,—словом усе до наймен-
шої речі, що тільки зостанеться після неї в сріб-
лі білому або позолоченому. Єзуїти мали відобразити
увесь її домашній спрят: ікони, годинники, книги,
шкатули, обої й опони, килими, полотна, шовкові
матерії, карети й коней; їм же мусять достатись
гурти волів, биків, отари овець і свиней у фоль-
варках Острозських, Звягельських і Берездовських;
уся стрільба вогниста, вивезена з Острозського зам-
ку: гармати, рушниці, гаківниці, мушкети, порох і
кулі призначались єзуїтам. На відбудування зруй-
нованого козаками Острозського колегіума з костюо-
лом Анна-Альоїза записала єзуїтам маєтність с.
Кривин з фольварком Котумлем і усі ті землі в її
маєтностях, де добував ся камінь, робилась цегла
і де брали вапну і глину, коли мурував ся перший
колегіум. Як буде змурований костюол, наслідники
Анни-Альоїзи повинні були видати 20,000 зол. на
кошт задля вівтаря над гробом її мужа гетьмана
Ходкевича і ще 20,000 на головний вівтарь; крім
того 30,000 зол. на покритте костюола міддю і 20,000
зол. на виплату довгів Острозських єзуїтів иншим ко-
легіумам, а 2,000 зол. для бурси бідних студентів ко-
легіума. Не забула Анна-Альоїза й про инших єзуї-
тів: Краківських, Сандомирських, Ярославських,
Луцьких, Перемишльських, Винницьких і Барських,
—усім записала по кілька тисяч золотих. Усі фун-
довані нею в Острозських маєтностях костюоли і
шпиталі вона забезпечила десятинами і иншими
приходами і теж грошовими сумами. Щедро наго-
родила Анна-Альоїза і ту шляхту, що вірно служи-

ла при її дворі: 25-ти особам вона записала 36 фольварків, иншим—грошові суми і дещо з своєї одежі. Не забула Анна-Альоїза й про своїх підданців, селян: „Не можна припустити,—писала вона,—щоб мої підданці не терпіли утисків, за які прийдець ся мені одповідати перед Богом; через те я прошу, щоб в нагороду їм за се у всіх моїх волостях Острозських, Звягельських, Туровських, Свидинських і Ярославських були подаровані їм на три роки чинші і фури“. Тільки міщанам Острозським, що колись зняли бунт проти неї, а під час Хмельнищини приставали до козаків, не було ніякої милости.

Призначивши так щедро чималу частину свого майна на релігійні та милосердні справи, Анна-Альоїза не була певна в тім, що її родичі, яким після її смерти мусила перейти її батьківщина, достотно виконають її останню волю. Ся обава дуже турбувала побожну пані і не давала їй спокійно вмерти. В тестаменті вона кілька разів благає й закликає наслідників ні в чім не порушати її респоряджень, а щоб певнійш спинити їх від сього, вона призначає самого Бога і Пречисту Діву дідами цієї частини її майна, яку вона визначила на релігійні та милосердні справи. А в протектори свого тестаменту вона призначає короля Яна-Казимира і уклінно прохає його, „аби він, як мудрий і побожний монарх, що перейняв від своїх святобливих предків хіть помножати хвалу Господню в своїй державі і звик до того, щоб завжди бути опікуном і оборонцем сиріт і убогих, зволив прийняти її останню волю під свою особливу опеку і милостиву протекцію і не попустив, щоб її офіри і фундації, призначені на честь і хвалу Божу і на спасінне душ убогого народа, що живе в сьому далекому краї (на Україні), заражений відступництвом від вселенського римського костьола, були порушені людською зажерливістю“.

Незадовго до смерті Анна-Альоїза добавила до тестаменту таке розпорядження що до свого похорону: „Позаяк кара Божа (козацька війна) не перестав і неряд в ойчизні все ще тягнеть ся, а через те мені приходиться ся туляти ся по чужих кутках і не в моєму предківському домі скінчити житте, то прошу езекуторів мого заповіту, щоб вони мене як найскорійше по моїй смерті, де б не вмерла, одвезли до Кракова і там в костьолі св. Матвія, при новіціяті отців езуїтів, положили б мене вкупі з блаженої памяти мужем моїм, який там уже—не скажу похований, а тільки положений мною на початку нещастя, що спіткало ойчизну. При тому мусить бути заявлена перед урядом звичайна „протестація“ що, по успокоєнні ойчизни, мене неодмінно треба буде перенести разом з небіжчиком мужем моїм до Острога і там поховати в костьолі превелебних оо. езуїтів. Я певна, що їх мосці (езуїти) не пошкодують дати задля сього ні воза, ні коней і достотно виконають сю останню мою волю, а я, що вже не зможу нічим оддячити їх мосцям за їх останню прислугу, не забуду про їх перед престолом Божим. А проте прошу і обовязую панів наслідників моїх дати їхмосям на се перенесенне тисячу золотих польських“¹⁾.

Обава Анни-Альоїзи, що її передсмертні розпорядження будуть порушені, справдилась ранійш, ніж вона гадала. Як тільки вона померла, зіхались з різних країн вельможні її родичі і, не вважаючи на її заповіт, постановили поховати її як пристойно задля її стану, пишно та виставно, і не там, де вона визначила, а в Ярославськїм парохіяльнїм костьолі. Щоб як слід приготуватись до такої пишно-

---

¹⁾ По смерті Анни-Альоїзи її тестамент зараз же був внесений езуїтами до актів Познанського уряду і разом до актів королівської канцелярії, а у березолі 1697 р. його перенесено до актів Луцького гр. уряду.

ти, потрібно було багато часу, трохи не дев'ять місяців. Сією загайкою покористувались єзуїти і розпочали судовий процес з наслідниками, заявивши своє право на „дорогий їм депозит“. Родичі не хотіли поступитись своїм правом. Справа могла б тягтись кілька років, та за єзуїтів заступився папський нунцій, і справа була прискорена і вирішена на їх користь. Зараз же де й ділась та пишнота, що була вже зготовлена на перекір волі помершої, і її домовину понесли на своїх раменах самі поважні отці Societatis Iesu до свого власного костьолу св. Яна, в Ярославі, і положили в склепі княгині матері. Сей похорон відбувся 17-го лютого, 1655 р., се б то через рік і три тижні після смерті. „Але недовго (помічають біографи) покоїлась там Анна-Альоїза. Як за життя військова буря загнала її в далекий край, і вона довго мандрувала, так і після смерті не мала вона справжнього покою: під час бувших тоді нападів шведських, московських, татарських, венгерських і козацьких, вона заходом отців Societatis Iesu перенесена була з Ярослава до Кракова і положена в костьолі св. Матвія, чекаючи на урочистий перенос, як настане спокій, до своєї фундації, до Острогу“.

Сього останнього переносу Анні-Альоїзі прийшлося ждати дуже довго, бо й сама її „фундація“, се б то Острозський колегіум, через ті ж політичні тривоги та неряди в краї, ще з півсотні років після того лежав руїною. Тільки в першій четверті XVIII ст., після того, як Польща, по силі Прутського договору 1711 року, знову запанувала в правобережній Україні, був відбудований в Острозі єзуїтський колегіум, і тільки тоді, власне в 1723 році, кістки Анни-Альоїзи і її мужа були перевезені єзуїтами до Острога і поховані в колегіятському костьолі. Над могилою Ходкевича був мармуровий барельєф; другий надгробок з чорного мармору виз-

начав місце, де були зложені тлінні останки Анни-Альоїзи.

VI.

Минуло ще більш півсотні років—тяжке лихоліття, коли правобережна Україна ще гірш бідувала під новим „лядським ігом“, ніж перед Хмельнищиною. Наче б то тієї Хмельнищини ніколи й не було; немов український народ даремно боровся, доки ставало сили, за свою волю й віру. Переждали ляхи й свої уже обляшені пани бурхливу добу—і знов запанували над приборканим людом, а ксьондзи з уніятськими попами прийнялись спасати його душі од вічної погибелі та викореняти з його „схизматицький квас“. Тільки се робилось тепер далеко грубіш, ніж за часів Анни-Альоїзи. Не мов хижі звірі ходили з села в село католицькі й уніятські місіонери в супроводі жовнірських ватаг і не словом проповідним, а муками та шибеницями привертали народ до єднання з правовірним римським костьолом. А задля Острозських єзуїтів се була сама блискуча доба, якої не зазнали вони навіть за життя своєї фундаторки. По відомостях за 1738-й рік їх налічувалось в Острозі більш 60-ти осіб; далі їх тут ще побільшало. Так само й колегіум їх досяг в XVIII ст. найвищого розвитку і разом з сусідніми єзуїтськими колегіумами—в Луцьку, Овручі і Винниці був могутнім знаряддєм польонізації місцевого панства і розсадником ідей запеклого католицького фанатизму.

Але на світі всьому буває кінець. В 1773 р. папа знищив єзуїтський орден і звелів позакривати усі єзуїтські школи і інші заклади. Спустіла будівля Острозського колегіума була віддана під школу базиліянам. А ще через кілька років, коли Волинь була прилучена до Росії і тут була заведена православна єпархія, м. Острог став катедрою Во-

линського архієрея, який і оселив ся в будівлі бувшого колегіума, задля чого її відобрали у базилян. Разом з тим бувший єзуїтський костьол повернули в православний монастирь, а в корпусах колегіятського будинку умістилась духовна консисторія і новозаложена Волинська духовна семинарія. Так невблаганий рух історичних подій до останку знищив заміри побожної Анни-Альоїзи і дав зовсім инше призначенне тому закладові, який вона в фанатичному засліпленні з такою горливістю фундувала на школу рідному краю.

Тоді ж (у 1815 р.) ненароком був порушений довічний покій її тлінних останків. Треба було прорубати двері у вітварній стіні церкви, що колись була єзуїтським костьолом, і коли стали ламати цеглу, то несподівано знайшли замуровані в стіні дві труни, штучно викувані з жовтої міді, оздоблені вибитими листями та розводами блідозеленого коліру. Коли розкрили першу труну, то по зотлілому на кістках убору всі признали, що то була Анна-Альоїза, бо її портрет в овальній золоченій рямі висів ще й тоді в церкві над її надгробком з чорного мармору. На черепі була зотліла шапочка, груди покриті волосяною сіткою, поверх якої лежав хрестик з якогось металу, як раз такої форми, як і на портреті. В другій труні знайшли одні кістки, а решта вся цілком зотліла; мабуть, то були останки Ходкевича. По наказу архієрея, обидві труни були перенесені в підземний склеп і положені в особливій коморці. Але й тут вони мали недовгий спокій. В 1820 р. погоріла будівля колишнього єзуїтського колегіума, і катедру архієрея з консисторією і семинарією перевели з Острога до м. Аннополя, того ж повіту. Хоч пожежа не дуже пошкодила поезуїтським їмахам,—обгоріли тільки дахи та горіща,—але у духовенства не знайшлось коштів на їх відбудованне. Так вони й стояли пу-

сткою більш півсотні років і, звичайно, стали при-тулком задля волоцюг і усякого безхатнього люду. За такий довгий час тут було розікрадено все, що мало яку-небудь вартість; між иншим згинули й ті дві труни, що стояли в склепу. Мідь пішла на сплав, кістки викинули геть.

Згинув і той портрет Анни-Альоїзи, що висів у церкві над її надгробком. Був і другий її портрет у францишканськiм кляшторі в Межирічі, коло Острога, що збудував колись її дядько князь Януш Костянтинович Острозський; але в 1866 р. його повернули на православну церкву, і новий священик, на лихо маляр, взяв та и поперемальовував: князя Януша на образ св. Федора Острозського, а Анну-Альоїзу—на св. Іова Почаївського. На решті, 1882 р. мені пощастило знайти портрет Анни-Альоїзи в Острозськiм парохiяльнiм костьолі і навіть списати з нього копію. На портреті Анна-Альоїза має вигляд немолодої католицької черниці, в чорній сукні, з білим покривалом на шиї і грудях, в насунутій до брів оксамитній шапочці, облямованій хутром, з чотками в правій руці. У неї чорні очі й брови і взагалі такі риси, що певно була вона замолоду досить вродливою. Але вдивляючись в се скорботне обличчє єзуїтської преподобниці, відчуваєш якесь моторошне вражіннє: холодом склепу і духом тліну тхне од сього круглого, зморщеного, нечулого лица з тонкими сухими губами, спухлими віками і затуманеним зором.

До недавнього часу в Острозі, на замковій горі, стояли запустілі мури старої Богоявленської церкви ¹⁾. Се був дуже старий пам'ятник, з яким щільно зв'язана—не тільки в історії, але і в народній пам'яті—згадка про Анну-Альоїзу. Тут власне, в стінах сього величнього пам'ятника побожності

---

¹⁾ Тепер вона відбудована.

стародавніх князів Острозських, відбувалась непристойна подія викрадення, з приказу Анни-Альоїзи, тіла помершого її батька, а коли другого дня через се знялась страшлива ворохобня, то в цвинтарі сього ж Божого дому Анна-Альоїза шукала притулку і захисту від розгніваного народа, обуреного її нечуваним знущанням над його святощами. З того часу дзвони Богоявленської церкви замовкли надовго, а сама вона стала пусткою, пристанищем сов та кажанів, і в такому сумному стані зоставалась аж до недавнього часу. Серед Острозського люду існує легенда, либонь що-року в Великодну північ круг запустілих руїн сього храму (поки він лежав в руїнах) тужно бродить якась жінка, вся в білому, з розплетеними косами, гірко плаче і ламає руки. Народ забув імя нещасливої, а памятає тільки, що то—вельможна пані, яка колись-то, під час великої служби Божої в сій же церкві, цугом проїхала по свячених пасках, і за те Бог присудив їй не мати і в домовині спокою і до віку спокутувати свій нечуваний гріх.

ЗМІСТ.

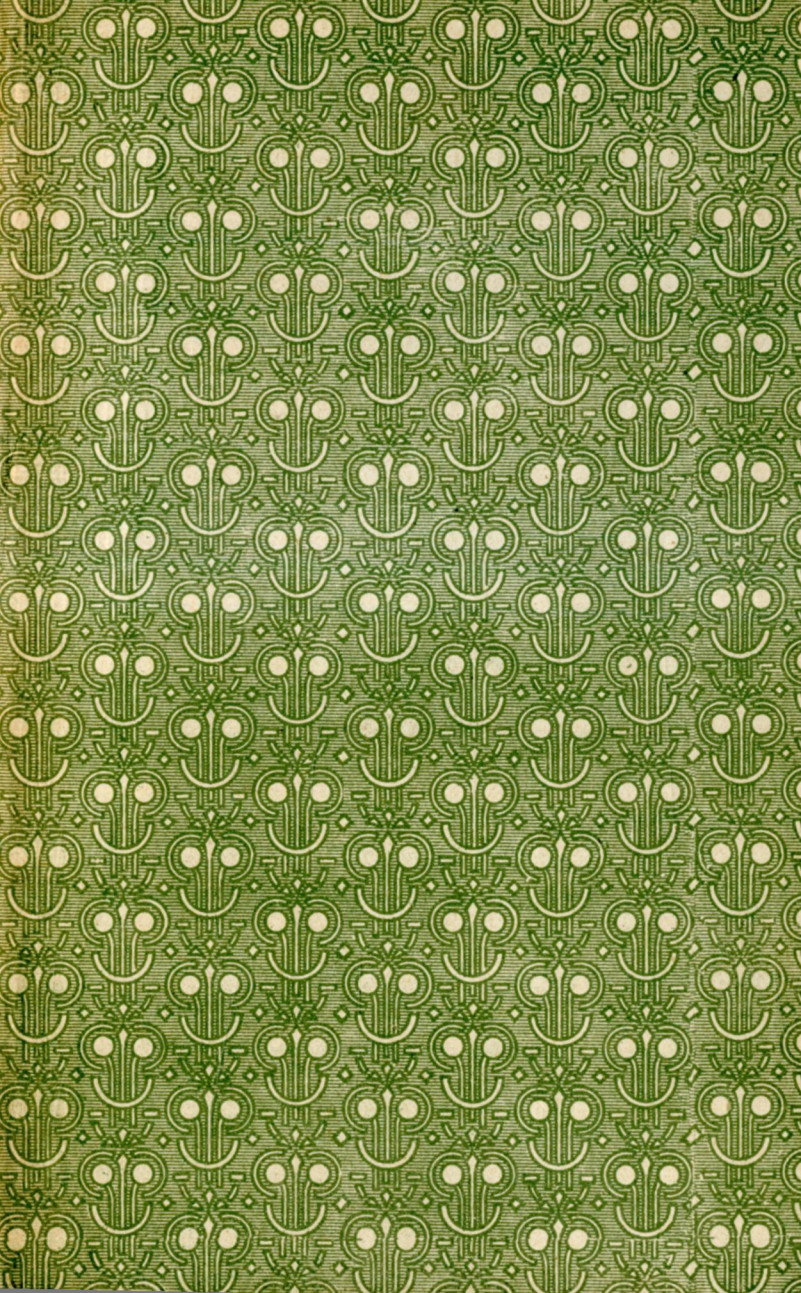
Ганна Монтовт	5
Пашквіль , ...	88
Превелебний сват	126
Єзуїтська преподобниця	163

607110

B-1715
1069 138/6

B 1.715

В. Лесницький. Волинські Оповідання

